

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/376537721>

Меноніти півдня України: історія, культура, туризм

Book · May 2022

CITATIONS

0

READS

49

1 author:

[Maryna Byelikova](#)

National University Zaporizhzhia Polytechnic

19 PUBLICATIONS 6 CITATIONS

SEE PROFILE

Марина Бєлікова

**МЕНОНІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ:
історія, культура, туризм**

Монографія

**Запоріжжя
2022**

УДК 930.85:276.2(477.7)(02.064)
ББК 63.52(4Укр7)-7:86.376.15я91
Б43

Автор:

Белікова Марина Володимирівна, доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу Національного університету “Запорізька політехніка”, доцент, кандидат історичних наук, магістр туризму.

Белікова М. В.

Б43 Меноніти півдня України: історія, культура, туризм : монографія. – Запоріжжя : ТОВ “ЛІПС” ЛТД, 2022. – 356 с. : іл., табл. – Бібліогр.: с. 258–317.

ISBN 978-966-191-251-8

Монографію присвячено менонітам півдня України: їхній історії, культурі та ностальгійному, культурно-пізнавальному, музейному, подієвому туризму менонітськими колоніями. Проаналізовано внесок менонітської спільноти для розвитку регіону, а саме: розпочато масове вирощування картоплі, розведення червоної степової породи корів, заліснення степу, започатковано сільськогосподарське машинобудування.

Монографія буде цікава працівникам туристичної сфери для розробки екскурсій, культурно-масових, подієвих та інших заходів Південною Україною; нащадкам вихідців із менонітських колоній у США та Канаді, всім тим, хто цікавиться історією менонітів.

УДК 930.85:276.2(477.7)(02.064)
ББК 63.52(4Укр7)-7:86.376.15я91

ISBN 978-966-191-251-8

© Белікова М. В., 2022
© ТОВ “ЛІПС” ЛТД, 2022

Присвячується
*тим, хто своєю підтримкою та наставництвом
допоміг мені написати цю книгу:*
директору Запорізького обласного архіву
Олександр Сергійовичу Тедєєву,
професору **Венгер Наталії Вікторівні,**
доценту **Крилову Миколі Володимировичу,**
професору, голові Міжнародного Комітету
з увіковічення пам'яті менонітів у колишньому СРСР
Харві Діку

Харві Дік.
Фрагмент фото з архіву автора

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Історіографія проблеми, джерела та методи дослідження	
1.1. Стан наукової розробки проблеми	8
1.2. Джерельна база та методи дослідження	32
Розділ 2. Формування населення менонітських колоній півдня України	
2.1. Переселення менонітів на південь України	51
2.2. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України	69
2.3. Демографічні процеси в колоніях	77
Розділ 3. Особливості економічного розвитку менонітських колоній півдня України	
3.1. Сільське господарство	91
3.2. Сільськогосподарське машинобудування	117
3.3. Борошномельна промисловість	132
3.4. Промисли	142
3.5. Торгівля	154
Розділ 4. Менонітські колонії півдня України: культура та туризм	
4.1. Освіта і медицина	166
4.2. Преса, книговидавництво та бібліотеки	187
4.3. Мистецькі традиції	200
4.4. Побут	207
4.5. Туризм менонітськими колоніями півдня України	230
Висновки	252
Список використаних джерел та літератури	258
Додатки	318

ВСТУП

Сьогодні Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ) є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику в туристичній сфері. Туризм знайомить з культурно-історичними пам'ятками і культурною спадщиною етносів та етноконфесійних груп. Для популяризації внутрішнього туризму серед українців цією установою було створено проєкт “Мандруй Україною”. За підтримки ДАРТ Громадська спілка “Всеукраїнська асоціація гідів” (ВАГ) проводить конгреси, форуми, семінари для підвищення їхньої кваліфікації та обміну досвідом. ВАГ є членом Європейської федерації асоціацій туристичних гідів (FEG) та Всесвітньої Федерації Асоціацій Туристичних Гідів (WFTGA).

Головною метою ВАГ є об'єднання гідів на засадах створення сприятливих умов для розвитку національного туристичного ринку шляхом розробки та просування якісного екскурсійного продукту, підвищення рівня майстерності, конкретизації їхньої ролі й місця в просвітницькому та виховному процесі, зростання авторитету професії. На сьогодні робота гідів є однією з найважливіших в туризмі, саме від проведення екскурсій залежить емоційне сприйняття туристичних об'єктів.

Розвиток туристичної сфери потребує підготовки кваліфікованих екскурсоводів, створення інноваційних продуктів та послуг, реалізації через турбюро, екскурсійні бюро, туристичні інформаційні центри (ТІЦ). На сьогодні ТІЦ м. Запоріжжя нараховує 20 співробітників, має головний офіс у центрі міста, філіали в аеропорту та на залізничній станції Запоріжжя-1, а в майбутньому планує відкрити на острові Хортиця. ТІЦ інформує про наявні туристичні ресурси, об'єкти та можливості Запорізького регіону, організовує екскурсії, виставки, події та заходи тощо.

Починаючи з 24 лютого 2022 р., через російську збройну агресію ТІЦ був вимушений змінити формат роботи і запрацював як гуманітарний штаб. У свою чергу Запоріжжя прийняло роль важливого логістичного хабу України. Саме до Запоріжжя прибували вимушені переселенці з Донецької, Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської областей та ін. На 14 квітня 2022 р. до Запоріжжя приїхало понад 100 тис. осіб. Деяка частина залишилася в місті, інша використала Запоріжжя як транзитний пункт перед поїздкою до Західної України.

Гуманітарний штаб при Туристичному інформаційному центрі допомагав військовим, територіальній обороні, вимушеним переселенцям та мешканцям Запоріжжя, які потрапили у скрутне становище. У штабі була деяка кількість запасів продовольчих продуктів, медикаментів, одягу, засобів особистої гігієни, побутової хімії, продуктів для дітей. Оператори хабу консультували людей, які звернулися, а якщо можливості надати допомогу не було, вони надавали номери телефонів, адреси інших гуманітарних штабів та волонтерських центрів. Витримка та людяність, сміливість та доброта сформували імідж Запоріжжя для вимушених переселенців.

Під час війни 2022 р. Запоріжжя виконувало тактичне завдання, знищуючи російські війська, які рухалися в напрямку Маріуполя. Військова ескалація набирала кульмінації на Півдні та Сході України. Після звільнення України і забезпечення безпеки на її території країна буде розвивати екскурсійний (культурно-пізнавальний) туризм як один із найпоширеніших видів туризму. Саме на Півдні та Сході України довгий час існували менонітські колонії, історія яких стала більш популярною в ХХІ ст., порівняно з кінцем ХХ ст., серед потенційних споживачів екскурсійних послуг, а не лише серед обмеженого кола дослідників.

Ця монографія є складовою процесу популяризації історії, культури, туризму менонітськими колоніями

Південної України. Оскільки процес створення екскурсій передбачає розробку контрольного тексту екскурсій, екскурсійного маршруту, підготовку та виготовлення демонстраційного матеріалу для портфеля екскурсовода, це комплексне дослідження допоможе на етапі вивчення інформаційних ресурсів відповідної тематики.

Крім того, цією монографією хочемо подякувати нащадкам менонітів у Канаді й США, які в свій час своєю доброчинністю допомогли автору, що посприяло збору матеріалів, їхній апробації та організації захисту кандидатської дисертації, це було винятковою можливістю, якої не було у більшості дослідників, а для автора й досі залишається справжнім дивом.

Отже, сьогодні туризм менонітськими колоніями Південної України буде цікавим не лише особам такого походження, але через популяризацію їхньої історії і громадянам України з відповідними духовними, інформаційними, естетичними потребами. Практичне значення монографічного дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані не лише в екскурсійній сфері, але і в музейній, під час підготовки виставок, екскурсій, лекцій, в організації культурно-масових, подієвих, меморіальних заходів, пов'язаних з історією, культурою, туризмом менонітськими колоніями півдня України.

РОЗДІЛ 1

Історіографія проблеми, джерела та методи дослідження

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографія історії менонітських колоній півдня України (1789–1917 рр.) характеризується досить представницьким доробком. Ця проблема розроблялась вітчизняними і закордонними авторами в контексті досліджень з історії іноземних колоній, у тематичних дослідженнях з історії колонізації і господарського розвитку Південної України та інших.

Після аналізу історіографічного доробку з проблеми автор вважає можливим виділити за хронологією три етапи у вітчизняній історіографії. Під час першого етапу, упродовж ХІХ – на початку ХХ ст., відбулося зародження інтересу до проблематики і становлення проблеми. В історіографії проблеми панувала культуртрегерська концепція історії іноземних колоністів. Для робіт цього етапу характерний фактографізм, деталізація історії менонітських колоній. Сформувалось кілька напрямків, за якими йшла розробка проблеми.

Під час другого етапу, у 30–80-ті рр. ХХ ст., вивчення теми відбувалося в контексті нових підходів, відмінних від попереднього етапу. Тепер історична наука спиралася на нову державну ідеологію – марксизм, тому увагу дослідників привертало питання класової боротьби і заперечення релігії. Історія менонітських колоній розглядалася в контексті історії релігійних рухів, колонізації та господарського розвитку Південної України. Йшло розширення джерельної бази, удосконалення методів досліджень.

Третій етап, з 90-х рр. ХХ ст. і до сьогоднішнього дня, характеризується розробкою насамперед соціально-економічних аспектів розвитку колоній, поглибленням аналізу архівних джерел, використанням методів, здобутків інших наук. Новий етап почався після публікації у 1990 р. статей дослідників Л. Маліновського та І. Кулиничя [392, 400]. Парадигма, прийнята у 30-ті рр. ХХ ст. як зразок вирішення дослідницької проблеми, в якій історія менонітських колоній розглядалася як історія ізольованої спільноти, була спростована і замінена теоріями взаємодії етносоціальних груп. На початку ХХ ст. вітчизняні та закордонні дослідники спільно працювали над розробкою цієї теми – регулярно проводилися міжнародні конференції та з'являлися спільні збірники статей. У більшості праць вітчизняних дослідників проблеми була популярною тема соціально-економічного розвитку колоній, менше уваги приділялося розвитку культури. У дослідженнях поглиблювався аналіз архівних джерел, використовувалися методи, здобутки інших наук.

Проаналізуємо досягнення вітчизняної історіографії цієї проблеми поетапно. На першому етапі з появою тези про необхідність вивчення регіональної історії склалися сприятливі умови для розвитку досліджень з історії менонітських колоній півдня України.

Однією з перших праць у вітчизняній історіографії, у якій йшлося про менонітські колонії, була робота А. Скальковського “Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1730–1823” за 1836 р. А. Скальковський був істориком, директором Головного статистичного комітету Новоросійського краю, з 1856 р. – членом-кореспондентом Академії наук. Дослідник розглядав менонітські колонії як складову історії регіону, що було першим напрямком дослідницьких студій [464–473]. Він виділив три системи раціонального господарювання на півдні України і слушно назвав менонітську

найуспішнішою з них, друга – німецьких колоністів, третя – швейцарців колонії Шабо. У роботах автор характеризував господарську систему менонітів. Наявність штучного зрошення у менонітських колоніях, розміри якого А. Скальковський перебільшував, пояснював існуванням у них значних капіталів і великої кількості робочої сили [466; С. 22, 29–82]. Дослідник із захопленням свідчив про позитивний приклад менонітів для українців, ногайців, общин духоборів у першій половині XIX ст. [465; С. 260]. Він перший звернув увагу на те, що з менонітами в південноукраїнський регіон прийшли худоба нової породи, удосконалені знаряддя та методи землеробства, практика розведення лісів і плантацій, але справедливо зазначав, що меноніти сторонилися чужих і через це їхній вплив на регіон був мізерний [473; С. 417–418]. Зауважимо, що в дослідженні ми зустріли непринципові фактичні помилки: А. Скальковський звернув увагу на малосильність коней у менонітських колоніях і вважав це причиною, чому їх не закупували до кавалерії [463; С. 42–43]. Але, за виявленими нами матеріалами, коней купували в менонітських селах за ціною 300 руб. асигнаціями [378; С. 73]. Джерелами дослідника були звіти колоній і власні спостереження, тому на сьогоднішній день дослідження А. Скальковського не втрачають цінності.

У 1868 р. з'явилася серія статей О. Клауса, німця за походженням, “Сектатори-колоністи в Росії”. Після переробки та доповнень нарисів він опублікував їх окремою книгою в 1869 р. Робота О. Клауса була однією з перших спеціальних праць з історії всіх іноземних колоній, що було другим напрямком досліджень з історії менонітських колоній. Національна приналежність автора спонукала його цікавитися більше німцями (католиками і лютеранами) та окремо виділяти менонітів. Автор вважав необхідним виявити можливості для практичного використання господарського досвіду німців і менонітів у навколишніх селян [369].

О. Клаус одним із перших розглянув процес соціального розшарування в колоніях, охарактеризував стан різних груп менонітського населення, їхні права та обов'язки у сплаті податків, участь у вирішенні питань господарського та общинного життя [368; С. 153, 167–168, 233–235]. Дослідник зробив висновок, що успіх усіх колоністів базувався на землеволодінні на правах спадкової оренди, завдяки чому у них зростала зацікавленість у покращенні свого господарства. Автор вважає висновок О. Клауса об'єктивним, адже система землеволодіння менонітів була одним із чинників їхніх господарських успіхів.

Ще більш масштабна картина розшарування менонітських общин постає в працях В. Постнікова, чиновника з устрою казенних земель у Таврійській губернії. Дослідник розглядав проблему соціальної диференціації менонітів у контексті історії іноземних колоністів на півдні України. У статтях “Молочанські та Хортицькі німецькі колонії” за 1882 р. В. Постніков слушно зазначав, що побут менонітів більш замкнений, суспільні відносини більш патріархальні, а сільськогосподарська культура більш ревниво зберігала старі традиції (дослідник мав на увазі використання у менонітів установленої сільським сходом сівозміни та більш ретельний обробіток ґрунту), ніж у німців-католиків і лютеран [431; С. 35–49]. Після аналізу виявлених матеріалів у 1891 р. була опублікована узагальнююча праця “Південноросійське селянське господарство”, де серед селянських господарств В. Постніков виділив колоністське і порівняв з господарствами навколишніх селян. Автор зазначав, що колоністські господарства відрізнялися від господарств сусідніх селян лише наявністю парових полів і використанням угноювання. Але менонітські колонії виділялися серед іноземних поселень більш раціональним типом господарства, на що дослідник вказав у своїх статтях. В. Постніков прийшов до висновку, який ми поділяємо,

що добробуту досягли не в усіх іноземних колоніях. Дослідник слушно вважав причинами успіхів південно-російських колоністів наприкінці XIX ст. достатній розмір земельної ділянки, що дозволяло використовувати машини, найману працю, “культуру хлібів” [432].

Д. Багалій був одним з перших дослідників, який свою працю “Колонізація Новоросійського краю та перші кроки його на шляху культури” присвятив іноземній колонізації Півдня, котру, як і його попередник А. Скальковський, розглядав у контексті регіональної історії. Вчений справедливо зауважував, що цей процес відбувався за рахунок державних селян. Д. Багалій негативно поставився до того, що уряд замість переселення на пільгових умовах власних селян у південноукраїнський регіон, витрачав кошти на іноземних колоністів. У свою чергу, збільшувався податковий тиск на державних селян. Дослідник заперечував культуртрегерську концепцію діяльності іноземних колоністів у Російській імперії, тому що, зокрема, вважав, що через свою замкненість меноніти недостатньо впливали на своїх сусідів і надії щодо їхньої культурної місії на півдні України не виправдалися. В той же час саме переселення менонітів слушно названо Д. Багалієм найбільш вдалим, а їхнє господарство він ставив на найвищу сходинку [307]. Ми частково поділяємо погляд Д. Багалія на недостатність внеску менонітів в економічний розвиток регіону. Між тим стверджуємо, що вони не могли через свої релігійно-психологічні особливості зробити цей внесок більш суттєвим, меноніти освоїли великі території, завдяки ним збільшилася кількість землеробського населення на півдні України, а також ними та німецькими колоністами була завезена порода молочної худоби (червона степова порода), що позитивно вплинуло на подальший розвиток господарства в регіоні.

Криза сільського господарства та зміна зовнішньополітичного курсу в Російській імперії наприкінці

XIX ст. зумовила появу робіт, які були скоріше памфлетами на колоністську буржуазію, що скуповувала маєтки та землі розорених російських дворян. Праця А. Веліцина (псевдонім, справжнє прізвище А. Палтов), петербурзького чиновника, відрядженого обстежити німецькі колонії Півдня, була надзвичайно актуальною для цього часу. Німецькими колоніями дослідник називав поселення менонітів, католиків і лютеран. Він опублікував спочатку серію статей [326], а потім і книгу “Німці в Росії”.

У дослідженні А. Веліцин прийшов до висновку, що збільшення німецького землеволодіння було результатом прагнень певної етнічної групи, а не еволюції економічних відносин [327; С. 2, 32, 177]. Автор назвав регіони розташування великого німецького землеволодіння в Російській імперії, навів відомості про кількість землі колоністів по губерніях. Між тим у роботі подано неточні посилання на “Повне зібрання законів Російської імперії” (система посилань тоді не була розроблена на достатньому рівні), що наводить автора на думку про необ’єктивність наведених у ній статистичних даних.

Ідейно близькими до праць А. Веліцина є роботи історика, публіциста, правника, члена Одеського окружного суду С. Шелухіна [504, 505]. У своїх опублікованих виступах він доводив негативні наслідки німецької колонізації на півдні Російської імперії, і для цього використав матеріали земств. Однак аргументи цього дослідника обмежувалися констатацією факту скупки німецькими колоністами земель на півдні України, які б могли належати або орендуватися навколишніми селянами. Крім того, вчений-правник після аналізу закону про колоністів 1871 р. прийшов до переконання, що новий статус колоністів – поселяни-власники – не був тотожний статусу селян-власників, і вказав на різницю між ними у сфері землеволодіння. Висновки С. Шелухіна підтверджуються виявленими автором документальними джерелами.

Революція 1905–1907 рр. і столипінська аграрна реформа сприяли зростанню інтересу російського суспільства до історії іноземних колоній. У своєму дослідженні “З історії іноземної колонізації в Росії” Г. Писаревський вперше реконструював переселення менонітів на основі архівних документів щодо вербування колоністів та їхнього розселення [427; С. 55, 68, 71]. Друга робота була спеціально присвячена переселенню менонітів при Олександрі I [428].

Г. Писаревський розглядав процес переселення менонітів і як частину історії іноземних колоністів на півдні України, і в одному з перших спеціальних досліджень історії менонітських колоній. Його роботи мали представницьку джерельну базу, сформовану із законодавчих матеріалів, а також із документів відомчих архівів, які не мали можливості використати його попередники.

Під час Першої світової війни з’явилися дослідження Я. Штаха, С. Бондаря, К. Ліндемана. У період загострення “німецького питання” вони виступили проти політики російського уряду щодо німців.

У 1916 р. Я. Штах, який упродовж двадцяти шести років виконував обов’язки лютеранського пастора в колоніях, опублікував “Нариси з історії і сучасного життя південноросійських колоністів”. Дослідник проводив чітке розмежування колоністів на німців і менонітів, вказуючи, що останні перейняли німецьку мову, але зберегли нідерландські риси. Меноніти розглядалися як складова історії іноземних колоністів. У праці зроблено спробу висвітлити місце всіх колоністів у господарстві півдня Російської імперії. На жаль, дослідник більше мав схильність до наведення фактичних даних і не робив узагальнень у висвітленні цієї проблеми. Я. Штах відзначав, що з 60-х рр. XIX ст. росіяни і болгари все більше наслідували німецьких колоністів у веденні господарства, що їх згодом стало складно розрізняти [507; С. 162–189]. Це твердження, на нашу думку, є авторсь-

ким перебільшенням. Однак для часу, коли йшла Перша світова війна і Німецька імперія була ворогом Російської імперії, висновки дослідника були сміливі та ризиковані. Наукова цінність роботи Я. Штаха полягає в першу чергу у збереженій фактичній інформації про іноземних колоністів.

У своїй роботі “Секта менонітів у Росії” С. Бондар досліджував особливості релігії менонітів і процес обезземелювання в їхніх колоніях. Після Г. Писаревського це було наступне спеціальне дослідження з проблеми. Автор достовірно висвітлив заходи волосних правлінь для вирішення земельного питання: вигідно здаючи “незручну землю” поселень в оренду, общини на отриманий прибуток купляли ділянки для безземельних. Наведені у праці фактичні відомості про кількість землі, худоби, знарядь праці у волостях 1914 р. використовувалися дослідниками у 30–90-ті рр. ХХ ст. [321].

За указами 1915–1916 рр. про призупинення прав іноземних громадян і російських громадян іноземного походження землеволодіння та землекористування в Російській імперії землі колишніх німецьких колоністів підлягало відчуженню. “Ліквідаційні закони” 1915 р. і 1916 р. стали об’єктом дослідження К. Ліндемана, колишнього професора Російської Петровської сільськогосподарської академії. Дослідник об’єктивно проаналізував вплив цих законів на економічний стан Південної Росії і прийшов до справедливого висновку про негативні їхні наслідки – зменшення посівів на полях і голів худоби на півдні України [394]. У його працях менонітські колонії вивчалися як складова історії іноземних колоній. К. Ліндеман відносив до німецьких колоністів католиків, лютеран, менонітів. Між іншим, наведені дослідником дані про колоністську пресу, освіту, медичні установи цінні [395; С. 113–151].

Дослідження Д. Еппа, Ф. Ісаака, П. Фрізена кінця ХІХ – початку ХХ ст. були проявом громадської свідо-

мості населення менонітських колоній. Дослідників цікавила історія їхніх одновірців, заснування нових общин, діяльність проповідників, менше – економічні та культурні проблеми.

Д. Епп був першим дослідником, який використав родинні архіви Гільдебрандтів – учасників першого переселення менонітів, родичів депутата Геппнера. Перша книга була присвячена сторіччю заселення менонітами Хортиці [519], друга – життю та діяльності І. Корніса [520].

Ф. Ісаак досліджував історію молочанських сіл, він описував появу безземельних у колоніях, їхнє переселення на нові землі, еміграцію менонітів у 1870–1880-ті рр. [532]. Найбільш цінною працею було дослідження духовного старійшини П. Фрізена “Менонітське братство в Росії (1789–1910)”, опубліковане в 1911 р., яке містило відомості про створення материнських і дочірніх колоній, освітньої системи, лікарні “Бетанія” [527].

Наукова цінність праць Д. Еппа, Ф. Ісаака, П. Фрізена полягає у збереженій фактичній інформації про менонітів, в їхній оцінці еволюції менонітства в Російській імперії.

Отже, перший етап вітчизняної історіографії, упродовж ХІХ – на початку ХХ ст., характеризується спробою дослідників виділити менонітів серед інших іноземних колоністів: робилися зауваження щодо особливостей їхньої релігії, правового статусу, побуту. У більшості праць менонітські колонії були об’єктом економічно-статистичного вивчення. Джерельну базу досліджень складали законодавчі документи, справочинні, статистичні джерела і власні спостереження дослідників. Дослідники застосовували описовий аналіз, що вело до конкретності та образності праць. Сформувалися три напрямки досліджень, якими розроблялась менонітська проблематика. У першому напрямку дослідницьких студій історія менонітських сіл вивчалася в контексті

регіональної історії (А. Скальковський, Д. Багалій). За другим напрямком історія менонітських колоній вважалася складовою історії іноземних поселень (О. Клаус, А. Веліцин, Я. Штах). За третім – спеціально вивчалася історія менонітських колоній (Г. Писаревський, С. Бондар). Дослідники розробляли такі проблеми з історії менонітів: особливості їхнього віровчення, релігійні процеси в їхніх общинах, переселення, соціальна диференціація, особливості соціальних груп населення.

Другий етап у вивченні проблематики почався на початку 30-х рр. ХХ ст., коли значна частина населення менонітських колоній емігрувала з СРСР. Нове покоління вітчизняних дослідників намагалося пояснити менонітство як суспільно-релігійний рух, їхні роботи мали переважно публіцистичний характер, у них менше використовувалися архівні матеріали, а більше популяризувалися факти, накопичені попередніми дослідниками. З'явився новий підхід до пояснення суспільних процесів, марксистська філософія стала ідеологічною основою для дослідників, розвиток суспільства розглядався як природний історичний процес, рушійною силою якого була класова боротьба. Під час другого етапу меноніти розглядалися як клас експлуататорів у роботах з історії класової боротьби та вважалися сектою в дослідженнях, у яких заперечувалася релігія.

Один з таких дослідників М. Кривохатський у своєму дослідженні “Меноніти на Україні” 1930 р. цікавився питаннями, пов'язаними з класовою боротьбою та експлуатацією в менонітських колоніях. Дослідник доводив паразитичний характер секти (релігійної групи, яка відкололася від пануючої католицької церкви), об'єктивно стверджуючи, що заможна її частина наймала у свої господарства українських і російських наймитів, малоземельних і безземельних менонітів. Але дослідник не концентрував увагу на тому, що меноніти, як правило, нарівні з найманими робітниками працювали у своїх

господарствах. М. Кривохатський указував на релігійний фанатизм і національну замкненість усіх менонітів, що давали можливість “поміщицько-куркульській верхівці” визискувати малоземельних і безземельних, придуляти їхню класову свідомість.

На нашу думку, дослідник справедливо зазначав, що верхівка общини використовувала високу, порівняно з навколишніми селами, матеріальну забезпеченість колоній як аргумент для зміцнення релігійності всієї маси менонітів. Цю економічну перевагу оголошували нагородою від Бога за зберігання істинної віри [387].

А. Клібанов у своїй праці “Меноніти” 1931 р. розкривав реакційну роль менонітів як класу експлуататорів, який сформувався завдяки своїм пільгам і привілеям та використовував навколишнє населення як робочу силу. Дослідник вважав, що класова боротьба в колоніях виявлялася в релігійній формі. Серед тем, які широко висвітлені в дослідженні, – переселення та економічний розвиток менонітських колоній [370]. Робота була написана на основі публікацій “Журналу Міністерства державного майна” і документів архіву Хортицького волосного управління, більшість яких зараз втрачено. Дослідник здійснив узагальнення вже відомих даних з історії менонітських колоній. Внеском А. Клібанова в розробку проблеми було виділення етапів переселення менонітів до Російської імперії.

Новий спалах інтересу дослідників до проблеми відноситься до другої половини 50-х рр. ХХ ст., що було пов’язано з початком політики десталінізації в суспільстві та реабілітацією жертв сталінського терору, до числа яких потрапили меноніти під час політики колективізації і політичних репресій. З’явилися праці, присвячені історії заселення й розвитку економіки Південної України, в яких автори зробили спробу на більш високому науковому рівні розглянути історію менонітських колоній.

Після тридцятирічної відсутності робіт з історії менонітських колоній з'явилися дослідження А. Іпатова і В. Крестьянінова, привабливі з наукової точки зору як спроба розглянути історію та ідеологію менонітів.

У 1967 р. В. Крестьянінов опублікував роботу “Меноніти”, у якій одним із перших у вітчизняній історіографії проблеми 30–80-х рр. ХХ ст. використав опубліковані закордонні джерела та матеріали, зібрані шляхом особистого спілкування з віруючими. Він зробив внесок у розробку проблеми віровчення, історії, побуту сучасних йому менонітів у Радянському Союзі [384].

А. Іпатов у своїй монографії “Меноніти: питання формування та еволюції етноконфесійної спільноти” доповнив своє дисертаційне дослідження з філософії даними з опублікованих історичних робіт. Науковець присвятив увагу проблемі релігійної та національної ідентичності менонітів, вивчав питання класового розшарування, розколу в спільноті та її соціально-економічний розвиток [352]. Тепер поряд із визначенням менонітів як секти поширюється уявлення про них як про етноконфесійну спільноту.

З'являються наукові праці, присвячені розвитку господарства регіонів. Для нашого дослідження певний інтерес становлять роботи О. Дружиніної з історії господарського освоєння Південної України впродовж ХІХ ст. У працях дослідниці знаходяться відомості про кількість плугів і борін 1800 р., початок розвитку вівчарства, борошномельної і тютюнової промисловості в Хортицькій колонії [342]. О. Дружиніна була прибічницею компромісної концепції щодо внеску німецьких колоністів, зокрема менонітів, у господарський розвиток Південної України. Дослідниця слушно вважала, що там, де навкруги колоній жили кріпаки, не було умов для передачі прогресивних форм господарювання: селяни не були зацікавлені в результатах своєї праці і тому не сприймали їхніх засобів ведення господарства. Але в середовищі

державних селян досвід німецьких колоністів сприймався [343, 344].

Проблема заселення Південної України висвітлена в дослідженні В. Кабузана, яке було складено на межі поєднання демографії, статистики, історії. Дослідник довів на основі архівних матеріалів вторинну роль іноземної колонізації Південної України (головним чином німецької, менонітської, болгарської) в загальному переселенському потоці [358; С. 186–188]. Значний інтерес для дослідження нашої теми становлять додатки до його роботи, де наведено відомості про час заснування менонітських колоній.

Увагу дослідників привертає монографія О. Нестеренка “Розвиток промисловості на Україні”, написана на основі архівних джерел. Автор виділив п’ять найбільших підприємств сільськогосподарського машинобудування України на кінець ХІХ ст., серед яких менонітам належали “Лепп і Вальман”, “А.Я. Коп”. Дослідник також надав відомості про кількість робітників, вартість продукції на окремих підприємствах менонітів за 1896 р. Отже, автор розглядав підприємства менонітів як складову історії України [411; С. 97–98, 103].

Крім монографічних досліджень різного рівня висвітлення проблеми, з’явилися дисертаційні дослідження. Вони були помітним зрушенням у розробці менонітської проблематики, тому що тема не була популярною і практично випала з поля зору тодішніх дослідників. Дисертаційне дослідження А. Клібанова 1935 р. мало пояснити масову еміграцію менонітів у 20-ті рр. ХХ ст., які не змогли пристосуватися через свої релігійні погляди до державного устрою СРСР. Дослідник обґрунтував історичну специфіку менонітства як релігійного руху і класу експлуататорів, виділив етапи менонітської імміграції до Російської імперії [371]. Дисертації А. Іпатова і Л. Маліновського з’явилися в 70–80-ті рр. ХХ ст., що було пов’язано з вирішенням завдання подальшого

зближення націй та інтернаціонального виховання в суспільстві і продовженням наукової критики релігії. А. Іпатов досліджував проблему ідентифікації релігійного та національного в менонітстві в дисертаційному дослідженні із соціальної філософії. Дослідник першим у вітчизняній історіографії довів, що меноніти не є сектою, яка відкололася від пануючої в Західній Європі католицької церкви, а являють собою етноконфесійну спільноту [353]. Л. Маліновський був першим дослідником радянського часу, який вивчав історію німецького селянства півдня Російської імперії [401]. Таким чином, проблема переселення, створення соціальних груп у їхньому середовищі, походження менонітів були розроблені у спеціальних дисертаційних роботах.

Отже, другий етап, 30–80-ті рр. ХХ ст., характеризується новим підходом у розгляді суспільного розвитку, що визначався процесом, у якому рушійною силою була класова боротьба. Під час другого етапу менонітські колонії вивчалися вітчизняними дослідниками релігії, класової боротьби, колонізації та розвитку господарства південноукраїнського регіону. Упродовж цього етапу були введені до наукового обігу нові архівні джерела та відбулися зрушення в методиці досліджень: застосовувалися історико-генетичний та історико-порівняльний методи (О. Дружиніна), кількісний аналіз (В. Кабузан, О. Нестеренко). На жаль, вітчизняним дослідникам, як правило, були недоступні праці закордонних учених, що було однією з причин, яка негативно вплинула на досягнення історіографії проблеми того часу.

Політичні зміни 80–90-х рр. ХХ ст. сприяли відродженню інтересу до проблеми, появи спеціальних праць з історії менонітських колоній. Поштовхом для цього стали статті Л. Маліновського, І. Кулиничка 1990 р. [392, 400]. Були об'єднані зусилля вітчизняних і закордонних дослідників у розробці проблеми, що позитивно вплинуло на досягнення історіографії проблеми. Третій етап у

вітчизняній історіографії проблеми характеризується поглибленням аналізу архівних джерел, здобутків інших наук.

Праці Л. Маліновського присвячені популярній на той час проблемі утворення класів у німецькому селі (1762–1917 рр.). Автор не вказував на відмінності між менонітами, лютеранами, католиками, називав їх разом німецькими колоністами, або німцями. Він розглядав історію менонітських колоній як частину історії німців у Російській імперії. Дослідник дотримувався концепції ізольованості німецьких колоністів у Російській імперії [477; С. 279]. Учений визначив регіональні особливості общин німецьких колоністів: у Поволжі панувала передільна община, в Південній Україні – фактично приватне землеволодіння при юридичній общинній власності [400; С. 175, 178–179]. Суттєвим внеском Л. Маліновського у вітчизняну історіографію проблеми було те, що він спростував культуртрегерську концепцію діяльності німецьких колоністів у Російській імперії. Дослідник аргументовано довів, що уявлення про німецьких колоністів як про носіїв передової сільськогосподарської культури є помилковим, тому що німецькі держави XVIII – початку XIX ст. не відзначалися передовою сільськогосподарською культурою. Одночасно помітив, що зусиллями І. Корніса в менонітських колоніях півдня України було запроваджено тодішні досягнення агрономії 30–40-х рр. XIX ст. (“чорний пар”, посіви конюшини) [398; С. 127–128].

Дослідник прийшов до висновку, що “виготовленням сільськогосподарських машин німці Півдня зайнялися взагалі тільки після 1870 р.” [398; С. 127–128]. Виявлені нами джерела дозволяють стверджувати, що меноніти почали виробляти сільськогосподарські машини ще в першій половині XIX ст. Так, Д. Дік винайшов молотильну машину в 1827 р., а знаряддя для розпушування ґрунту під лісові насадження – у 1842 р., налагодив їхнє виробництво у власній майстерні [211, 214].

І. Кулинич зосередив увагу на дослідженні процесу заселення України німецькими колоністами та їхньому соціально-економічному розвитку [390, 391, 392]. У 1995 р. І. Кулинич і Н. Кривець опублікували “Нариси з історії німецьких колоній в Україні” [393]. Дослідник вважав історію німецьких колоністів невід’ємною частиною історії України [391; С. 124. 392; С. 30]. Він заперечував концепцію ізольованості німецьких колоній, справедливо стверджуючи, що німці-колоністи органічно влилися в економічне й суспільно-політичне життя України та сприяли своєю працею і розумом її просуванню на шляху прогресу. Вивчаючи “ліквідаційні закони”, дослідник назвав ситуацію 1915–1916 рр., коли уряд вирішував, голландське чи німецьке походження мають меноніти і чи будуть поширюватися на них ці закони, “одиссею менонітів на Україні” [390; С. 37]. На нашу думку, І. Кулинич слушно прийшов до висновку про позитивне значення менонітів у розвитку України.

Криза ізоляціоністської теорії цивілізацій у 80–90-ті рр. ХХ ст., представники якої заперечували єдність людства і визнавали лише існування незалежних локальних цивілізацій, мала наслідком зародження різноманітних концепцій взаємодії цивілізацій, найбільш привабливою з яких, на думку автора, є теорія взаємозв’язку та розвитку рівноцінних етносоціальних спільнот, різниця між якими співвідноситься по осі “традиція – інновація”.

У той же час зростає кількість краєзнавчих праць, у яких дослідники висувають тезу про суттєву роль менонітських підприємців у формуванні промисловості Запорізького краю [360, 386, 397], що помітно вплинуло на популяризацію теми. Особливо змістовною серед публікацій була монографія “Історія Запорізького краю (1770–1917)” А. Карагодіна – перше комплексне дослідження історії області [360].

А. Карагодін вважав, що питома вага німецького населення на півдні Російської імперії була більш зна-

чуща, ніж про це писали інші дослідники, а його роль була значно більшою в економіці регіону, ніж частка населення. Карагодін розглядав менонітів як частину німецьких колоністів, однак слушно виділяв їх через більш раціональні методи господарювання [363].

“Нариси історії німців та менонітів Півдня України...” за редакцією С. Бобильової були працею співробітників Науково-дослідного інституту з вивчення історії українсько-німецьких зв’язків (м. Дніпропетровськ). У роботі використано опубліковані та архівні джерела фондів України і Російської Федерації, праці закордонних дослідників. У дослідженні проведена чітка межа між німецькими колоністами і менонітами. Одна з проблем, що розроблена вченими, є господарський розвиток менонітських колоній у першій половині XIX ст. У дослідженні автори виклали свої оригінальні погляди щодо фактів, які впливали на економічний розвиток менонітських колоній [424].

90-ті рр. XX – початок XXI ст. відзначені появою дисертаційних досліджень М. Ісмаїлова, Н. Осташевої, С. Атаманенка [306, 354, 422]. Поява цих праць була зумовлена зростанням інтересу в суспільстві до історії нацменшин і національної політики в Україні. Позитивним було те, що в дисертаційних роботах Н. Осташевої та С. Атаманенка спеціально вивчалася історія менонітських колоній півдня України.

Дисертаційне дослідження Н. Осташевої було доповнено та опубліковано окремою книгою “На зламі епох...”, наукова новизна якої визначалася постановкою і науковою розробкою складної і малодослідженої проблеми. Дослідниця слушно вважала, що релігійно-психологічний чинник впливав на економічні успіхи менонітів. Н. Осташева прийшла до об’єктивного висновку, що під час Першої світової війни почалася агонія менонітських колоній Південної України, і цей процес зумовила поява “ліквідаційних законів” [423]. На початку XX ст.

дослідниця займалася проблемами підприємництва в середовищі менонітів. Ми поділяємо точку зору Н. Венгер (Осташевої), яка вважає, що машинобудівні підприємства менонітів знаходилися в основі процесу капіталістичної індустріалізації півдня України [328].

Отже, на сучасному етапі, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. і до початку ХХІ ст., менонітська проблематика стала однією з популярних тем у вітчизняній історіографії. Було відновлено дослідження проблеми в кількох напрямках, із кожним роком поглиблюється аналіз джерел, частіше використовуються зв'язки з іншими науками – джерелознавством, історичною географією, етнопсихологією, релігієзнавством, соціологією. Концепція ізольованості німецьких колоністів (Л. Маліновський) була спростована в дослідженнях, де аргументовано доводився органічний зв'язок розвитку менонітських колоній і Південної України (І. Кулинич, С. Бобильова, Н. Венгер). З достатньою повнотою була розроблена проблема переселення менонітів, формування соціальних прошарків у колоніях, імміграція менонітів у 70-ті рр. ХІХ ст.

Закордонна історіографія проблеми характеризується працями дослідників, більшість яких була менонітами за походженням, у її розвитку можна виділити два етапи: перший, 30–70-ті рр. ХХ ст., – формування школи вчених-емігрантів і підхід до історії менонітських колоній за так званою формулою “менонітської спільноти”, та другий, з 80-х рр. ХХ ст. і до початку ХХІ ст., – розробка соціальної історії менонітських колоній.

Закордонні дослідники зробили внесок у вивчення проблеми. Д. Ремпель, виходець з України, переїхав до Канади з першою групою емігрантів у 1923 р. У 1933 р. він захистив дисертаційне дослідження з історії менонітських колоній 1789–1917 рр. У 1935 р. була опублікована його праця “Менонітська імміграція до Новоросії (1787–1870)”. Д. Ремпель характеризував колонізаційну політику уряду, географічні й природні умови,

населення менонітських колоній і навколишніх сіл Південної України за 1789–1870 рр. [540]. У 60-ті рр. ХХ ст. досліднику вдалося отримати доступ до документів сучасного Російського державного історичного архіву. Завдяки новим джерелам дисертаційна робота була перероблена і розширена. Праця Д. Ремпеля “Менонітська спільнота в Росії: нарис про її заснування та терпіння, 1789–1919” була опублікована в 1974 р. [539]. Д. Ремпель реконструював картину менонітської спільноти в Російській імперії, повністю ізольованої від зовнішнього світу. Всі досягнення менонітів та їхня подальша доля розглядалися як результат цієї ізоляції. Запропонована ним так звана формула “менонітської спільноти” призвела до втрати інтересу до проблеми у дослідників неменонітського походження. Дослідників цікавило лише те, що відбувалося всередині менонітської спільноти. Концепція ізольованості менонітських колоній стала фундаментом закордонної історіографії проблеми у 30–70-ті рр. ХХ ст. Менонітська історіографія проблеми залишалася замкненою на цьому етапі, що негативно впливало на її досягнення.

К. Кран також був прибічником концепції ізоляції менонітів півдня України, його статті висвітлювали соціальні аспекти життя менонітських общин у Російській імперії та їхню еміграцію в 70-ті рр. ХІХ ст. [513–515]. Дослідник порівнював менонітські общини Російської імперії та США, вказував на існування спільних рис у їхньому побуті. Він пояснював це тим, що останні сформувалися внаслідок еміграції з імперії. Дослідник допустив неточності у статтях: вказав дату заснування Молочанського округу – 1800 р., тоді як це сталося 1804 р., писав про розташування менонітських колоній на захід від р. Дніпро, тоді як у дійсності вони були на сході [513; Р. 174, 176].

Г. Герц емігрував до Канади в 1926 р., де в 1951 р. видав роботу “Молочанське поселення”, у якій охоплю-

вався період з 1804 р. до Другої світової війни включно. У праці детально розглянуто питання переселення, особистість І. Корніса, заснування дочірніх колоній, еміграція до Америки, релігійне життя, розвиток культури в колоніях [529].

Наукова цінність праць К. Крана і Г. Герца полягає насамперед у збереженій фактичній інформації про менонітські колонії.

Отже, на першому етапі, у 30–70-ті рр. ХХ ст., закордонна історіографія проблеми представлена працями дослідників менонітського походження. Цей етап характеризується пануванням концепції ізолюваності менонітських колоній, активним використанням закордонними дослідниками наративних джерел, особистих архівів, а серед методів – описового і ретроспективного аналізу. Праці відзначалися нахилом у бік мікроісторії, деталізацією історії менонітських колоній півдня України. У більшості з них розроблялася тема переселення менонітів до Російської імперії, постать І. Корніса, еміграція у 70-ті рр. ХІХ ст. до Канади та США.

Другий етап почався у 80–90-ті рр. ХХ ст., коли історія менонітських колоній Південної України стала актуальною проблемою у працях Л. Фрізена, Дж. Тевса, Г. Еппа, Р. Левена, Х. Діка, Дж. Стейплза [517, 521, 522, 525, 536, 542, 552]. Історики за фахом, вони вивчали різні сфери життя населення менонітських сіл, однак переважно аналізували соціально-економічний розвиток колоній. Їхні праці відзначаються більш високим аналітичним рівнем.

Серед цих робіт виділялися праці Дж. Тевса, в яких історія менонітських колоній у Російській імперії розглядалася виключно позитивно, а в радянські часи – виключно негативно [551]. Він дотримувався традиційної формули “менонітської спільноти”. В одній його публікації розглянуто найбільші підприємства менонітів на півдні України [552], а в другій – народжуваність і

смертність упродовж ХІХ ст. [550]. У своїх статтях дослідник використовував нарративні джерела.

Другим закордонним дослідником проблеми після Д. Ремпеля, який працював з документами державних архівів СРСР, був Х. Дік. Він займався вивченням “єврейського проєкту”, який передбачав асиміляцію євреїв і менонітів у спільних селах. Дослідник вивчав причини, чому за допомогою менонітів не вдалося “навчити” євреїв землеробства і зробити їхні села зразковими. Цей урядовий захід був названий Х. Діком “характерним експериментом автократичного російського патерналізму” [516]. Крім того, дослідник вивчав особистість молочанського меноніта І. Корніса і виділив періоди в оцінці цієї історичної особи. Під час першого періоду, за життя І. Корніса, ставлення до нього в офіційних колах було як до “слуги”, а серед менонітів Корніс вважався антихристом і деспотом. Після його смерті в 1848 р. і до Лютневої революції 1917 р. (другий період) він розглядався як “культуртрегер”, а в колоніях – як менонітський герой. У радянській історіографії (третій період) його вважали будівничим паразитичного менонітського суспільства, а в сучасній вітчизняній історіографії – представником заможних прошарків менонітів [517].

Британсько-новозеландський дослідник Дж. Юррі, який не мав менонітського походження, антрополог за освітою, сконцентрував свою увагу на культурах в ізоляції. Історія менонітських колоній здавалася йому класичним полем для антропологічного дослідження. Учений першим у закордонній історіографії спростував концепцію ізольованості менонітів у Російській імперії і слушно довів, що саме російський уряд, який надав менонітам пільги й переваги, зробив їх експлуататорами. Радянський час, не дивлячись на всю його трагічність, на думку дослідника, вніс необхідні корективи в цю соціальну несправедливість: меноніти були покарані за свої гріхи. Дослідника цікавила соціальна історія менонітських

колоній – проблема фінансування органів самоврядування і соціальних проєктів у колоніях на початку ХХ ст. Дані про притулки, лікарні, навчальні заклади в колоніях особливо цінні, тому що подібні матеріали обмежено представлені в державних архівах України [555]. Автор першим використав елементи гендерного дослідження для вивчення історії менонітських колоній у Російській імперії, де гендер використав як соціодемографічну категорію для аналізу еволюції соціального статусу жінки і чоловіка в общині впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. Підхід Дж. Юррі конструктивний, висновки зроблено на основі широкого кола фактичного матеріалу [553, 556].

Р. Левен обрав темою дослідження еміграцію менонітів до Канади і США з 1874 р. [536]. У роботі було надано окремі соціальні характеристики чоловіка і жінки в менонітських общинах Російської імперії, а також розглянуто їхні обов'язки в сім'ї й шлюбні стосунки. Цікаві дані наведено в монографії Х. Хіберта з історії колонії Гіршау. Дослідник реконструював життя одного молочно-молочанського поселення та показав типовість його розвитку [530]. Дж. Стейплз досліджував проблему, чому етнокультурні групи в басейні р. Молочна обрали різні шляхи розвитку впродовж 1783–1861 рр. [542].

Отже, сучасний етап закордонної історіографії (80-ті рр. ХХ ст. і до початку ХХІ ст.) характеризується активнішим застосуванням архівних документів, використанням історико-генетичного та кількісного аналізів, підвищенням наукового рівня робіт. У роботах закордонних дослідників приділяється увага більше соціальним, демографічним, культурним аспектам історії менонітських колоній, використовуються зв'язки із соціологічною наукою: застосовуються елементи гендерних досліджень (Дж. Юррі, Р. Левен).

На сучасному етапі розвитку історіографії проблеми закордонні дослідники зрозуміли необхідність залучення

вчених інших етносоціальних спільнот для розробки історії менонітів у світі. Зміцнення зв'язків і науковий обмін між дослідниками та спільні проекти стимулюють подальше вивчення проблеми і відіграють значну роль у дослідженні внеску менонітів в економіку й культуру півдня України. Нині над розробкою історії менонітських колоній працюють українські, російські, німецькі, канадські, американські дослідники. Діють кілька центрів з вивчення історії менонітських колоній: Інститут українсько-німецьких історичних досліджень, а сьогодні – Центр українсько-німецьких досліджень (м. Дніпро) [568]; Інститут германських та східноєвропейських досліджень (м. Геттінген, Німеччина); “Центр досліджень Менонітського братства” (м. Фресно, США); Менонітський центр спадщини (м. Вінніпег, Канада); Центр російських та східноєвропейських досліджень Університету Торонто (м. Торонто, Канада).

Таким чином, аналіз основних праць з історії менонітських колоній півдня України дозволяє стверджувати, що проблематика була сформульована. Однак у закордонній історіографії вчені, які працюють над цією проблематикою, не маючи необхідного доступу до вітчизняних документальних джерел, нерідко займаються моралізацією власної історії, з більшою увагою вивчають релігійні аспекти, а це шкодить загальному вивченню теми, тому стан її розробки недостатній. Загальна кількість робіт із проблеми свідчить, що вітчизняна історіографія має давню традицію вивчення цього питання. Однак у вітчизняній історіографії менонітські колонії півдня України головним чином розглядалися як складова історії німецьких колоністів у Російській імперії або в контексті регіональної історії.

Упродовж XIX – на початку XX ст. у вітчизняній історіографії проблеми панувала культуртрегерська концепція діяльності менонітів у Російській імперії. З найбільшою повнотою розроблялася тема менонітської ко-

лонізації і проблема соціальної диференціації менонітського населення.

У 30–80-ті рр. ХХ ст. у вітчизняній історіографії дослідників приваблювали класова боротьба в колоніях та особливості віровчення менонітів. В той же час концепція ізольованості менонітських колоній стала фундаментом закордонної історіографії проблеми. Вітчизняна і закордонна історіографії проблеми розвивалися окремо. Не дивлячись на це, ізоляціоністська теорія цивілізацій поширилася серед частини вітчизняних дослідників (Л. Маліновський). Переселення, окремі аспекти економічного і культурного розвитку, соціальні групи менонітів у Російській імперії були найбільш розробленими темами вітчизняної та закордонної історіографії проблеми. Наприкінці етапу вітчизняні дослідники спробували розглянути менонітські колонії як складову історії розвитку сільського господарства і промисловості Південної України, тим самим було поставлено питання про участь менонітів в економічному розвитку регіону.

Сучасна вітчизняна і закордонна історіографія розвиваються в єдиному науковому просторі, дослідники об'єднали зусилля для розробки проблеми. В той же час гострою для вітчизняних дослідників залишається проблема доступності іноземних джерел та літератури з проблеми. Більшість вітчизняних науковців продовжують тлумачити історію менонітів і німецьких колоністів як єдине ціле, що обмежує дослідження у сфері саме історії менонітських колоній. У закордонній історіографії більше дослідників, які цікавляться цією проблематикою, меноніти за походженням, тому обидва чинники негативно впливають на досягнення історіографії проблеми.

На сьогодні в історіографії проблеми з найбільшою повнотою висвітлено переселення менонітів до Російської імперії (Д. Багалій, А. Клібанов, Д. Ремпель, М. Ісмаїлов); формування соціальних груп населення мено-

нітських колоній (О. Клаус, В. Постніков, Л. Маліновський); еміграцію 70-х рр. XIX ст. (А. Веліцин, К. Кран, С. Атаманенко). Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець XX – початок XXI ст.) була розглянута автором в окремій публікації [561].

У зв'язку із цим особливо важливим є спеціальне, комплексне дослідження, яке дозволяє реконструювати цілісну картину еволюції менонітських колоній півдня України з 1789 р. до 1917 р. і висвітлити зазначені проблеми. Робота з джерелами дозволила автору обґрунтувати власне бачення визначених питань.

1.2. Джерельна база та методи дослідження

Джерельну базу дослідження склали матеріали фондів чотирьох державних архівних установ України та Російської Федерації, Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника “Хортиця” (м. Запоріжжя), документи “Повного зібрання законів Російської імперії” I–III зібрання, статистичних збірок.

За видовою належністю джерела з історії менонітських колоній півдня України 1789–1917 рр. поділяються на речові, зображальні, документальні, наративні.

Введені автором до наукового обігу речові джерела – побутові речі, будівельний матеріал – не є окремою колекцією, а розпоршені в окремих зібраннях за матеріалом виготовлення у фондах Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника “Хортиця” (м. Запоріжжя). До зібрання із дерева відноситься дерев'яна шкатулка і підвісна кухонна шафка [1, 2], із кераміки і скла – посуд, черепиця, цегла [3–11], із металу – ключі від господарських будівель, настільний годинник [12–15].

Зображальні джерела – фотографії, малюнки – зберігаються в науково-допоміжному фонді Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника “Хортиця” (м. Запоріжжя). Збереглися фотографії паспорта 1819 р. для поїздки з Данцигу до Хортицької Колонії, будинків менонітів [16–25]. Малюнок з виглядом спроектованих будівель у Фрідріхсталі 1856 р. (ДАОО, Ф. 6) вперше введений до наукового обігу [186].

Цінність речових і зображальних джерел полягає в наочності унікальної інформації, зафіксованої в них.

Документальні джерела були виявлені у 27 фондах Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), Державного архіву Запорізької області (ДАЗО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Російського державного історичного архіву (РДІА).

Для вивчення питань переселення, проживання і діяльності менонітів на півдні України інформативну цінність мають документи фонду Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців (ДАДО, Ф. 134), Опікунського Комітету іноземних поселенців Південного краю Росії (ДАОО, Ф. 6), Міністерства державного майна (РДІА, Ф. 383). Виявлені матеріали про матеріальний стан переселенців та їхнє ставлення до занять сільським господарством, ремеслом і торгівлею відіграють важливу роль для висвітлення причин успіхів населення колоній.

Документи з історії економічного розвитку менонітських колоній представлені матеріалами різних фондів. Фонди “Механічний та чавуноливарний завод торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман, м. Олександрівськ” (ДАЗО, Ф. Ф-30), “Завод томильного чавуну товариства “А.Я. Копп і Гелькер”, м. Олександрівськ” (ДАЗО, Ф. Ф-46)”, “Завод землеробських машин і знарядь торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман”, с. Хортиця Катеринославського повіту” (ДАЗО, Ф. Ф-65), “Завод землеробських машин і зна-

рядь товариства “Копп”, м. Олександрівськ” (ДАЗО, Ф. Ф-158) є найзмістовнішими з точки зору розвитку підприємств менонітів у другій половині XIX – на початку XX ст.: висвітлюють кількісний, статевий, національний склад робітників та службовців, обсяги виробництва.

Розгорнуті дані про торгово-промислові підприємства менонітів півдня України зберігаються у фондах Департаменту торгівлі та мануфактур, Департаменту духовних справ іноземних віросповідань. “Відомість з даними про заводи “Лепп і Вальман”, А.Я. Копа та інші за 1896 р.” (РДІА, Ф. 20) містить інформацію про п’ятнадцять найбільших підприємств, власниками яких були меноніти (виробництво, сировинна і паливна база, сума річної зарплати робітникам, утримання заводами лікарень і шкіл) [234]. У фонді Департаменту духовних справ іноземних віросповідань (РДІА, Ф. 821) представлено “Записки із журналів перевірки торговельних і промислових підприємств у Гальбштадтській та Гнаденфельдській волостях Бердянського повіту за 1914 р.”, “Відомість про кількість заводів, парових млинів та кредитних установ, які належать менонітам Хортицької волості Катеринославської губернії з обігом 1914 р.” [249].

У фонді Особливого Комітету боротьби з німецьким засиллям (РДІА, Ф. 1483) збереглися журнали Особливого Комітету, дані про хід ліквідації німецького землеволодіння в Катеринославській губернії, листування менонітів та державних чиновників за 1915–1917 рр. [250, 251, 252].

Документи фонду Департаменту землеробства свідчать про навчання дітей навколишнього населення у менонітів (дані за 1838–1857 рр.) [244, 246]. У фондах Департаменту землеробства (РДІА, Ф. 398) і Міністерства торгівлі та промисловості (РДІА, Ф. 23) знаходяться матеріали про участь підприємців менонітського походження у виставках [235, 247]. Документ “Про відкриття в 1858 р. виставки сільськогосподарських виробів у

Катеринославській губернії. 1859 р.” вперше введений автором до наукового обігу [247, 451].

Розвиток освіти населення менонітських колоній півдня України значною мірою висвітлюють документи Канцелярії Міністерства землеробства та фондів навчальних закладів м. Олександрівська. Фонди чоловічої гімназії (ДАЗО, Ф. Ф-3), третьої приватної жіночої гімназії (ДАЗО, Ф. Ф-5), механіко-технічного училища (ДАЗО, Ф. Ф-6), реального училища м. Олександрівська (ДАЗО, Ф. Ф-76) зберігають матеріали про організацію навчального процесу, про культурно-виховну роботу серед учнів, відомості про учнів і вчителів із середовища менонітів [61–64, 69, 143]. Матеріали про стипендію ім. П. Леппа і спробу запровадити викладання в механіко-технічному училищі Закону Божого менонітського віросповідання [66, 67, 68] допомогли з’ясувати діяльність мецената І. Леппа і виявити приклад згуртованості менонітської громади у відстоюванні своїх релігійних інтересів у державному навчальному закладі.

У фонді Канцелярії Міністерства землеробства (РДА, Ф. 381) знаходяться “Відомість про навчальні округи колоній південного краю Росії та про кількість центральних училищ 1866 р.”, “Довідка про центральні російські училища та їх капітал 1876 р.” [237]. Ці документи містять інформацію про мету училищ – підготовку серед колоністів учителів російської мови та осіб для писарської служби, які володіють російською мовою.

Для дослідження історії менонітських колоній півдня України було використано законодавчі документи “Повного зібрання законів Російської імперії”. Частина документальних джерел із проблеми опубліковано дослідниками [268, 302, 303].

Документальні джерела автором поділено на актові, справочинні, статистичні.

Актові джерела представлені маніфестами, указами, “Височайшою грамотою Меноністам...” 1800 р., контр-

актами менонітських окружних приказів на утримання винного відкупу, рибної ловлі, угодами між менонітами і Міністерством державного майна на утримання державної землі.

Маніфести повідомляли про зміни в державній політиці. Стосовно іноземної колонізації відомі Маніфести 1762 р. і 1763 р. Маніфест від 4 грудня 1762 р. інформував “Про дозвіл іноземцям, окрім євреїв, в’їжджати та селитися в Росії та про вільне повернення у свою вітчизну російських людей, які втекли за кордон”. Однак у Маніфесті не вказувалося, де можна поселитися та умови, за яких це дозволялося [279; С. 126–127]. Уточнення цих моментів було зроблено в Маніфесті від 22 липня 1763 р.: “Про дозвіл усім іноземцям, які до Росії в’їжджають, селитися в яких Губерніях вони забажають та про даровані їм права”. На основі Маніфесту 1763 р. проходила іноземна колонізація до 1804 р., коли було складено нові правила для переселення іноземців. Маніфест 1763 р. містив інформацію про можливість отримання додаткових пільг іноземцями, які мали на це особливі причини [279; С. 313–315]. Цим скористалися меноніти і звернулися в 1787 р. до російської імператриці з прохальними статтями, які були юридично оформлені у “Височайшій грамоті Меноністам...” 1800 р. [281; С. 286].

Більшу групу складають іменні та сенатські укази, у яких повідомлялося про заснування органів управління іноземними колоністами – Канцелярії Опікунства іноземних колоністів (від 22 липня 1763 р.) [279; С. 312–313], Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення (від 4 березня 1797 р.) [280; С. 508], Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців (від 6 квітня 1800 р.) [281; С. 116–128]. Спільним для цих указів було те, що в них вказувалося, яким установам ці органи підпорядковувалися і з якою метою створювалися.

“Височайша грамота Меноністам. Про підтвердження обіцяної їм свободи у відправленні віровчення за церковними їх положеннями та звичаями” від 6 вересня 1800 р. підтверджувала право виконувати релігійні обряди та затверджувала економічні права і переваги, надані менонітам у попередніх угодах. Особливості правового статусу менонітів серед іноземних колоністів були такі: спрощена процедура присяги, 65 десятин придатної землі на родину, а привілеями – фіксований земельний податок і монопольне право на виготовлення і торгівлю вином на відведених менонітам землях [281; С. 286].

Спільним для Маніфесту 1763 р. і “Височайшої грамоти Меноністам...” 1800 р. було надання права засновувати фабрики, займатися ремеслами, торгувати, в гільдії та цехи вступати, продукцію свою без перешкод продавати; звільнення від усяких постоїв і квартирувань, за винятком того часу, коли військові команди проходили; звільнення від військової або цивільної служби.

У законодавчих документах 1804 р. і 1810 р. визначалися обмеження для іноземних колоністів. Височайше затверджена доповідь Міністерства внутрішніх справ “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів” від 20 лютого 1804 р. встановлювала нові, порівняно з Маніфестом 1763 р., правила для оселення іноземців. За Маніфестом 1763 р. усі бажаючі мали можливість оселитися в Російській імперії, а тепер тільки родини, які мали майно або капітал не менше 300 гульденів. Якщо за попередніми умовами кількість іноземних колоністів не обмежувалася, то за правилами 1804 р. – до 200 родин на рік. У правилах 1804 р. встановлювався новий механізм переселення – спочатку обиралися землі для оселення, а потім в’їжджали колоністи в імперію [282; С. 137–139].

За Іменним Указом від 25 лютого 1810 р. “Про припинення видання грошової позики колоністам” уряд прийшов до висновку, що переселення однієї колоніст-

ської родини коштувало державі дорого, тому витрати скорочувалися, а іноземці мали селитися власним коштом [283; С. 68–69].

Сенатський Указ від 14 січня 1835 р. “Про порядок видання паспортів колоністам Новоросійського краю, які відлучаються на заробіток” свідчив про зростання кількості таких людей, розробку процедури отримання паспортів для заробітків за межами колоній [279; С. 44–45].

У записці генерал-прокурора “Про обов’язки Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення” від 4 березня 1797 р. та “Інструкції Конторі Опікунства новоросійських іноземних поселенців” від 26 липня 1800 р. визначалися обов’язки органів управління колоніями та їхнє підпорядкування [280; С. 508–509. 281; С. 243–245].

У контрактах встановлюються певні правові стосунки між двома контрагентами. Наприклад, у контрактах менонітських окружних приказів з менонітами і колоністами на утримання винного відкупу та рибної ловлі, в угодах між менонітами і Міністерством державного майна на утримання державної землі. У контрактах указувалися права та обов’язки сторін і сума, на яку вони укладалися [49, 182, 185, 228].

Головною функцією справочинної документації є забезпечення функціонування різних установ, підприємств. Справочинна документація поділяється на функціональні групи: обліково-статистичні документи (відомості, списки, описи), меморії, рапорти, звіти, реєстраційні документи (книги, журнали).

Серед виявлених справочинних документів частину складають відомості у фонді Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців (ДАДО, Ф. 134). Відомості являють собою таблиці зі статистичними показниками кожної колонії. На їхній підставі проведено кількісний аналіз населення (родин, осіб, за статтю), ремісників, худоби, сільськогосподарського інвентарю за 1805–

1808 рр., дерев за 1805–1822 рр., врожайності за 1807–1813 рр. у Хортицькому і Молочанському округах [32, 34, 40, 42, 54, 55].

Справочинні джерела представлено також меморіями, які створювалися для подання в Міністерство внутрішніх справ і містили коротку інформацію про всі справи, які вирішувалися під час щоденних засідань спочатку Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців, а з 1818 р. Опікунського Комітету іноземних поселенців Південного краю Росії [404]. Виявлені меморії містять дані про надання дозволу на отримання спадку за кордоном і закордонних паспортів, заходи для покращення вівчарства, приклади передання покараних за “дурну поведінку” до “смирительного дому” [35, 37, 47, 48].

Рапорти доглядачів хортицьких і молочанських колоній до Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців містять інформацію про врожай зернових культур і наявність хліба в запасних магазинах у 1813 р., 1827 р., 1832 р. [43, 58, 59]; дані про розведення шовковичних і лісових дерев 1806–1811 рр. [42]; фруктових дерев 1823–1827 рр. [54, 55]; розвиток вівчарства 1814–1816 рр. [44, 46]; про заподіяну шкоду сараною 1822–1823 рр., падіж худоби 1823–1827 рр. [51, 53, 56, 57]. Із рапортів доглядачів колоній автором встановлено, які заходи проводилися проти розповсюдження сарани і хвороб серед худоби, для забезпечення колоністів хлібом у неврожайні роки, стимулювання насадження дерев і заняття тонкорунним вівчарством.

“Список учнів Гальбштадтського центрального училища з оцінками про їхні успіхи та поведінку за січень 1876 р.” [219] дає інформацію про середні навчальні заклади менонітів (кількість учнів, їхню успішність, предмети).

Звіти Маріупольського і Хортицького окружного приказів за 1845 р. зберігаються у фонді Опікунського Комітету іноземних поселенців Південного краю Росії

(ДАОО, Ф. 6) [212, 213]. Звіт Молочанського окружного приказу за 1845 р. був опублікований його головою І. Корнісом у 1847 р. [376]. Дані звітів було використано для порівняння стану сільського господарства, ремесла, промислів, торгівлі у трьох менонітських округах за 1845 р.

Фонд “Менонітські общини Мелітопольського повіту Таврійської губернії” (ДАОО, Ф. 89) за кордоном відомий як фонд П. Брауна [547]. Серед його матеріалів знаходяться документи обершульців молочанських колоній. Подібні документи, зазвичай, не відкладалися у фондах офіційних адміністративних установ, їх рідко зустрінеш у приватних колекціях, тому вони є цінними.

У фонді збереглися різнопланові матеріали, серед них – “Відомості з різних господарських предметів з маєтку меноніста Вібе – Юшанли, який знаходиться на відстані від найближчого казенного села Астраханки в 10 верстах. 1850 р.”, які мають дані про форму і суму оплати за сільськогосподарські роботи поденним, постійним робітникам, пастухам [229]. Відомості про менонітські церковні сільські школи 1908 р. і стан Ландскронського початкового училища 1907 р. [233] інформують про запровадження викладання російської мови в початкових школах, джерела надходження коштів для їхнього утримання, межі навчального року; навчальні дисципліни, вік учнів, кількість учнів (загальна, за статтю, вірчанням, станом), платню вчителів у Ландскронському початковому училищі. Джерела вперше введені до наукового обігу.

У фонді знаходяться відомості Хортицької, Гнаденфельдської, Гальбштадтської волостей за 1894 р., складені у вигляді таблиць, де вказані рік заснування кожної колонії, кількість осіб чоловічої і жіночої статі, кількість придатних земель [232]. Автором використано дані відомостей для кількісного аналізу чисельності населення, земельних площ, які були освоєні менонітами.

у Державному архіві Запорізької області зберігаються документи з історії менонітських колоній переважно другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Цікавий матеріал знаходимо серед документів фонду “Психіатрична лікарня “Бетанія” (ДАЗО, Ф. Ф-201). Відомості про пацієнтів, бібліотеку, пожертвування, витрати вперше введені автором до наукового обігу. Інформативні можливості головних книг 1911–1914 рр., розрахункових книг, книг пацієнтів 1912–1917 рр. є суттєві, на їхній основі автор встановив, хто робив пожертвування, родинні зв’язки менонітських промисловців, існування різних громадсько-культурних товариств у колоніях (дамських товариств, сільських хорів), джерело надходження коштів, статевий і географічний склад пацієнтів, розрахував кількість менонітів регіону з психічними хворобами [162–167].

У фонді “Олександрівська міська дума й управа” (ДАЗО, Ф. Ф-24) зберігаються матеріали про процес включення колоній Шенвізе та Острова Хортиця до складу міста Олександрівська. Ці матеріали вперше введені до наукового обігу [75, 78, 79, 81, 83, 85, 87].

Справочинну документацію підприємств складають ділові листи, каталоги продукції, прейскуранти, рекламні плакати, статути акціонерних і торгово-промислових товариств, протоколи зібрань акціонерів, рахунки, паспортні книги, книги особового складу заводів.

Шляхом аналізу “Паспортної книги 1900–1903 рр.” з фонду “Завод землеробських машин і знарядь торговельно-промислового товариства “Лепп і Вальман”, с. Хортиця Катеринославського повіту” (ДАЗО, Ф. Ф-65) автор отримав інформацію про існування підприємства у с. Хортиця в 1855 р. і використання на ньому праці найманих робітників [139].

Заява членів акціонерного товариства “Врожай” 1914 р. [160] спростовує поширену в пресі на початку ХХ ст. і серед дослідників оцінку його як синди-

кату [386, 388]. Цей документ вперше введений до наукового обігу.

Серед статистичних джерел інтерес для дослідників становлять “ревізські сказки” колоній у фондах Олександрівської міської ратуші (ДАЗО, Ф. Ф-1), Олександрівського повітового казначейства (ДАЗО, Ф. Ф-12), які є іменними списками сіл, де зафіксовано дані про міграційні рухи хортицьких, молочанських, маріупольських сіл, наявність робітників, кількісний, статевий, віковий склад населення колонії Шенвізе з 1816 р. до 1858 р. [60, 72, 73, 74].

Частину статистичних документів було опубліковано. “Військово-статистичний огляд Російської імперії” 1849 р. (Т. XI, Ч. 2 Таврійська губернія) і “Матеріали для географії та статистики Росії” 1862 р. по Катеринославській губернії містять відомості про населення менонітських колоній і риси його побуту [258, 274]. Статистичні описи надають не тільки фактичні відомості, а також уявлення про сутність описаних явищ.

Завдяки матеріалам “Першого загального перепису населення Російської імперії, 1897 р.” (Ч. XIII Катеринославська губернія, Т. XL Таврійська губернія) автор зробив розрахунки кількості менонітів, їхній відсоток за віком, письменністю, місцем проживання (у сільській і міській місцевості) [275, 276].

“Список фабрик і заводів Росії. 1910 рік” надає відомості про кількість заводів, їхнє виробництво, кількість робітників, обладнання. Однак список підприємств у Катеринославській і Таврійській губерніях є далеко неповним, надає інформацію лише по великих підприємствах [299. 316; С. 31].

Наративні джерела посідають особливе місце в роботі проблематики. Щоденник духовного старійшини і вчителя Я. Еппа був опублікований у 1991 р. за редакцією Х. Діка. Записи щоденника збереглися за 1851–1853 рр., 1859–1880 рр., де домінують відомості про життя родини, сільськогосподарські роботи, релігійні тради-

ції, відносини менонітів із сусідами. Цінність щоденника полягає у збереженому фактичному матеріалі [303].

Е. Рішельє, Херсонський військовий губернатор, залишив особисті листи, адресовані С. Контеніусу, який обіймав посаду Головного судді до 1818 р. у Конторі Опікунства новоросійських іноземних поселенців, а з 1819 р. – екстраординарного члена в Опікунському Комітеті іноземних поселенців Південного краю Росії. У листах приділено увагу заснуванню менонітських колоній на півдні України [277].

А. Фадєєв, із 1815 р. чиновник на різних посадах в Опікунському Комітеті, у другій половині ХІХ ст. написав мемуари, де описав зустрічі російського царя з жителями молочанських сіл. Описи колоній поверхові, дослідник більше уваги приділяв поведінці царя. Однак окремі деталі в його мемуарах цікаві. А. Фадєєв відзначав, що колонії німців-колоністів бідніші, ніж менонітські, але багатші, ніж українські та ногайські села [300].

Мемуари нащадка перших переселенців та історика Д. Ремпеля є найтиповішими для вихідця із середнього прошарку менонітського населення і розповідають про життя його родини з 1789 р. до 1923 р. Цінність щоденника полягає у збереженому фактичному матеріалі [305].

Опис життя населення хортицьких і молочанських сіл француза Оммера був опублікований у 1839 р. Він виділяється оригінальною інформацією, виразністю формулювань, спостереженнями про відмінності в характері хортицьких і молочанських жителів, ставлення менонітів до молока і горілки, зачіски жінок [271].

До 60–80-х рр. ХІХ ст. відносяться подорожні записи А. Афанасьєва-Чужбинського та Е. Августиновича. Вони відвідали і описали окремі менонітські колонії: Афанасьєв-Чужбинський – Кічкас (Ейнлаге) та Острів Хортиця, Е. Августинович – Нейєнбург [253, 256].

Певний інтерес до німецьких колоній Південної України проявляли мандрівники. Праця Августа Гакст-

гаузена “Дослідження внутрішніх відносин життя і в особливості сільських установ Росії” з’явилася у 1870 р. Барон А. Гакстгаузен відвідав хортицькі і молочанські колонії у 40-і рр. XIX ст., тому зібрані відомості 1789–1843 рр. змістовні. Дослідник написав про кількість і професійний склад ремісників, кількість худоби і реманенту, землі, млинів, заводів; проаналізував розвиток господарства в колоніях. Автор позитивно оцінював менонітську колонізацію, описав умови розвитку поселень [262].

О. Петцольдт, професор Дерптського університету, відвідав поселення на р. Молочна в 1855 р. Він написав книгу, яку видав у м. Лейпцигу в 1864 р. Автор одним з перших розповів про спроби перенести господарські відносини менонітського села в середовище навколишнього населення. Петцольдт відвідав переважно господарства великих фермерів і землевласників, і у своєму описі нерідко видавав бажане за дійсне. Цікаво, що мандрівник порівнював моральні якості й культуру менонітів та навколишніх селян, і прийшов до висновку, що серед усіх народів, які населяють Росію, малороси є “землеробами від природи”, але вони не йдуть ні в яке порівняння з менонітами – “землеробами від народження” [304, 373].

А. Гакстгаузен, О. Петцольдт були захоплені німецькими колоністами, до яких відносили менонітів. Причинами їхнього добробуту вважали моральні якості, які нібито були відсутні в українців і росіян, доводячи цим другосортність навколишніх жителів. Цим вони заклали ґрунт для формування культуртрегерської концепції діяльності німецьких колоністів у Російській імперії.

Розповіді старожилів з колоній Бурвальде (зараз с. Бабурка Запорізького району Запорізької області) та Острова Хортиця (відповідно частина м. Запоріжжя) були записані місцевим красзнавцем Я. Новицьким у 1887 р. Вік жителів становив від 63 до 86 років, вони не були очевидцями подій, про які розповідали, а інформацію отримали від старшого покоління. У розповідях є інфор-

мація про приїзд менонітів на о. Хортиця та зустріч їх із жителями. Історична цінність матеріалу полягає в наведенні даних про заснування перших хортицьких сіл, налагодження добросусідських відносин між менонітами і жителями навколишніх поселень [270; С. 20–22].

Отже, наративні джерела відображають погляди видівців з різних етносоціальних груп. Вони доповнюють речові, зображальні, документальні джерела, роблять завершеною, наочною цілісну картину еволюції менонітських колоній півдня України, тому що в подібних матеріалах знаходиться унікальна інформація, яка ніде більше не зафіксована [316; С. 33–34].

Виявлені джерела з історії менонітського населення півдня України з 1789 р. до 1917 р. відкривають можливість для використання діалектичних принципів пізнання. У цьому дослідженні історія менонітських колоній півдня України розглянута через призму духовної і матеріальної культури менонітів, виходячи з принципу історизму, що визначається підходом до історичних явищ як мінливих у часі [474; С. 5. 493; С. 232]. Принцип об'єктивності передбачає адекватне розуміння джерел, а для цього автором бралися до уваги своєрідність бачення світу, враховувалися специфічні значення існуючих у той час понять, звичаїв і традицій, при тлумаченні джерел враховувалися особливості психічних реакцій людей у минулому та їхні відмінності в розумінні буття, насамперед менонітів [478; С. 4–26]. Принцип загального зв'язку і розвитку всіх явищ та процесів, які розвиваються у взаємозалежності, передбачає обґрунтування економічних і культурних процесів у менонітських колоніях півдня України методом синтезу світоглядних, культурних, соціальних, економічних чинників [312, 316].

Культурно-антропологічний підхід до історії менонітських колоній півдня України (1789–1917 рр.) визнає провідним у наукових пошуках автора, що передбачає спеціальний інтерес до аналізу впливу ментальних

стереотипів на прикладі біографії окремих особистостей і цілих спільнот. Для того щоб історія не була знеособленою, у дослідженні розглянуто економіку й культуру крізь призму історії окремих фірм і персоналій [331; С. 71. 345; С. 48–49].

Гендерний підхід дозволяє автору поставити в центрі уваги інститути соціального контролю (сім'я, інститут старійшин, община), які регулювали розподіл духовних і матеріальних благ, а також влади в менонітських колоніях, і забезпечували відтворення та еволюцію традиційного менонітського суспільства, заснованого на гендерних відмінностях. Цей підхід дає можливість поглянути на соціальну історію не як на історію соціальної структури менонітського суспільства, а згідно з теорією соціальної стратифікації – на основі таких ознак, як освіта, побутові умови, заняття, доходи, психологія, релігія, де суспільство поділяється на “вищі” (заможні), “середні”, “нижчі” (відносно бідні) страти [336; С. 294–324. 477; С. 137–148].

Вважаємо, що в наш час можна говорити про цивілізаційну своєрідність регіонів, зокрема – півдня України, де проживає конгломерат націй і конфесій. Застосування цивілізаційного підходу в дослідженні передбачає реконструкцію розвитку менонітських колоній півдня України за 1789–1917 рр. через призму політичної, демографічної, економічної, соціальної історії, а також культури і побуту менонітів. При цьому менонітська спільнота розглядається у взаємодії з навколишнім населенням Південної України, різниця між яким полягає в традиціях і співвідноситься за принципом “свої” – “чужі”.

Вибір методів дослідження зумовлювався виявленими джерелами [316; С. 14]. Для дослідження історії менонітських колоній півдня України були застосовані загальнонаукові (описовий, кількісний, гендерний аналіз) та історичні (історичної евристики, ретроспективний, історико-генетичний, хронологічний) методи.

Описовий аналіз використовується для висвітлення індивідуальних явищ суспільного життя. Послідовність відображення явищ суспільного життя, характеристика історичної епохи та аналіз, який розкриває внутрішню сутність явищ, є головними ознаками методу. Описовий аналіз застосовано для висвітлення особливостей інтер'єру осель, одягу, їжі та харчування, характеру, моралі, звичаїв, традицій, способу життя населення менонітських колоній, які разом створювали картину повсякденного життя менонітів [316, 331].

Кількісний аналіз – це виявлення, формування кількісних характеристик об'єктів дослідження, які піддаються математичній обробці та створюють основу для розкриття відповідної якості. Кількісний аналіз народжуваності ХІХ ст. характеризує репродуктивну поведінку менонітів, якісною сутністю якої була еволюція соціальної психології по відношенню до дітей, кількість яких співвідносилася з матеріальними можливостями батьків [320].

Гендерний аналіз пов'язаний з розробкою соціальної історії, цей метод полягає в дослідженні ролі гендерних уявлень у міжособистісних взаєминах чоловіків і жінок як представників однієї етносоціальної спільноти [350; С. 15–23. 436; С. 123–137. 455; С. 31]. Соціологічне поняття гендер, тобто соціальна стать (соціальний статус – стать – вік), використаний автором для пояснення процесу “закріплення” за жінками побутової сфери і непрестижних видів діяльності, а за чоловіками – економічної сфери. Цей аналіз застосовано для виявлення тенденцій в еволюції соціального статусу жінки в менонітській общині – зростанні освіченості жінок, розширенні їхніх прав у трудовій діяльності на підставі документів про їхнє навчання в середніх навчальних закладах, керівництво бізнесом.

Метод історичної евристики передбачає проходження двох етапів – бібліографічної та архівної евристики. Суть бібліографічної евристики полягає у виокрем-

ленні історіографічного доробку й опублікованих документів з проблеми [316; С. 41, 95]. На початковому етапі робота велася з бібліографічними довідниками, тематичними каталогами, історіографічними оглядами [433, 502]. Застосування цього методу дозволяє визначити існуючий історіографічний доробок та опубліковані джерела з проблеми.

Безпосередній роботі з архівними джерелами передувала робота з путівниками архівів, анотованими описами, каталогами, описами фондів [341, 348, 430, 494, 547]. Унікальні джерела вимагали проведення суцільної та вибіркової евристики, ретельного опрацювання кожного документа. Наприклад, щоб з'ясувати, чи існувало підприємство “Лепп і Вальман” у 1858 р., яке згідно з “Ілюстрованим каталогом машин та знарядь механічного і чавуноливарного заводу “Лепп і Вальман” в с. Хортиці, Катеринославської губернії 1889 р.” було нагороджено медаллю Міністерства державного майна, здійснювалася суцільна бібліографічна еристика матеріалів періодики Катеринославської і Таврійської губерній, “Журналу Міністерства державного майна” за 1858–1859 рр. з одночасною вибірковою архівною евристикою – фондів РДІА за відповідні роки.

Ретроспективний аналіз полягає в тому, щоб дослідник, оперуючи сучасними поняттями та уявленнями і мовою свого часу адекватно відобразив не тільки зовнішні прояви досліджуваного минулого, але і його внутрішній об'єктивний сенс і значення [316; С. 22, 30]. Ретроспективний метод дозволяє реконструювати розвиток промисловості в менонітських колоніях півдня України, з'ясувати причини успіхів підприємців. Реконструкція відбувалася шляхом зіставлення матеріалів різного походження, які містили інформацію про заводи і млини менонітів. Адекватно зрозуміти джерела допомагає врахування специфічного значення існуючих тоді понять, особливостей психічних реакцій людей у минулому –

селян, чиновників, поміщиків, зокрема менонітів, їхніх відмінностей у сприйнятті буття.

Історико-генетичний метод полягає в послідовному розкритті властивостей і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного розвитку, що дозволяє найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. Пізнання відбувається послідовно від окремого до особливого, а потім – до загального. Історико-генетичний метод, описовий за формою, використовується з метою простежити еволюцію господарювання в менонітських колоніях. Наприклад, аналіз способів господарювання сполучає характеристику окремих господарств з розкриттям їхніх загальних і особливих рис, їхню мінливість із часом для відтворення розвитку загальної системи господарювання менонітів.

Хронологічний метод надає можливість розкрити це історичне явище і пов'язані з ним події в часовій послідовності з урахуванням змін, які відбулися [374]. Цей метод застосовано для виділення етапів демографічних процесів у менонітських колоніях. Автор у хронологічній послідовності аналізує ці процеси на підставі домінуючого джерела приросту населення у зв'язку зі змінами в законодавстві Російської імперії відносно менонітів.

Таким чином, джерельна база дослідження характеризується високим ступенем репрезентативності; більш достовірні є речові, зображальні, документальні джерела, менш вірогідні – наративні, через значну суб'єктивність. Вибір методів дослідження зумовлений виявленими джерелами. Залучені загальнонаукові та історичні методи дозволяють реконструювати цілісну картину еволюції менонітських колоній півдня України (1789–1917 рр.).

Таким чином, на сьогоднішній день у вивченні історії менонітських колоній півдня України відбуваються

якісні зрушення в підходах, методах наукового пошуку. Серед найбільш актуальних проблем виділилася тема долі різних етносоціальних спільнот, підвищився інтерес до популяризації історії менонітів.

Це монографічне дослідження є спеціальне, комплексне, яке дозволяє реконструювати розвиток менонітських колоній півдня України з 1789 р. до 1917 р. Робота з речовими, зображальними, документальними, нарративними джерелами дозволила автору обґрунтувати власне бачення визначених питань. Виявлені джерела зумовили використання загальнонаукових та історичних методів дослідження, здобутків філософії, соціології, демографії, етнології, економіки, історії медицини, генетики. В цілому актуалізований комплекс джерел і застосовані методи дозволяють відтворити цілісну картину еволюції менонітських колоній півдня України (1789–1917 рр.). Основні наукові результати розділу опубліковані в працях [442, 443, 446, 560, 562].

РОЗДІЛ 2

Формування населення менонітських колоній півдня України

2.1. Переселення менонітів на південь України

Менонітство – одна з протестантських течій, яка виділилась з анабаптизму в часи ранньої Реформації. Меноніти отримали свою назву від засновника цього релігійного напрямку – колишнього голландського католицького священника Менно Сімонса (1496–1561), який створив головний теологічний твір менонітів “Основа християнського вчення” [368; С. 114]. У 1544 р. назва “меноніст” вперше була використана графінею Анною Фрисландською в одному з її декретів [370; С. 19]. З того часу всіх послідовників Менно Сімонса називають меноністами, а нині – менонітами [316; С. 90]. Менонітський рух поширився в Нідерландах, Німеччині, Швейцарії та інших країнах [501; С. 325–326].

Особливості релігійних поглядів менонітів тісно пов’язані з їхнім життєвим укладом, правилами спадкування і системою господарювання, тому на початку автор зупиниться на їхній характеристиці [316]. Менонітське віровчення було спрямовано до ідеалу первісної християнської церкви. Принцип спасіння вірою займав центральне місце у вченні менонітів. Під час Реформації цей принцип був спрямований проти основного догмату католицької церкви про спасіння добрими справами – послугами на користь церкви. Менно Сімонс вважав, що тільки той, хто увірував у рятівну місію Ісуса Христа, отримував прощення своїх гріхів і ставав спадкоємцем вічного життя. З Другим пришествям Христа на землю мало відбутися воскресіння мертвих для Страшного суду.

Праведники, до яких меноніти відносили себе, мали воскреснути для вічного життя в раю, а нечестиві – для вічних мук у пеклі [269; С. 24. 427; С. 290]. Першою особливістю віровчення менонітів було їхнє ставлення до таїнства хрещення, яке відбувалося лише над дорослими, які свідомо ставилися до цього обряду. Другою особливістю було заперечення присяги і військової служби, відмова від застосування сили. У менонітів існувало положення про абсолютне відокремлення общинного життя від світського, вони утримувалися від виконання судових обов'язків та обов'язків державної служби [263; С. 24. 474].

Релігія як соціальне явище безпосередньо вплетена в етнічну структуру менонітського соціуму. До сьогоднішнього дня не вирішено питання етнічного походження менонітів [474; С. 11–31. 510]. Меноніти не мають етноніму, їх відносять то до німців, то до голландців або до фризів. Фризи і фламандці, сучасні народи в Нідерландах і на півночі Бельгії, відносяться до атлантико-балтійської групи великої євразійської раси. Фризи розмовляють фризською мовою західної підгрупи германської групи індоєвропейської родини, близькою до нідерландської. Фламандці спілкуються південним варіантом нідерландської мови германської групи індоєвропейської родини [408; С. 483, 486].

Під час нідерландського етапу історії менонітів (XVI ст.) відбувся поділ менонітів за релігійною ознакою на фризів і фламандців [475; С. 76], фламандці були суворішими в застосуванні відлучення до відступників і вимагали встановлення жорсткіших вимог до членів менонітської общини [305; Р. 10]. Перехід з однієї групи до іншої до 60-х рр. XIX ст. не практикувався і на початку XX ст. був рідким явищем [542; Р. 109]. На півдні України фризи і фламандці мали окремі колонії: жителі 16 колоній у 18 хортицьких селах були фламандцями, а в колоніях Кронсгартені і Шенвізе – фризами. У Моло-

чанському окрузі були представники обох гілок, Маріупольський округ населяли лише фламандці [524].

Взаємозв'язок релігії та етносу сприяв формуванню менонітської етноконфесійної спільноти – етносоціальної групи, ментальні, культурно-побутові, мовно-етнічні та інші особливості якої були наслідком політико-територіальної та історико-географічної замкненості на релігійно-світоглядній основі. Мовою побутового спілкування у менонітів був платтдейч (нижньонімецький діалект), який мав два походження: етнічне – швейцарськонимецьке і лінгвістичне – датсько-німецьке [523, 545].

У середині XVI ст. меноніти оселились на території Західної Пруссії у трьох вердерах – Данцизькому, Марієнбурзькому, Елбінзькому, у м. Данцигу сформувався багаточисельний менонітський анклав. На противагу масовим гонінням XVI, а часом у XVII ст., польський уряд підтримував менонітів на території Західної Пруссії, цінуючи їхні господарські успіхи.

З поділом Польщі 1772 р. одна частина менонітів стала підданими Пруського королівства, інша залишилась на території володінь м. Данцига. Незабаром почалось обмеження прав менонітів у Пруському королівстві і на території “Гданської області”. У 80-ті рр. XVIII ст. магістрат м. Данцига видав постанову про заборону купівлі менонітами земель у “Гданській області”. Фрідріх II Великий (1740–1786) з 1780 р. замість рекрутської повинності змусив їх сплачувати податок на утримання кадетського корпусу, а Фрідріх Вільгельм II (1786–1797) збільшив внески менонітів на користь лютеранської церкви і позбавив права на придбання землі [427; С. 292–294].

В общині вважалось неможливим дробіння земельних ділянок, бо це призводило до зниження економічного рівня господарств. Общини використовували грошові кошти для придбання земельних ділянок для членів громади, яка збільшувалась за рахунок народжуваності [427;

С. 292–293]. Заможні члени общини усвідомлювали необхідність переселення в державу, де не існувало б жорсткої конкуренції для їхнього капіталу. Одночасно загострилося прагнення представників середньої страти позбутися залежності від своїх заможних братів по вірі, тому що результати конкуренції менонітського капіталу і пруських поміщиків було покладено на їхні плечі, посилилось бажання членів нижчої страти емігрувати з країни в пошуках кращої долі. Каталізатором подій у Пруссії стала релігійна дискримінація менонітів. До 1786 р. склались умови, коли у пряму залежність ставились принципи віросповідання і можливість подальшого економічного розвитку у менонітів.

У цей час Російська імперія в результаті переможних війн з Туреччиною у другій половині XVIII ст. перетворилася на Чорноморську державу і значно розширила свою територію на півдні. Російський уряд розпочав здійснення внутрішньополітичного курсу державної колонізації та освоєння Південної України, і в цьому контексті кількісного збільшення землеробського населення регіону. Отже, створення колоній було наслідком спільності інтересів Російської імперії і менонітських общин. Російський уряд впроваджував внутрішньополітичний курс освоєння земель півдня України, меноніти займалися пошуком простору для виконання на нових територіях своєї християнської місії і для використання своїх капіталів.

Важливий етап колонізаційної політики уряду Російської імперії почався в 60-ті рр. XVIII ст. після появи Маніфестів 1762 р. і 1763 р., що було зумовлено внутрішньополітичними та міжнародними обставинами [424; С. 24]. Після опублікування Маніфесту Катерини II від 4 грудня 1762 р., який запрошував переселятися до імперії всіх бажаючих іноземців, окрім євреїв, під практику залучення колоністів була розроблена юридична база. Цей документ у декларативній формі запрошував інозем-

ців до переселення, однак не давав гарантій на користь майбутнього стану переселенців [279; С. 126–127].

Необхідність активізації переселенського руху, пошук шляхів підвищення його ефективності змусили звернутися до міжнародного досвіду. Так з'явився Маніфест від 22 червня 1763 р., у якому була зафіксована система пільг та обов'язків уряду по відношенню до переселенців. Цей документ детально регламентував умови і принципи переселення [279; С. 313–315].

За Указом та інструкцією від 22 липня 1763 р. питаннями міграційної політики став займатися спеціальний орган – Канцелярія Опікунства іноземних колоністів [279; С. 312]. Суттєве значення для іноземної колонізації півдня України мала діяльність Г. Потьомкіна, генерал-губернатора Новоросійської губернії. В 1786 р. він відрядив спеціального уповноваженого чиновника російського уряду Георга фон Траппе для вербування колоністів до м. Данцига [510]. Зауважимо, ідея переселення менонітів до Російської імперії належала графу П. Румянцеву-Задунайському, який під час Семирічної війни особисто пересвідчився в їхніх зразкових господарствах у Східній Пруссії [248; Арк. 86].

У середині 1786 р. Г. Траппе прибув у м. Данциг, де співпрацював зі старійшиною Петром Еппом. Менонітська община міста позитивно поставилась до Маніфесту 1763 р., і в жовтні того ж року представники Якоб Геппнер та Іоганн Бартч вирушили до Російської імперії, де обрали землю для оселення в Херсонській губернії поблизу м. Берислава. У травні 1787 р. у м. Кременчуку Катерина II прийняла від Потьомкіна менонітські прохальні статті та запросила делегатів супроводжувати її під час подорожі до Криму. Ініційовані менонітами прохання були однією з причин, чому вони отримали більше пільг, ніж інші колоністи [370; С. 43]. Умови статей були підтверджені Іменним указом від 5 вересня 1787 р. Найбільш важливими із цих пунктів були свобода віри;

земельні ділянки в 65 десятин (гектарів) на родину; відведення частини о. Тавані для сіножатеї та частини лісу на о. Каїри для будівництва та опалення; звільнення на десять років від податків і військової служби на “вічні часи”.

Уряд зобов’язувався надати додаткову допомогу на кожен родину – 500 руб., посівну позику, 120 двометрових деревин для будівництва житла; забезпечити лісом і шістьма каменями для будівництва двох млинів; дати тимчасове житло, поки не побудують власне; повністю оплатити переїзд із м. Данцига до м. Берислава; видавати 10 коп. на особу до першого врожаю. Зі свого боку меноніти обіцяли платити через десять років 15 коп. за десятину зручної землі; упродовж трьох років після закінчення пільгового строку мали повернути позику; утримувати в порядку мости та шляхи на їхній землі, надавати підводи і приміщення урядовим військам [281; С. 116–117].

Під час складання документів, які закликали до переселення до Російської імперії, було використано практичний досвід Пруссії [424]. Однак імміграція менонітів була не в інтересах Пруссії, оскільки залишала її без потенційних платників податків. Російський уряд приймав застережні заходи, щоб центральну владу не запідозрили в переманюванні чужих підданих. Переселення намагалися представити справою місцевої адміністрації півдня України. Спочатку прусський уряд не передбачав майбутніх розмірів еміграції і видавав на кожен родину менонітів паспорт [16]. Згодом для гальмування переселення вживалися різні заходи: затягувався процес видачі міграційних документів, розпускалися чутки про нездоровий клімат і небезпеку в регіоні оселення, про затримку і розорення попередніх колоністів [240; Арк. 131. 277; С. 43].

У вітчизняній історіографії виділяють два етапи створення менонітських сіл на півдні України на підставі документальних джерел, які регламентували іммігра-

цію іноземних колоністів. Автор вважає за необхідне указати, що цей процес не припинився у 20–30-ті рр. XIX ст. і включав ще третій етап:

1) 1789–1803 рр. – початковий етап: меноніти склали основну масу іноземних колоністів, головний напрямок оселення – Катеринославська губернія. Етап почався з року оселення менонітів у регіоні і продовжувався до затвердження доповіді міністра внутрішніх справ “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів” 1804 р.;

2) 1804–1820 рр. – другий етап: уряд санкціонував імміграцію заможних прошарків за правилами прийому колоністів 1804 р., головний напрямок оселення – Таврійська губернія. Етап продовжувався до початку дії доповідей Комітету міністрів про припинення переселення в Росію іноземців 1819 р.;

3) 1820–1863 рр. – третій етап: формування колоній відбувалося за рахунок розселення жителів старих поселень, припинилась масова імміграція, остаточно сформувалися три менонітські округи: Хортицький – 1789–1824 рр., Маріупольський – 1836–1852 рр., Молочанський – 1804–1863 рр.

Дочірні колонії на приватних землях було засновано в різних регіонах Російської імперії до початку Першої світової війни (див. додаток А) [537]. На думку автора, історія дочірніх колоній потребує окремого спеціального дослідження, тому що критерій, за яким раніше виділяли етапи формування менонітських колоній, – законодавча база для імміграції іноземних колоністів, – тут не спрацьовує, оскільки йдеться про внутрішні міграції.

У березні 1788 р. перші групи переселенців із Данцизького, Ельбінзького, Марієнбурзького вердерів залишили Пруссію. Менонітські родини уповноважили Геппнера і Бартча захищати їхні інтереси в Російській імперії. Головним засобом пересування вони обрали фургони і через п'ять тижнів досягли м. Риги. В червні 1788 р.

добралися до м. Дубровно, де рік чекали дозволу для оселення на обраному місці.

Заселення півдня України менонітами йшло в загальному руслі переселення іноземних колоністів до Російської імперії. В 1788–1789 рр. меноніти складали головний імміграційний потік. Йшла російсько-турецька війна 1787–1791 рр., і їхнє оселення поблизу м. Берислава, стратегічного пункту російських військ, стало неможливим. Через рік ситуація не змінилася, і князь Г. Потьомкін запропонував менонітам місце в районі о. Хортиця на р. Дніпро (зараз частина м. Запоріжжя). Частина родин обрала водний шлях по Дніпру, на баржах, інші – сухопутний, на возах [534; Р. 24].

Перші родини досягли о. Хортиця 20 липня 1789 р. Меноніти побачили відмінні культурні ландшафти і відчували зміну біосфери [305; Р. 6. 324; С. 36]. Найбільш розчаровані виливали свій гнів на депутатів Геппнера та Бартча, які отримували привілейовані гроші, наприклад, навіть у 1797 р. – 800 руб. [26; Арк. 13–14. 28; Арк. 13. 305; Р. 46].

У 1789 р. на 228 родин перших переселенців припадало 539 чоловіків і 531 жінка (1070 осіб), тобто одна родина складалася з двох батьків і одного-двох дітей. На родину припадало не менше 4 коней, 13 голів рогатої худоби, 3 овець. Вони були забезпечені 206 плугами, 110 боронами, 103 возами, тобто майже на кожну родину припадав один плуг, а на дві – борона та віз [239; Арк. 88–94]. Таку забезпеченість польовими знаряддями можна пояснити тим, що частина переселенців була ремісниками [305; Р. 9], однак ми не маємо відомостей про їхню кількість, тому сказати, чи достатньою була кількість інвентаря, не можемо.

Улаштування на нових землях збіглося з розгортанням російсько-турецької війни 1787–1791 рр., тому позика видавалась невеликими частинами, із запізненням і далеко не в повному обсязі [238; Арк. 13]. Переселенці

прохали виділити їм добові гроші на харчування по 12 коп. на особу [27; Арк. 4-5], тому що зросли ціни на продукти, але їм видавали по 8 коп. [241; Арк. 2]. Замість 25 руб. одноразової позики родини отримували по 2-3 руб. час від часу. Будівництво житла розтягувалося на роки, тому що плоти, якими сплавливали будівельний матеріал, на порогах було розбито [220. 302; С. 481].

Спершу меноніти селилися на території Катеринославського намісництва. Вони прибули в 1789 р., а в 1790 р. заснували перші вісім поселень Хортицької колонії, або округу [280; С. 117. 534]. Збереглися свідчення самих менонітів про те, що їх доброзичливо зустріли місцеві жителі. Так, у 1789 р. козак Бабура подарував депутату Геппнеру на господарське обзаведення по парі гусей, качок і курей. На початку ХІХ ст. запорожець Громуха надавав нічліг тим, хто не встигав доїхати додому з Нижньої до Верхньої Хортиці, тому що в степу було небезпечно [270; С. 20–21].

У 1793–1796 рр. відбулась друга імміграція менонітів до Російської імперії. Частина переселенців після очікування впродовж двох років була оселена в шести старих колоніях: Хортиці, Розенталі, Нейенбурзі, Нейендорфі, Ейнлазі, Шенгорсті, а інша – в заснованих колоніях Шенвізе (частина сучасного м. Запоріжжя) і Кронсгартені (зараз м. Підгородне Дніпровського району Дніпропетровської області). Друга група менонітів налічувала 123 родини (348 чоловіків і 303 жінки, тобто одна сім'я складалася з 5 осіб), на родину припадало близько 5 коней, 11 голів рогатої худоби, 1 вівця, 0,69 плуга, 0,39 борони, 0,18 воза [27; Арк. 8. 239; Арк. 93].

Отже, перша і друга групи іммігрантів привезли з собою достатню кількість коней і голів рогатої худоби, однак зустрілися з великими труднощами під час освоєння регіону. Надвірний радник С. Контеніус засвідчував, що видача позики дрібними частинами вела до її витрати на харчування, розташування колоній на

неосвоєних місцях із сухим ґрунтом і браком вологи в Хортицькому урочищі не забезпечувало населення продовольством на цілий рік. Уряд запланував заходи для покращення матеріального стану господарств у хортицьких селах [280; С. 117. 534].

Продовжував формуватися юридичний статус колоністів. У “Височайшій грамоті Меноністам...” 1800 р. Павло I підтвердив права і привілеї менонітів. Цей документ був результатом діяльності делегації менонітів та урядових чиновників і мав на увазі не тільки вже оселених менонітів, але всіх, які побажають переселитися в майбутньому [369]. Як і в Маніфесті 1763 р. для всіх іноземних колоністів, менонітам підтверджувалась свобода у відправленні віри за церковними звичаями, дозволялось створювати фабрики і ремесла в колоніях та всіх містах імперії, торгувати, вступати в гільдії і цехи. А для стимулювання їх до праці та старанності менонітам були даровані додаткові вигоди: 1) земельні ділянки в 65 десятин на родину затверджувалися у “вічне спадкове володіння”; 2) менонітам дозволялось у своїх володіннях “варити пиво та оцет, курити хлібне вино, як для свого використання, так і на продаж уроздріб на землях їм відведених”; 3) на землях, які належали менонітам, заборонялося чужинцям будувати харчевні і “питні заклади”, відкупщикам продавати вино та утримувати шинки без їхньої згоди; 4) менонітам та їхнім нащадкам обіцялося, що без їхнього власного бажання на військову і цивільну службу вони братися не будуть. Представники менонітської спільноти були замкнені на власних вузьких інтересах при відстоюванні своїх вимог перед урядом – виконанні особливої місії на Землі, пов’язаної з їхнім релігійним світоглядом (відтворення ідеалів первісної християнської церкви). Урядом Російської імперії їм було створено сприятливі умови для її реалізації, хоч уряд вважав, що це потрібно для освоєння регіону і збільшення там кількості землеробського населення.

На додаток хортицьким менонітам надавалася допомога для забезпечення підйому їхніх господарств: 1) п'ятирічна відстрочка сплати поземельного податку; 2) переселенцям із Хортицького урочища через брак землі на нові місця відтермінування збільшувалося до десяти років; 3) після закінчення пільгових років стягнення позикових грошей рівними частинами з тих, хто залишився в Хортиці, мало тривати впродовж десяти років, а переселенцям звідти – упродовж двадцяти [281; С. 286–287].

Для виконання розпорядження Павла I в Катеринославському повіті було засновано чотири нових поселення за рахунок розселення жителів таких хортицьких колоній: Бурвальде і Нижня Хортиця в 1803 р. (сучасні с. Бабурка та с. Нижня Хортиця Запорізького району Запорізької області), Кронсталь 1809 р. і Нейостервік 1812 р. (ці два поселення сформували сучасне с. Долинське Запорізького району Запорізької області) [321; С. 26–27].

Наступний етап заселення менонітами півдня України відбувався після затвердження Олександром I доповіді міністра внутрішніх справ “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів” 1804 р. На півдні України зручних державних земель стало менше, тому уряд вважав за необхідне запровадити обмеження на імміграцію іноземних колоністів. Спершу визначалося, де колоністам селитися, і готувалися місця для оселення. Одночасно дозволялося приймати лише тих іноземців, які були корисними в регіоні, – добрих землеробів, виноградарів, скотарів, господарів з навичками розведення шовковиць, ремісників, корисних у сільському побуті.

Уряду не вдалося створити перешкоди для попередньої імміграції до Російської імперії представників нижчої страти, оскільки важке соціальне становище і пошук кращої долі були головними причинами переселення, тепер вводився фінансовий ценз для допущення іноземців користуватися правами колоністів: запрошувалися

особи зі статком не менше 300 гульденів. Для уникнення випадковостей і обману з боку потенційних колоністів кожен був зобов'язаний надати документи у формі свідоцтв і доручень для підтвердження свого добробуту та господарських навичок. Кількість переселенців обмежувалася 200 родинами на рік, переселятися можна було лише сім'ями. Однак для менонітів і болгар робилося виключення, про що відомо з листування чиновників з окружними наказами, про дозвіл переселятись менонітам оголошувалося оселеним на півдні Російської імперії їхнім одновірцям, щоб вони заздалегідь написали про це своїм родичам у Пруссії і повідомили про кількість бажаючих до Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців [242; Арк. 18 зв.].

Якщо в Маніфесті 1763 р. не пояснювався термін “сім'я”, то в документі “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів” 1804 р. родиною вважалися: 1) чоловік, жінка, малолітні діти та два повнолітні робітники або 2) чотири жінки [282; С. 137–139. 316; С. 90].

Після 1804 р. витрати сплачувалися лише за переїзд на суднах, підводах і на предмети першої необхідності. Пільги надавалися такі: звільнення від податків і повинностей на десять років, на господарське обзаведення (будівництво домівок, закупівлю худоби і реманенту) видавалося 300 руб. з їхнім поверненням після кінця пільгового строку упродовж десяти років. Сума грошей на харчування встановлювалася до 10 коп. на дорослого і 6 коп. на малолітнього на добу, а після оселення до перших жнив – від 5 до 10 коп. на кожного залежно від цін на продукти. Повертати гроші на харчування треба було у випадку еміграції з Російської імперії або при переході в інше звання [282; С. 137–139].

У законодавчих документах усі іноземці (землероби та ремісники), які проживали на державних, власницьких, придбаних купівлею землях, вважалися колоністами [277; С. 219–220. 355; С. 35, 64]. Менонітів і болгар

урядові чиновники вважали найбільш працьовитими серед колоністів, про що в 1806 р. Херсонський військовий губернатор Е. Рішельє писав: "...що Вам сказати про наших колоністів? Вони все ті ж, тобто Меноністи дивовижні, болгари незрівнянні, а німці нестерпні" [242; Арк. 80]. Внаслідок особливостей релігії і наданих пільг менонітів відокремлювали від німців-колоністів у документальних джерелах [367; С. 142. 409; С. 93].

Надані пільги забезпечили менонітам вигідніше правове та економічне становище, ніж у інших іноземних колоністів. Земельні ділянки, які надавалися кожній родині у володіння, різнилися: 65 десятин – менонітам, одеським болгарам – 53, бессарабським болгарам – 50, усім іншим колоністам – 60 десятин. Пільговий строк встановлювався для всіх переселенців на південь України однаковий – 10 років [409; С. 40. 491; С. 8-9].

Меноніти були єдиними, хто отримав монополію на торгівлю вином і влаштування "питних закладів" на своїх землях. Їхні позики були більшими, а податки нижчими. Так, у 1798 р. хортицькі меноніти отримали позику на господарське обзаведення на родину – 500 руб. і 120 деревин, тоді як іозефстальські колоністи – 250 руб. і 60 деревин [238; Арк. 27–28]. Порівнюючи земельні податки менонітів і німців-колоністів, О. Клаус наводить такі цифри: в 1812 р. меноніти сплачували за 1000 десятин 150 руб., а німці колонії Рібенсдорф – 750 руб., у 1840 р. – відповідно 45 та 216 руб., у 1866 р. – 56 та 270 руб. [368; С. 140. 475].

Російський уряд приймав іноземних колоністів без сплати мита, а за Маніфестом 1763 р. для еміграції колоністи сплачували до казни частину від усіх наявних у них грошей залежно від кількості прожитих у Російській імперії років: від року до п'яти років – 1/5 частину, а від п'яти до десяти – 1/10 [307; С. 5-7]. У "Височайшій грамоті Меноністам..." 1800 р. за ст. 8 при еміграції "невдалого" колоніста з країни він мав заплатити борг

за казенні землі та трирічний збір з нажитого капіталу. Цей капітал мав оголосити колоніст і начальник поселення, де він проживав [281; С. 101]. Отже, це свідчить про м'яку міграційну політику по відношенню до колоністів, тому що її метою було освоєння нових територій. Однак щоб не допустити обману з їхнього боку, на ввезене майно складався опис для того, щоб у випадку повернення на батьківщину їхньої родини мали заплатити мито з майна, – це була свого роду “митна декларація”.

На початку XIX ст. міграційна політика по відношенню до іноземних колоністів стала суворішою. В документі “Про правила для прийняття та оселення іноземних колоністів” 1804 р. за ст. 10 майно ввозилось безмитно, а кожна родина мала можливість ввезти товари, але тільки власні, а “не сторонніми людьми їм доручені чи в борг взяті” [282; С. 137–139]. З 1842 р. ціна товарів на продаж, які ввозив колоніст, обмежувалась 90 руб. (до 1839 р. 300 руб.). А якщо митники доводили, що товари не є його власністю, їх конфіскували і продавали з публічного торгу. Якщо колоніст із товарами прожив до 10 років, то у випадку еміграції з нього стягувалось мито з товарів на ввіз і вивіз [459; С. 63].

Сім'я другої хвилі іммігрантів у середньому мала 1710 гульденів, разом з ними їхала група їхніх робітників, яка не мала навіть мінімальної суми [402; С. 180–181]. Представники вищої страти не відмовлялися від грошей на харчування і позики, хоч згодом мали їх повертати. Неусталена урядова політика щодо колоністів підтримувала у більшості надію, що їхній борг буде скасовано [428; С. 52]. Держава витрачала на переселенців великі кошти, у середньому на родину менонітів з чотирьох осіб витрати складали 1309 руб. 20 коп., відповідно сім'ї колоністів поблизу м. Петербурга – до 5 тис. руб. [240; Арк. 10].

Формування Молочанського округу відбувалося в 1804–1863 рр., у 1863 р. він нараховував 57 колоній [540;

Р. 91]. На відміну від переселенців до Хортиці, на Молочні Води меноніти їхали суходолом, на возах, найближчим трактом, щоб зменшити витрати казни і власні. Ця група іммігрантів оселилася на лівому березі р. Молочна [343; С. 138, 147]. Подорожі до молочанських сіл продовжувалися 5-7 тижнів, деякі розтягувалися через зловживання переселенців, які чекали в якомусь місці наступного транспорту. Щоб запобігти таким випадкам, для проїзду з м. Гродна до м. Катеринослава було встановлено строк: влітку від 40 до 50 днів, а взимку від 45 до 60 [428; С. 54–55].

Російський уряд надавав значну фінансову допомогу молочанським менонітам до 1811 р.: на родину – 50 руб. на фураж, 125 руб. для господарського обзаведення, 100 руб. на будівельний ліс, 15 руб. на зерно для посіву (всього 290 руб. на родину); на кожну особу – 10 руб. на дорогу, 8 коп. в день на продукти з часу прибуття до першого врожаю [540]. Указ від 25 лютого 1810 р. припинив видачу грошової позики колоністам. Залучення колоністів до Російської імперії на попередніх умовах стало обтяжливим для казни, що було пов'язано з участю в континентальній блокаді. З 1811 р. колоністів почали селити за власний рахунок, а позика та інша матеріальна допомога не надавались. У 1812 р. почалася вітчизняна війна, яка припинила тимчасово переселення менонітів до Росії, але з 1815 р. воно було відновлено на умовах 1810 р. [283; С. 325–362].

За височайше затвердженими доповідями Комітету міністрів “Про припинення подальшого переселення в Росію іноземних вихідців” від 5 серпня 1819 р. і “Про заборону російським місіям давати паспорти іноземцям, які переселяються в Росію та Царство Польське” від 25 жовтня 1819 р. імміграція іноземних переселенців до Російської імперії заборонялася, відповідальність за виконання положень несли місії і консульства [285; С. 325, 421]. Отже, імміграційний потік було обмежено в 1804 р.,

у 1819 р. заборонено, бо стало не вигідним Російській імперії та через відсутність придатних земель для переселенців.

У 1836–1852 рр. сформувалися перші дочірні поселення Хортицького округу через збільшення населення, яке потребувало землі. Згідно з наказом від 30 березня 1833 р. було виділено в Олександрівському повіті Катеринославської губернії ділянку в 9492 десятини землі [210; Арк. 43–44]. Молоді хортицькі родини створили п'ять нових сіл: 1836 р. – Бергталь (Бадні, зараз с. Республіка Маріупольського району Донецької області), 1837 р. – Шенфельд (відповідно с. Ксенівка), 1838 р. – Шенталь (с. Новороманівка), 1839 р. – Гейбуден (с. Сергіївка Маріупольського району тієї ж області), 1852 р. – Фрідріхсталь (с. Федорівка Маріупольського району Донецької області) [537; Р. 27].

Хортицькі меноніти для переїзду безземельних молодих родин до Маріупольського округу виділили вози. Перше поселення Бергталь знаходилося в 192 кілометрах від м. Олександрівська і в 36 кілометрах від м. Маріуполя [356; С. 82]. У перші чотири села допущені були для оселення 113 родин, кожна мала власних, або від поручителів отриманих, до 400 руб. асигнаціями, двох коней, п'ять голів рогатої худоби, 30 овець, плуг, борону, віз, хліба на річне продовольство і посів [186; Арк. 6-7]. Під час оселення на нове місце переселенці витрачали кошти на будівництво житла і харчування, але оскільки були неврожайні роки, падіж худоби, крадіжки, багато з сімей збідніли і влізли в борги [540]. Надати допомогу цим менонітам з користю для них було складно, інші могли оголосити себе бідними, щоб переселитися туди і збільшити своє майно. Саме тому, коли для 30 родин була запланована остання колонія Фрідріхсталь [186; Арк. 6-17. 210; Арк. 3-41 зв.], колоністська адміністрація підійшла обережно до відбору господарів у це поселення і вибирала їх серед найзаможніших із бажаючих

кандидатів [541; Р. 17]. Отже, у Катеринославській губернії на державних землях сформувалися два менонітські округи (див. додаток Б) [537].

Хортицькі меноніти були оселені на землях, які перед цим належали князю Г. Потьомкіну. Тут, на правому березі Дніпра, було засновано вісім сіл. У 1812 р. вони межували на півночі з землями поміщика Тітова, на заході – з маєтками графа К. Розумовського, на півдні – М. Миклашевського, а на сході омивалися р. Дніпро. Винятком була колонія Шенвізе, яка знаходилася на лівому березі Дніпра поряд з м. Олександрівськом [475].

Молочанський округ (див. додаток В) [537] знаходився на схід від р. Молочна, між її притоками Токмак та Юшанли. На захід від округу були оселені колоністи, для яких меноніти, за задумом державної адміністрації, мали бути прикладом для наслідування [277; С. 42]. На півночі та сході меноніти сусідили з українськими селами, на південному заході – з поселеннями духоборів і молокан, а на півдні – із землями ногайців [475; С. 77–78]. Після того, як у 1841 р. духобори були вислані на Кавказ, їхні землі були віддані російським переселенцям, а після переходу ногайців на територію Туреччини в 1861 р. на їхньому місці оселилися болгарські колоністи [410; С. 8. 425. 542. 546; Р. 95].

Таким чином, менонітські колонії півдня України сформувалися внаслідок спільності інтересів російського уряду та менонітських общин. Колонізація менонітами півдня України мала спільні риси з колонізацією іншими іноземними колоністами та свої особливості. Російська держава пішла на надання додаткових пільг менонітам, що було зумовлено комплексом причин. По-перше, вони проявили себе ініціаторами вигідних для них статей, общини проявили себе організованими і згуртованими при відстоюванні своїх інтересів; по-друге, уряд знав про досягнення менонітської спільноти у

Західній Пруссії, імідж, створений там, був позитивний; по-третє, влада побачила перспективи їхнього переселення до Російської імперії в тому, що меноніти створюють рентабельні господарства і з часом переконалась, що їх можна задіяти в проектах для поширення їхнього господарського досвіду серед навколишнього населення. Меноніти поставили свої вимоги російському уряду і розраховували на їхнє виконання, оскільки вони могли на таких розкішних умовах гарантувати уряду створення прибуткових господарств. Уряд же не прогнозував, у які державні витрати виллється імміграція менонітів. Російські державні органи були надзвичайно зацікавлені у збільшенні землеробського населення в Південній Україні, меноніти з'явилися в потрібному місці та скористалися цим у слушний час, вони потрапили в колонізаційний “струміль”, який згодом виніс їх на гребінь успіху. Вважаємо, уряд був непослідовним і зразу не планував використати менонітів як культуртрегерів. Одинадцять років минуло після початку переселення менонітів на південь України, перш ніж у 1800 р. було оформлено правовий статус менонітів. На цей час уряд переконався, що вони не поширюють серед навколишнього населення своїх релігійних поглядів і орієнтовані на досягнення господарських успіхів. За “Височайшою грамотою Меноністам...” 1800 р. менонітам надавалися додаткові пільги і більша фінансова допомога порівняно з іншими колоністами: земельна ділянка в 65 десятин на родину, більші у два рази позики, монопольне право на торгівлю вином і влаштування “питних домів” на своїх землях.

2.2. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України

Аналіз виявлених джерел дає підстави виділити етапи еволюції адміністративного управління менонітських колоній. Під час першого етапу (1789–1796 рр.) існувала система управління через губернські установи, період почався із часу переселення менонітів до заснування Експедиції державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення в 1797 р. Упродовж другого етапу (1797–1871 рр.) працювала спеціальна державна адміністрація, яка діяла до адміністративної реформи 1871 р. Під час третього етапу, після реформи 1871 р., колонії перебували в підпорядкуванні губернських і повітових установ до 1917 р.

Упродовж першого етапу в Російській імперії існувала система управління іноземними колоніями через губернське начальство. Іноземні колоністи і державні селяни перебували в підпорядкуванні казенних палат і повітових судів. За даними О. Клауса, постійні скарги іноземних колоністів на місцеві установи, оголошені результати ревізій, які виявили колонії в збіднілому стані, призвели до створення спеціальних державних органів контролю над колоніями [368; С. 119. 430; С. 10–14].

Другий етап розпочався після Указу від 4 березня 1797 р., коли при Сенаті було засновано Експедицію державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення (м. Санкт-Петербург) [280; С. 508–509]. На жаль, через далеку відстань від поселень цей орган не мав можливостей для проведення оптимальних заходів для переселення іноземних колоністів, тому новим указом від 6 квітня 1800 р. в Катеринославі була заснована Контора Опікунства новоросійських іноземних поселенців, одна з трьох регіональних контор, яка знаходилась у підпорядкуванні Експедиції. На чолі було поставлено Радника Географічного Департаменту С. Контеніуса.

Після реорганізації Експедиції державного господарства, опікунства іноземних та сільського домоведення 1802 р. Контора відійшла в підпорядкування до Міністерства внутрішніх справ. З 1811 р. вона перебувала під контролем Департаменту державного господарства та публічних будівель того ж міністерства.

Контора Опікунства у своїй діяльності керувалась інструкціями від 26 липня 1800 р., 16 травня 1801 р., 7 липня 1803 р. [281; С. 243–245. 321; С. 30–31]. Згідно з інструкціями листування з колоніями велося німецькою мовою.

У сфері впливу Контори Опікунства перебували всі справи колоністів, за винятком кримінальних і спірних з іншими підданими імперії. Карні злочини розглядалися в повітових судах в обов'язковій присутності одного з членів Контори; суперечки між колоністами та місцевими жителями Контора вирішувала разом з повітовими судами або міськими магістратами [281; С. 244].

До 1871 р. колоністи мали окремий суд, який перебував у компетенції колоністського управління. У цивільних справах першою судовою інстанцією був сільський приказ, другою – окружний приказ, третьою – Контора Опікунства, з 1818 р. четвертою – Опікунський Комітет [399; С. 49–51].

У функції Контори Опікунства входили вибір землі для оселення, забезпечення приїзду колоністів до місця проживання; нагляд за виконанням ними взятих на себе зобов'язань, порядком і веденням господарства в поселеннях; збір відомостей про господарський розвиток колоній [284; С. 155].

Регіональним конторам не вистачало єдності дій, тому необхідна була нова центральна контрольна установа. Указом від 22 березня 1818 р. був створений Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії, який мав керувати трьома конторами іноземних поселенців [284; С. 155]. Цей орган підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ.

Однак Опікунський Комітет був відкритий тільки 9 жовтня 1819 р. у м. Катеринославі [430; С. 31], а за Сенатським Указом від 14 січня 1821 р. був переведений до м. Кишинева, тому що генерал-лейтенант І. Інзов виконував обов'язки голови Опікунського Комітету і повноважного намісника Бессарабської області одночасно [286; С. 64–65. 556].

У зв'язку з досягненням колоністами певної облаштованості та відсутності потреби в суттєвих зусиллях із боку господарського управління, що були необхідні під час початкового етапу колонізації, за Височайше затвердженою думкою Державної Ради від 1 липня 1833 р. Контори Опікунства було ліквідовано й управління колоністами трьох новоросійських губерній та в Бессарабській області було покладено на один Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії, переведений з Кишинева до Одеси [287; С. 396. 288; С. 44–45]. Опікунський Комітет підпорядковувався міністру державного майна, перед яким звітувався: щотижня надсилав у Міністерство короткі меморії про розглянуті справи, а щомісяця – відомості про вирішені та невирішені справи і суми, які знаходились у його розпорядженні. Він був колегіальною установою під керівництвом голови і складався з “присутствія”, господарчого та контрольного відділів. У підпорядкуванні Комітету перебували доглядачі, які слідкували за колоністськими округами.

Три менонітські округи контролювали три доглядачі. Доглядач хортицьких колоній слідкував одночасно за іншими іноземними поселеннями в Катеринославській губернії, доглядач маріупольських менонітських сіл – за маріупольським колоністським (німецьким) округом, доглядач молочанських менонітських колоній – за молочанським колоністським (німецьким) округом. В обов'язки доглядачів входило підтримання зовнішнього порядку в колоніях без права видавати будь-які розпорядження і втручатися у внутрішні справи колоністів.

А згодом він мав здійснювати місцеве дізнання, слідство і вирішував спірні справи колоністів з іншими підданими держави.

У 1801 р. в колоніях почав діяти виборний адміністративний апарат, подібний до системи управління державними селянами [459; С. 9]. Структура місцевої адміністрації в колоніях була розроблена в результаті спільної роботи урядових чиновників і представників від колоній. Управління в колоніях складалося з органів керівництва двох рівнів згідно з “Інструкцією внутрішнього розпорядку та управління для новоросійських іноземних поселенців” 1801 р.

Органи керівництва нижньої ланки (див. додаток Д) були представлені сільськими приказами в кожному поселенні, члени яких проводили щотижневі засідання і вели записи. Головою сільського приказу був шульц (сільський староста), який відповідав за підтримку порядку, виплату податків, розв’язання конфліктів, стан мостів і шляхів у колонії. З усіх посад сільського приказу тільки шульц отримував платню із коштів колонії. Сільські шульци та бейзицери (засідателі) обирались повнолітніми представниками всієї колонії, які досягли 20 років і мали своє господарство, за більшістю голосів під контролем голови окружного приказу. Перший засідатель залишав своє місце через рік і його місце займав другий засідатель [459; С. 26].

Вищою ланкою в системі самоврядування був окружний приказ, тому що колонії групувалися в округи. Окружний приказ діяв у кожному окрузі, вибори посадових осіб здійснювалися під контролем доглядача колоній і затверджувалися Конторою Опікунства. В обов’язки обершульця (окружного старости) входив контроль за порядком, вчасною сплатою податків, виконанням боргових зобов’язань, роз’ясненням колоністам політики уряду. Окружні засідателі обирались на два роки, після закінчення першого року один засідатель звіль-

нявся, а другий залишався після нього на посаді упродовж двох років. Крім трьох обраних окружних начальників, обиралися ще два, які займали їхні місця у випадку хвороби або від'їзду [459; С. 27]. Писаря обирали довічно, це була людина, яка володіла російською мовою. Всі члени окружного приказу виконували свої обов'язки за грошову винагороду [327; С. 96–98].

Самоврядування захищало колонії від втручання губернської і повітової адміністрації, але існувала урядова монополія на затвердження всіх рішень менонітських органів [303; Р. 29]. Окружний приказ підпорядковувався доглядачу колоній, а той – державним органам [321].

Хортицький і Маріупольський округи знаходились на території Катеринославської губернії, Молочанський – у межах Таврійської губернії. Окружний приказ Хортицького округу знаходився в Хортиці (Розенталі), Молочанського – в Гальбштадті (зараз частина м. Молочанська Запорізької області) [357; С. 25–663], Маріупольського (Бергтальського) – в Бергталі [216]. Маріупольські колонії були виділені в окремий округ у 1852 р. [186].

У 1837 р. усі колоністи разом з державними селянами відійшли під юрисдикцію утвореного Міністерства державного майна [290; С. 1039–1041]. У 1857 р. був створений систематизований законодавчий акт, що регулював суспільні відносини колоністів – кодекс “Установи та статuti про колонії іноземців в імперії” [202; С. 1–16].

Третій етап розвитку адміністративного устрою менонітських колоній розпочався в результаті адміністративної реформи 1871 р., метою якої була уніфікація адміністративного управління Російської імперії. Згідно з законами від 4 і 16 червня 1871 р. іноземні колоністи ставали поселенцями-власниками та підпорядковувалися губернським і повітовим установам, місцевим закладам із селянських питань [327; С. 96–98].

Волосне управління складалося з правління, волосного селянського суду і волосного сходу. Нові органи

управління за своїми повноваженнями не дуже відрізнялися від колоністських, обов'язки окружних шульців були подібними до обов'язків волосних старшин, а сільських шульців – до старост. Винятком були волосні судді, яких треба було обирати.

На сільському сході право голосу мали власники садиб і польових угідь, власники лише садиб, виборні від приписаних безземельних (по одному від десяти дорослих робітників), які досягли 21 року [131; Арк. 2-3].

Волосний сход складався з посадових осіб (сільських і волосних), виборних від кожних десяти дворів. До його відома належали вибори посадових осіб, порушення клопотань у справах всієї волості, призначення та розкладка зборів і повинностей у межах волості. На відміну від правлінь інших сільських обивателів, сільське і волосне правління колишніх колоністів мали право розпоряджатися громадськими землями, прибутками ошадних кас і оброчними статтями, займатися питаннями страхування, фінансування шкіл, сирітських кас і кас безземельних.

У результаті реформи 1871 р. діловодство в сільських і волосних управах менонітів мало вестися російською мовою. У 80–90-ті рр. XIX ст. менонітські колонії отримали російські назви, які використовувалися в офіційних документах. Було змінено адміністративні кордони менонітських округів. Молочанські колонії було розділено між двома волостями Бердянського повіту Таврійської губернії. Так, 32 поселення було виділено в Гальбштадтську (Молочанську волость), а 27 – у Гнаденфельдську (Богдановську) волость. До складу цих волостей увійшли менонітські та інші колоністські (німецькі) села [295; С. 7-10. 530; Р. 60]. Територія цих двох волостей була більшою, ніж Молочанського округу. До складу Хортицької волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії ввійшло 16 менонітських колоній, у складі волості територія округу зменшилася [298; С. 16–

17. 423; С. 29]. Шенвізе ввійшла до складу Петровсько-Строганівської волості Олександрівського повіту [297; С. 22–23], а Кронсгартен залишилася в Новомосковському повіті, тобто ці дві колонії потрапили до двох змішаних волостей, куди входили українські та російські села [264; С. 84]. Отже, колонії зберегли залишки самоврядування і завдяки ареальному розселенню менонітів (компактному, відносно відособленому розташуванню) [323; С. 317] – адміністративну цілісність у складі трьох волостей.

За військовою реформою 1874 р. була введена загальна військова повинність, яка суперечила релігійному вченню менонітів. Меноніти домоглися заміни її альтернативною службою. За Височайше затвердженими “Правилами про відбування обов’язкової служби менонітами” від 8 квітня 1875 р. всі меноніти, які іммігрували до країни до 1874 р., замість військової служби мали служити три роки в лісній варті Міністерства державного майна, майстернях м. Миколаєва, пожежних командах, при госпіталях цивільних установ. Витрати на їхнє утримання оплачувались за рахунок казни і громад [292; С. 146. 305].

Нові адміністративні зміни відбулися у 1911–1912 рр. у результаті приєднання земель колоній Шенвізе та Острова Хортиця до м. Олександрівська. Проєкт приєднання Шенвізе розроблявся в Міській Управі Олександрівська ще з 1905 р. Причинами включення колонії в межі міста були: 1) економічна – можливість надходження в міську казну нових коштів (міські податки) і включення до складу міста значного промислового поселення [85; Арк. 1-116]; 2) адміністративна – приєднання колонії вело до збільшення площі міста і зростання кількості його населення штучним шляхом (223 десятини 1137 кв. сажнів і 1110 осіб); 3) інфраструктурна – на території поселення знаходилась станція Олександрівськ Курськ-Харків-Севастопольської залізниці та

поштовий (чумацький) тракт у напрямку Севастополя [75; Арк. 1-19. 78; Арк. 19. 82; Арк. 25–46]. Положення Ради міністрів від 12 липня 1911 р. надало колонії новий юридичний статус. Після появи так званих “ліквідаційних законів” Шенвізьке товариство продало місту землі, що залишилися в подвірному володінні (1236 десятин 200 кв. сажнів) [83; Арк. 2-6. 87; Арк. 32–35].

У 1912 р. повітове місто Олександрівськ відновило на о. Хортиця на 200 десятинах свою дачу. Меноніти спробували в судовому порядку відстояти свої права. Попечитель шкіл Олександрівського повітового земства Я. Новицький єдиний не був менонітом із сімнадцяти свідків у справі і давав показання на їхню користь [79; Арк. 18, 44]. Але справа була вирішена на користь міста: Височайший Указ 1912 р. по Олександрівському поліцейському управлінню визначив межі міських володінь на острові Хортиця. Земля, яка не входила в Олександрівську дачу, була викуплена містом 3 грудня 1916 р. за суму, яка складала 772 350 руб. (280 руб. за десятину) [81; Арк. 72. 87; Арк. 18–73. 413; С. 6]. Отже, процес субурбанізації м. Олександрівська [340; С. 448], тобто росту і розвитку його передмістя, відбувався зокрема за рахунок території колоній і мав наслідком формування міської агломерації міста.

Питання щодо кількості колоній Хортицького округу вимагає уточнення. У 1824 р. в його складі знаходилося 18 сіл. У першій половині XIX ст. Хортицькою Колонією [316; С. 90–93] називали групу з 16 поселень на території Катеринославського повіту Катеринославської губернії, а Шенвізе і Кронсгартен окремо виділяли в документах, однак вони відносилися менонітами до Старої (Хортицької) Колонії [305; Р. 4]. Вважаємо, що виокремлення Шенвізе і Кронсгартен серед менонітських сіл Катеринославської губернії відбулося тому, що в них були оселені фризи, тоді як в інших поселеннях – фламандці. На початку XIX ст. колонія Шенвізе знаходилась у Пав-

лоградському повіті (з 1806 р. – Олександрівському), а Кронсгартен – у Новомосковському [32; Арк. 25–26. 36; Арк. 327–328]. Після реформи 1871 р. Шенвізе та Кронсгартен не ввійшли до складу Хортицької волості [294; С. 168]. На початку другого десятиріччя ХХ ст. колонії Острів Хортиця і Шенвізе ввійшли до складу м. Олександрівська [261; С. 30–31]. Так, перед Першою світовою війною у складі Хортицької волості було 15 колоній.

Таким чином, адміністративний устрій менонітських колоній та інших іноземних поселень був подібний. Але правовий статус менонітів був відмінний від статусу більшості іноземних колоністів. Вважаємо, що скасування окремого управління іноземними колоніями 1871 р. не було порушенням прав іноземних колоністів, як було сприйнято частиною менонітів, які емігрували в 70-ті рр. ХІХ ст., а сприяло більш тісній інтеграції менонітського населення в різні сфери життя регіону. Компактне розташування менонітських колоній дозволило їм зберегти адміністративну цілісність у складі трьох волостей і проявляти згуртованість для відстоювання своїх приватних інтересів [313, 392].

2.3. Демографічні процеси в колоніях

Демографічні процеси (народжуваність, шлюбність, смертність, міграції) залежали від соціальних та економічних явищ у менонітських колоніях півдня України. Аналіз чисельності менонітів дозволив автору виділити за хронологією в історії демографічних процесів менонітських колоній півдня України два етапи [477]. На першому етапі (1789–1820 рр.) простежувалася тенденція до зростання кількості населення колоній, у першу чергу, за рахунок імміграції з-за кордону, яка тривала з 1789 р. до 1820 р. [72; Арк. 7, 16]. На другому етапі (1820–

60-ті рр.) після початку дії заборони 1819 р. на імміграцію іноземних колоністів населення збільшувалося за рахунок природного (народжуваності) і міграційного рухів [60; Арк. 13, 15–16]. Частина жителів емігрувала в результаті релігійного розколу, аграрного перенаселення, запровадження загальної військової повинності 1874 р.

Зміни кількості населення в округах перебували у прямій залежності від кількості придатних земель у них. При оселенні на родину надавалася ділянка в 65 десятин землі, яку не можна було дробити. До 1824 р. було заселено Хортицький округ; Молочанський округ ще містив придатні землі, тому після припинення іноземної імміграції в 1819 р., сюди був спрямований масовий міграційний рух. За нашими підрахунками, з 1805 р. до 1813 р. кількість населення хортицьких колоній зменшилася на 0,97%, тоді як у молочанських збільшилась на 49,74% [32; Арк. 21–23, 252–253. 43; Арк. 50–51]. У 1813–1827 рр. простежується тенденція до зменшення кількості населення в хортицьких селах на 26,75%, а в молочанських – до збільшення на 198,08% [58; Арк. 4, 21–22]. Це можна пояснити тим, що до Молочанського округу був спрямований великий імміграційний (до 1819 р.) і міграційний рух (див. додаток Е, рис. Е.1) [38; Арк. 18 зв. 59; Арк. 24–25. 262; С. 470, 478].

Другий етап характеризується бурхливими міграційними процесами в колоніях, де існували сприятливі економічні умови для дітонародження. У 1827–1842 рр. населення Хортицького округу збільшилося на 373,35%, а Молочанського – на 83,69%. Створення сіл Молочанського округу продовжувалося до 1863 р. за рахунок дітей поселенців, міграції з інших менонітських округів [60; Арк. 1-33. 73; Арк. 1-132. 296; С. 23].

На другий етап припадає формування Маріупольського округу. У 1836–1840 рр. Бергтальський округ почав заселятися, на одну родину припадало 2,06 особи [206; Арк. 181–182]. До 1856 р. округ повністю сформувався,

з того часу масова міграція до маріупольських колоній припинилася і природний приріст став основним джерелом для зростання населення. За 1856–1860 рр. кількість населення зросла на 234 особи, річний приріст складав 58,5 особи. У 1860–1868 рр. він зменшився до 49,5 новонароджених на рік (див. додаток Е, рис. Е.2) [364; С. 54–55, 133–135. 521]. Зменшення народжуваності було зумовлено загостренням аграрної проблеми, тому що після заснування в 1857 р. останньої колонії в окрузі зростання населення уповільнилося.

З 1851 р. до 1864 р. в округах темпи зростання населення були досить високі: в Хортицькому окрузі населення зросло на 100%, а в Молочанському – на 129%. Ріст населення мав наслідком загострення земельної проблеми: у 60–70-ті рр. ХІХ ст. аграрне перенаселення змусило значну кількість менонітів мігрувати і створювати дочірні поселення на придбаних землях у різних губерніях Російської імперії [72; Арк. 1-21].

Чутки про підготовку військової реформи, русифікацію колоній, об'єднання українських, російських, менонітських, німецьких сіл в одну волость, а також релігійний розкол були причинами еміграції частини менонітів. Це зафіксував у своїх записах генерал-ад'ютант Е. Тотлебен, відряджений імператором для утримання населення колоній від еміграції [326; С. 259. 327; С. 173–174]. Але населення п'яти колоній Маріупольського округу в 1874–1876 рр. виїхало до Канади двома групами (160 та 22 родини), що зумовлено низькою адаптацією до регіону. Еміграція з Таврійської губернії до Північної Америки (Канади і США) розпочалася в 1873 р., упродовж першого року виїхало 900 родин (до 4,5 тис. осіб). З Хортицької волості в 1873–1880 рр. емігрувало 580 родин (3240 осіб) [515; Р. 447–459].

У зв'язку з еміграцією менонітів і зменшенням загальної кількості населення за 1886–1894 рр. у Хортицькій волості населення зросло лише на 23,85%, в Гальб-

штадтській – на 9%, а в Гнаденфельдській відбулося скорочення кількості на 31%. Тенденція до зменшення кількості населення позначилася в 1894–1914 рр. в Хортицькій волості: тут воно зменшилося на 5,8%. У зазначений період у Гальбштадтській і Гнаденфельдській волості темпи збільшення кількості населення уповільнилися: відповідно 18% і 9% (див. додаток Е, рис. Е.3) [232; Арк. 23–24, 30–34. 259; С. 12–13, 44. 475; С. 83].

Отже, активна міграційна поведінка була складовою демографічної поведінки членів менонітської спільноти і зумовлювалася соціально-психологічними чинниками: їхнім ставленням до зміни місця проживання. Міграційна поведінка менонітів включала ідеологічні чинники (заклики до відтворення ідеалів первісної християнської церкви на нових землях) і зовнішні стимули міграції (релігійні переслідування, перспективи зміни умов життя, стимулююча міграційна політика російського уряду) [340; С. 9. 409; С. 92. 514].

У другій половині ХІХ ст. частка менонітського населення на півдні України порівняно із загальною кількістю населення регіону не змінилася. У Катеринославській губернії в 1857 р. меноніти склали 1,18% населення [274; С. 117–120]. У 1897 р. в Катеринославській і Таврійській губерніях частка менонітів була 1,45% (1,13% та 1,76%) [275; С. 298–299. 276; С. VIII, 72–73]. У той же час у Катеринославській губернії на православних припадало 90,05%, на іудеїв – 4,78%, лютеран – 1,87%, римських католиків – 1,52% населення [275; С. 298–299]. Отже, меноніти були однією з найменших конфесійних груп у регіоні (див. додаток Ж).

У 1897 р. у Катеринославській губернії 99,991% менонітів проживало в сільській місцевості і лише 0,009% було жителями міст [276; С. VIII, 72–73]. Отже, спосіб життя менонітів був сільський.

У 1864 р. у трьох менонітських округах нараховувалось 35 637 осіб, з них на Молочанський округ (57 коло-

ній) припадало 63,06% населення, на Хортицький (18 колоній) – 31,49%, Маріупольський (5 колоній) – 5,46% [206; Арк. 181–282]. У 1897 р. загальна кількість менонітів у Катеринославській і Таврійській губерніях складала 49 430 осіб. У 1914 р. кількість населення Хортицької, Гальбштадтської, Гнаденфельдської волостей складала 38 980 (див. додаток Е, рис. Е.3). У 1914 р. в Російській імперії проживало 80 000 менонітів, з них на території цих двох південноукраїнських губерній – 48,73% [321; С. 63–64]. Отже, кількість населення в менонітських колоніях півдня України зросла з 1070 осіб (у 1789 р.) до 38 980 осіб (у 1914 р.).

Зростання населення залежало від демографічної поведінки в менонітській спільноті та визначалося існуючими соціальними установками (матрімоніальними, сексуальними, репродуктивними, вітальними) [340; С. 330, 342]. Матрімоніальна поведінка виявлялася у віці укладання шлюбу та створення сім'ї. У першій половині ХІХ ст. середній шлюбний вік чоловіків – 23–24 роки, трохи більше 21 – для жінок. У другій половині ХІХ ст. цей віковий показник зріс до 24 років для чоловіків і 22 роки для жінок [536; Р. 38]. Цей показник в українських селах регіону був значно нижчий: 18–23 роки для хлопців, 16–20 років для дівчат [338. 339; С. 203]. У навколишніх селян нижчий шлюбний вік був пов'язаний з економічною необхідністю – обзаведенням господарством. Вищий шлюбний вік у менонітів був зумовлений проходженням обряду хрещення в дорослому віці, лише після цього в общині дозволялося одружуватися. Зростання шлюбного віку серед менонітів упродовж ХІХ ст. було зумовлено загостренням земельної проблеми: щоб не жити з батьками, бути самостійними, необхідно було накопичити гроші для купівлі земельної ділянки, а тому час укладання шлюбу відкладався.

У першій половині ХІХ ст. на одну тисячу населення припадало у менонітів 10 шлюбів, 9,1 у Таврійській

губернії та 10,9 – у Катеринославській (у середньому 10 шлюбів) [40; Арк. 18–19. 465; С. 344–350]. Отже, завищений шлюбний вік у менонітів не впливав на різницю в кількості шлюбів у менонітів і навколишніх селян.

У першій половині XIX ст. середні менонітські родини налічували 8-12 осіб, наприкінці XIX ст. – 10–12 [74; Арк. 3-33. 248; Арк. 114. 305; Р. 55–69]. На початку XIX ст. у Таврійській губернії середня родина складалася з 18 осіб, в Катеринославській – з 7 (у середньому 12,5 осіб) [481; С. 17]. Отже, кількість осіб у родинах менонітів і за загальними показниками губерній перебувала на однаковому рівні. Менонітські родини були патріархальними, склалися з кількох поколінь близьких родичів [72–74].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. репродуктивна поведінка виявлялася в соціальному санкціонуванні високої народжуваності (заборона контрацепції та абортів) [474; С. 148] в менонітських общинах. Але еволюція соціальної психології по відношенню до дітей, кількість яких співвідносилася з матеріальними можливостями батьків, підвищення рівня освіченості жінок і процес їхньої повільної емансипації зумовили зменшення народжуваності в XIX ст.

Рівень народжуваності залежав від загострення земельної проблеми в менонітських колоніях. Зі зменшенням земельних наділів зменшувалась народжуваність. На початку XIX ст. на одну тисячу припадало 57–68 новонароджених у менонітів (у середньому 62,5), у середині XIX ст. – 44,2–55 (у середньому 49,6) [40; Арк. 18–19]. За даними 1897 р., у Катеринославському повіті на одну тисячу населення у менонітів було 39,59 новонароджених, у римських католиків – 45,02, у православних – 36,53, у лютеран – 34,79 [276; С. 226–227]. Отже, упродовж XIX ст. народжуваність у менонітських колоніях зменшувалася, що було зумовлено погіршенням соціально-економічних умов для дітонародження через

загострення аграрної проблеми в колоніях та еволюцією репродуктивних мотивацій.

Менонітським общинам була притаманна ендогамія, звичай укладання шлюбів у середині етноконфесійної спільноти [455; С. 178], яка зумовлювалася релігійно-етнічними особливостями, компактним розташуванням колоній, звичаями і традиціями, спільністю мови та культури [340; С. 144, 366, 539]. Шлюби головним чином укладалися між представниками одного села [305; Р. 85. 474; С. 59]. Нечастими були шлюби між представниками різних сіл округу і надзвичайно рідкісними – із сіл різних округів [72–74. 303; Р. 51–52].

Оскільки відтворення населення рідко виходило за межі менонітської етноконфесійної спільноти, це призвело до загального погіршення її генетичного фонду. В общинах було заборонено шлюби між близькими родичами (інбридинг). До інбрендних шлюбів – між особами, які мали хоч одного спільного предка, – відносяться, зокрема, дозволені, але рідкісні в общині, шлюби з троюрідними сестрами і братами, а також шлюби між двоюрідними племінниками і племінницями та інші [305; Р. 39–295. 317; С. 58. 319; С. 43–190. 474; С. 46–50].

Демографічні процеси та здоров'я взаємозалежні, здоров'я є динамічним процесом, який необхідно розглядати в розвитку, в ході змін в організмі внаслідок дії різних медико-біологічних і соціальних факторів [308; С. 164. 490].

Ендогамні традиції мали наслідком збільшення народжуваності хворих дітей, що призвело до формування схильності членів окремих сімей до хвороб, які пов'язані з генами (цукрового діабету, вроджених серцевих вад, шизофренії, епілепсії) [318; С. 242–243. 319; С. 189–190. 320; С. 179. 474; С. 47, 56. 490; С. 102–113]. З ініціативи державних чиновників меноніти надавали окремі статистичні відомості про божевільних. У 1845 р. у Хортицькому окрузі на 5067 осіб припадало 4 божевільних [212;

Арк. 17]. Звичайно, ми повинні бути обережні, інтерпретуючи подібні випадки. Не виключено, що психічні захворювання мали місце, але правильного діагнозу поставлено не було. Достовірної статистики щодо захворювання психічними хворобами в XIX ст. не існувало. В основному так називали тих, хто виявив неадекватну поведінку з позицій представників менонітської спільноти.

Зростаючі темпи реєстрації психічних хворих серед менонітів були зумовлені заснуванням громадської психіатричної лікарні “Бетанії” поблизу Кронсвейде в 1911 р. і загальним розвитком психоневрологічної діагностики. За підрахунками автора, у 1914 р. у лікарні на 38 980 менонітів Катеринославської і Таврійської губерній припадало 73 представники менонітів відповідних губерній з епілепсією, шизофренією, нервовими розладами [164; Арк. 1-114. 490; С. 37–50]. Епілепсія, шизофренія, схильність до нервових розладів – ці хвороби людей середнього і похилого віку були соціальною проблемою в менонітських колоніях. Епілепсія була спадковою хворобою, яка виявлялася після стресу (в результаті смерті або хвороби близької людини), схильність до шизофренії в окремих членів родин частіше проявлялася після 30-ти років, про що свідчать документи психіатричної лікарні [163, 165, 490]. За 1914–1916 рр. в лікарні перебував 91 пацієнт менонітського походження з Катеринославської і Таврійської губерній [162–167].

Погіршення здоров’я було пов’язане з наступними факторами. По-перше, генетичні захворювання менонітів зумовлювалися укладанням шлюбів усередині одного села (більшість перебувала в родинних стосунках). По-друге, шлюби головним чином бралися між представниками еліти в межах кількох сімей для збереження соціального статусу та власності. Наприклад, серед пацієнтів психіатричної лікарні “Бетанія” знаходилися члени промислових династій Нібурів, Діків, Тіссенів, Леппів, Прісів [167; Арк. 180–181].

Це дає підстави стверджувати, що ендогамія була однією з причин погіршення психічного здоров'я менонітів. Соціальний тиск із боку влади та навколишнього населення, починаючи з 70-х рр. XIX ст. та особливо упродовж Першої світової війни, спровокували цей процес.

Загальна тенденція укладання шлюбів всередині менонітської спільноти мала наслідком збільшення ризику викиднів, передчасних пологів, народження мертворождалих, смерть новонароджених упродовж грудного віку. Наслідком було також народження дітей з генетичними патологіями, несумісними з життям, такі діти вмирили впродовж дитинства, у більшості родин – у віці до чотирьох років. З кожним наступним народженням у родині погіршувалося здоров'я дитини, підвищувався ризик мертвородження і патологій, що пов'язано з імунними процесами реакції матері та дитини [340; С. 131, 287. 474; С. 52, 173. 530; Р. 29, 54].

Рівень смертності визначається складною взаємодією біологічних, соціальних, культурних та економічних факторів (див. підрозділ 4.1) [308; С. 165. 490; С. 37–113]. Упродовж XIX ст. смертність коливалася в межах 21–30 осіб на одну тисячу населення в менонітських колоніях (у середньому 25,5) [274; С. 293–295. 550; Р. 467–468]. Найвищі рівні смертності були зумовлені періодичними епідемічними спалахами інфекційних хвороб у колоніях [530; Р. 98]. На початку XIX ст. народжуваність була в 2,45 рази більшою від смертності, у середині XIX ст. – в 1,95 рази, а наприкінці XIX ст. – в 1,55 рази, а в середньому упродовж XIX ст. – у два рази. Отже, із середини XIX ст. тенденції до підвищення рівня смертності супроводжувалися її зниженням за рахунок усунення частини екзогенних причин і заснування медичних закладів у колоніях.

Кількісний аналіз даних перепису населення Гаврійської губернії 1897 р. дозволяє встановити розподіл менонітського населення за віковими групами і статтю,

який можна прослідкувати в таблиці і діаграмах, складених автором (див. табл. 2.1 та додаток Ж) [275; С. 298–299. 477; С. 82–83].

Таблиця 2.1

**Розподіл менонітського населення
за віковими групами і статтю
в Таврійській губернії в 1897 р.**

Вік	Чоловіки		Жінки		Меноніти		Навколишнє населення	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
до 1	477	3,71	467	3,70	944	3,70	51477	3,67
1-9	3486	27,09	3444	27,26	6930	27,18	383620	27,38
10–19	2866	22,27	2804	22,19	5670	22,23	302120	21,56
20–29	2055	15,97	2058	16,29	4113	16,13	242583	17,31
30–39	1428	11,10	1508	11,94	2936	11,51	169205	12,08
40–49	1041	8,09	935	7,40	1976	7,75	116258	8,30
50-59	737	5,73	742	5,87	1479	5,80	81556	5,82
60–69	503	3,91	428	3,39	931	3,65	27622	1,97
70–79	227	1,76	200	1,58	427	1,67	19934	1,42
80–89	46	0,36	47	0,37	93	0,37	5781	0,41
90–99	1	0,01	1	0,01	2	0,01	1096	0,08
100–109	0	0,00	0	0,00	0	0,00	52	0,00
110 й більше	0	0,00	0	0,00	0	0,00	7	0,00
Всього:	12867	100,00	12634	100,00	25501	100,00	1401311	100,00

Різниця між середньою тривалістю життя чоловіків і жінок, зумовлена біологічним чинником (народження 106 хлопчиків на 100 дівчаток), складала до двох років. Решта була результатом дії соціокультурних чинників, котрі після вирівнювання статей до періоду полової зрілості мали рішучий вплив на різницю в тривалості життя та стані здоров'я [506; С. 134. 530; Р. 74].

У віці 1-9 і 10–19 років помітною була тенденція до зменшення кількості дівчаток у зв'язку зі смертністю, і співвідношення між чоловіками і жінками було на користь чоловіків; у віці 20–29 років співвідношення жінок і чоловіків ставало відносно однаковим і сприяло укладанню шлюбів у цьому віці. У віці 30–39 років чоловіків умирало більше, а в 40–49 – жінок унаслідок дії екзогенних і ендогенних чинників. Найвищий рівень смертності серед жінок припадає на час пологів [178; Арк. 1-10. 248; Арк. 1-10]. Дітородний вік жінок закінчується у віці 50–59 років, коли співвідношення між статями знов вирівнюється (див. додаток Ж).

За даними “ревізьких сказок” Шенвізе 1816–1858 рр., смертність зафіксована в 11 випадках серед осіб до 28 років (молоді – 5 випадків, 20–28 років; підлітків – 4 випадки, 13–17 років; новонароджених – 2 випадки, до року) та 9 випадків серед осіб зрілого і похилого віку (вік 43–45, 60–75 років) [72–74]. Серед факторів впливу зовнішнього середовища були нещасні випадки, травми і отруєння, інфекційні і паразитарні хвороби, гострі захворювання органів дихання і травлення. Поряд з екзогенними були поширені ендогенні причини смерті (хвороби системи кровообігу, уроджені вади розвитку, спадкові хвороби) [340; С. 533, 539. 490; С. 37–50. 530; Р. 72].

Різниця між менонітами і навколишнім населенням на 1897 р. встановлюється в різних вікових групах до 1,68% (див. додаток Ж). Народжуваність знаходилася на відносно однаковому рівні (3,70% і 3,67%), у віці 1-9 років співвідношення стає однаковим, 10–19 років – співвідношення збільшується на користь менонітів (на 0,77%). Якщо порівняти показники групи у віці до 9 років та від 10 до 19 років, велика різниця вказує на високу дитячу смертність. Смертність дітей упродовж першого року життя значно перевищувала смертність у всіх наступних вікових групах. Серед основних причин –

народження дітей з патологіями, несумісними з життям; такі діти вмирили упродовж дитинства; народження слабких дітей, які помирили від спорадичних інфекційних захворювань у зв'язку з невчасним надходженням медичної допомоги [287; С. 78–86. 319; С. 189–190. 340].

У віці 20–29, 30–39, 40–49 років співвідношення складалося на користь навколишніх жителів (на 1,18%, 0,57%, 0,55%). У віці 50–59 років показники обох груп стають відносно однакові (5,80 і 5,82%) і лише у віці 60–69 років у менонітів кількість жителів була більшою на 1,68% порівняно з навколишнім населенням. Заборона на пияцтво та аскетичний спосіб життя менонітів зумовили те, що їх більше доживало до 70-ти років. Автор зафіксував вік довгожителів серед менонітів – 80–99 років, тоді як у навколишніх жителів – 90–110 років. Це було пов'язано з ненавмисним перекручуванням віку через незнання свого року народження старими людьми під час перепису населення [340; С. 156, 317, 322].

Таким чином, меноніти становили одну з найменших конфесійних груп у регіоні. Одночасно менонітські колонії були одним з найбільших ареалів компактного розселення менонітів у Російській імперії. Демографічні показники в колоніях були зумовлені умовами життя та традиціями, які існували в общинах. Завищений шлюбний вік у менонітів був пов'язаний з релігійними особливостями, бо шлюб дозволявся після здійснення хрещення. Рівень народжуваності в менонітських колоніях був зумовлений традицією заснування великих родин і перебував у прямій залежності від рівня загострення аграрної проблеми. Упродовж XIX ст. народжуваність була вдвічі більша від смертності, спричиненої епідеміями, погіршенням генетичного фонду менонітської спільноти, а не старінням. Погіршення психічного й фізичного здоров'я менонітів окремих родин ставало негативною стороною реалізації позитивної ідеї збереження релігійно-етнічних традицій. Меноніти несвідомо

жертвували власним здоров'ям в ім'я Бога: для зберегання духовності.

Таким чином, надання менонітам найбільших пільг і кредитів серед іноземних колоністів було зумовлено ініціативністю організованих і згуртованих менонітських общин при відстоюванні своїх інтересів; позитивним іміджем менонітської спільноти в Західній Пруссії; визначеними російською владою перспективами переселення менонітів до імперії.

Вважаємо, уряд зразу не планував використати менонітів як культуртрегерів, а мав надії щодо надзвичайно швидкого освоєння ними придатних земель і збільшення за їхній рахунок землеробського населення в Південній Україні. Лише через одинадцять років після початку освоєння менонітами земель півдня України їхній привілейований соціальний статус був юридично закріплений. На цей час уряд переконався, що меноніти ведуть замкнений спосіб життя, не поширюють своїх релігійних поглядів серед навколишніх жителів, орієнтовані головним чином на досягнення господарських успіхів. В усякому випадку вони мали стати прикладом більш високої землеробської культури Західної Європи, як здавалося представникам урядових кіл, для навколишніх селян. Можна констатувати, що спочатку, упродовж 1789–1796 рр., меноніти і державні селяни були підпорядковані губернським установам. Однак згодом стало зрозуміло, що іноземні колоністи мають окремо контролюватись, тому що підйом їхніх господарств і використання господарського досвіду буде більш ефективний за умови стимулювання державними структурами, що й відбувалося впродовж 1797–1871 рр. Факти свідчать, що їхній досвід у зазначений час використовувався для підвищення рівня виробничої культури навколишнього

населення. Адміністративна реформа 1871 р. не порушила прав іноземних колоністів, і на початку ХХ ст. менонітські колонії півдня України зберегли залишки автономного устрою, відносну адміністративну цілісність.

Менонітські колонії регіону стали одним з найбільших ареалів розселення менонітів у Російській імперії, що свідчить про їхню успішну адаптацію в регіоні. Між тим нормативна ендогамія общин, спрямована на збереження релігійно-етнічних традицій, із часом стала однією з причин погіршення психічного і фізичного здоров'я менонітів окремих родин. Ментальність менонітів виявлялася в активній міграційній поведінці як шляху розв'язання конфлікту в періоди соціального тиску (релігійного розколу, загострення земельної проблеми, ксенофобії влади та навколишнього населення). Основні наукові результати розділу опубліковані в працях [438, 439, 447, 449, 559].

РОЗДІЛ 3

Особливості економічного розвитку менонітських колоній півдня України

3.1. Сільське господарство

Іноземна колонізація здійснювалася російським урядом для освоєння земельних площ і збільшення кількості землеробського населення Південної України. Катерина II була переконана, що землеробство є головною життєвою необхідністю, до якої потрібно заохочувати людей. Меноніти вважали, що праця на землі – богоугодне заняття, обробляючи землю вони продовжують справу Господа. Саме тому вони, як ніхто інший, підходили для виконання поставленого завдання [424; С. 61–62. 513; Р. 175]. Сільське господарство стало головною галуззю економіки менонітських колоній на півдні України.

Виходячи з критерію прибутковості галузей сільського господарства, автором виділено зміни в його спеціалізації. Перший етап – кінець XVIII – початок XIX ст. – відзначений розведенням великої рогатої худоби. Під час цього етапу меноніти запозичили спеціалізацію сільського господарства у навколишніх селян. Другий етап – 20–50-ті рр. XIX ст. – виділяється підвищеною увагою до вівчарства після створення Товариств для управління і вдосконалення громадського вівчарства 1824 р. Третій етап – 50-ті рр. XIX – початок XX ст. – відзначений розвитком зернового виробництва: було зменшено кількість землі під вигін і сіножаті, збільшено під зернові культури.

Умови для сільського господарства на півдні України, де знаходились менонітські округи, були різні. Місцевість Хортицького і Маріупольського округів була горбиста, частина хортицьких сіл знаходилася на берегах

р. Дніпро і її приток, бергтальські – по притоках р. Берда [253; С. 21. 264; С. XI, 12–21, 84]. Іншими були географічні умови в Молочанському окрузі, який розташовувався на рівнинній місцевості, мав значні земельні площі, зрошені притоками р. Молочна. Чорноземи на території обох материнських округів забезпечували непогані перспективи для розвитку господарства колоній [420; С. 9. 491; С. 15]. В той же час орні землі молочанських колоній більше страждали від вітряної ерозії, тоді як розташування хортицьких сіл у долинах робило їх менш уразливими під час степових буревіїв [347].

Земля в кожній колонії була розділена на садибну, орну, сіножаті, вигін. Сіножаті, садибні, орні землі перебували у спадковому володінні подвірних господарів кожного сільського товариства, а землі під громадськими вівчарнями – всієї колонії [376]. У поселеннях були виділені вівчарні ділянки для розведення кращих порід овець, однак після 1868 р. вони були ліквідовані [368; С. 158]. До 60-х рр. XIX ст. 45 із 65 десятин господар відводив під вигін і сіножаті, однак наприкінці XIX ст. – лише 30–32 десятини [539]. Отже, у господарствах поступово змінили тваринницьку спеціалізацію на користь землеробської.

Для порівняння можливостей користування громадським пасовиськом община визначала, скільки голів худоби мав право тримати кожний господар на громадському вигоні: у середньому 25–30 голів великої рогатої худоби (6 овець рахувалися за одиницю великої рогатої худоби) [362; С. 80]. Упродовж XIX ст. в колоніях не вистачало вигонів, господарі орендували землі під вигін у сусідніх поміщиків і держави, віддавали на літній випас частину худоби.

Зауважимо, що періодичні епідемії різних хвороб у стадах були загрозою для тварин [56; Арк. 22, 74–140]. Урядові чиновники слідкували за тим, щоб кількість рогатої худоби в колоніях не зменшувалася. З цією метою

господарствам, у яких був падіж, надавалась худоба через окружний приказ, виділялися громадські кошти для купівлі племінних биків, що надавалися на певний строк у колонії [30; Арк. 9-10. 56; Арк. 22–140. 431; С. 35].

Досвід будівництва системи загат був накопичений менонітами у Фрисландії та Пруссії [371; С. 2]. Штучне зрошення полів на півдні України використовувалося в городництві [473]. Системи загат для зрошення сіножатей були створені в обох материнських округах, але в молочанських селах їхня кількість була більшою: у 1851 р. там нараховувалося 109 загат [368; С. 162]. Якщо звичайні луки давали в середньому 40 пудів сіна з десятини, то зрошувані – 120, тобто у три рази більше [380; С. 378]. Перша загата була побудована в Молочанському окрузі в 1835 р., за прикладом менонітів вони з'явилися в Маріупольському і Молочанському колоністських (німецьких) округах [212; Арк. 34. 473. 508; С. 451–457].

У тваринництві використовувалась наймана праця: колонії наймали пастухів і вівчарів, перевагу надавали ногайцям, що добре знали справу [376; С. 69. 379; С. 142]. У середині XIX ст. плата пастухам велася грошима та харчами. Так, у Молочанському окрузі за одну голову великої рогатої худоби сплачувалося 15 коп., за одну голову дрібної худоби – 12 ½ коп. [229; Арк. 6-11 зв.]. У 1853 р. Молочанський окружний приказ витратив на кожного вівчаря від 35 до 160 руб. (у середньому 45,93 руб.) [187; Арк. 211].

З самого початку в колоніях виникло питання про вибір галузі спеціалізації господарства. В умовах Степової України через брак води і часті посухи було складно зайнятися інтенсивним молочним і зерновим господарством, яке було традиційною галуззю менонітів у Західній Пруссії [316; С. 111]. Переселенці вивчали нові для них умови, тому спершу наслідували приклад місцевого населення і спеціалізувалися на розведенні великої рога-

тої худоби, традиційному занятті в регіоні. Отже, на першому етапі розвитку сільського господарства спеціалізацією було обрано розведення великої рогатої худоби. Зазначимо, що завдяки старанням урядових чиновників племінне скотарство було започатковано у менонітів на 20 років раніше, ніж у інших колоністів [398; С. 128].

Розведення великої рогатої худоби було традиційною галуззю тваринництва менонітів. Наявність корови в господарстві покращувала харчування родини: у 1798 р. хортицькі меноніти мали 12,5 голів великої рогатої худоби на родину, яка в середньому налічувала 8-12 осіб, тобто на кожного члена родини припадала одна корова. Згодом велика рогата худоба трималася не тільки для власних потреб, а й на продаж. У 20–40-і рр. XIX ст. корова коштувала 12, 15, 20 руб. [50; Арк. 124–126]. Продавали не тільки худобу, а й продукти скотарства (масло і сир) [258; С. 163–168].

Одним з показників розвитку скотарства є темпи зростання кількості тварин на родину. Зазначимо, темпи збільшення кількості худоби були більші в молочанських колоніях. У 1805–1808 рр. кількість рогатої худоби на родину зменшилася в хортицьких селах від 13 до 11, а в молочанських – збільшилася від 3,7 до 9 [32; Арк. 251, 254. 40; Арк. 3. 46; Арк. 21–23, 25–26]. Більшу кількість рогатої худоби на сім'ю в Хортицькому окрузі можна пояснити тим, що хортицькі колонії існували більше десятиріччя, тоді як найстаріші молочанські – 4 роки, однак останні до 40-х рр. XIX ст. наздогнали хортицькі села [44; Арк. 101–102. 46; Арк. 35. 57; Арк. 2]. У 1844 р. у Молочанському окрузі припадало на кожну сім'ю 13 голів худоби [258; С. 157].

Меноніти привезли на південь України остфрисландську, або голландську, породу корів [244; Арк. 2 зв. 554; Р. 91]. На відміну від сірої української породи нова порода була молочною, виділялася червоною мастю, легким кістяком, легкою головою, розтягнутим тулубом,

середньої товщини шкірою. Спочатку породу називали молочанською, червоною датською або німецькою, а зараз – червоною степовою [366. 514; Р. 171]. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. порода виявила себе непристосованою до суворого клімату, після багатьох років порода адаптувалася, але вимагала стійлового утримання впродовж усього року. Для збільшення голів рогатої худоби, її тримали в хлівах, щоб забезпечити кормом, будували загати для зрошування сіножатей, приміщення для зберігання кормових запасів [258; С. 131. 332; С. 159].

На формування породи червоної степової корови вплинула сіра українська і холмогорська породи [244; Арк. 2 зв. 496; С. 557]. У 30–40-і рр. XIX ст. корова нової породи давала до 14,76 літра молока, а на початку XX ст. середній удій складав 16,93 літра [377; С. 513–514]. Отже, в результаті довгого відбору за ознакою молочної продуктивності під впливом природних умов степу півдня України склався тип степової молочної породи.

На початку XIX ст. господарства менонітських колоній являли собою експериментальні ферми [236; Арк. 10]. Меноніти пристосовувалися до умов регіону і шляхом багаторічних експериментів створювали раціональний тип господарства з використанням громадської системи загат для зрошування луків, зі стійловим утриманням худоби, влаштуванням приміщень для кормових запасів.

Община відіграла значну роль в організації виробництва кожного господарства. Вона слідкувала за тим, щоб земельні ділянки оброблялися, і карала недбалих господарів штрафами, суспільно корисною працею, що стимулювало успіхи в сільському господарстві в колоніях [187; Арк. 81–83. 530; Р. 59].

На початку XIX ст. землеробство було другою після скотарства галуззю господарства в колоніях. Важливим для землеробства була забезпеченість господарів сільськогосподарськими знаряддями і робочою худобою. За на-

шими підрахунками, у 1807 р. на родину землеробів Хортицького округу припадав один плуг, у Молочанському ними була забезпечена половина родин. Нестача інвентарю в молочанських селах пояснюється тим, що їхнє формування почалося на п'ятнадцять років пізніше (з 1804 р.), ніж хортицьких, населення яких вже пройшло етап адаптації. До 40-х рр. XIX ст. кожний “повний господар”, який мав 65 десятин, був забезпечений власним плугом [40; Арк. 9-10, 12–14].

Привезені плуги не завжди могли підняти цілині землі, тому використовували важкий український плуг, щоб зняти перший шар землі. Розповсюджувалися коси, тому що земельна ділянка під зернові культури збільшувалася і кліматичні умови вимагали швидкого збирання врожаю [325; С. 15]. У подальшому ці типи плугів комбінувалися: були створені плуги Б. Варкентіна та І. Дірксона, згодом – машина для очистки хлібних злаків І. Фрізена, розпашник Д. Діка [212; Арк. 17–20. 247; Арк. 43]. Ці знаряддя поступово розповсюджувалися в навколишніх селах німців-колоністів, українців, росіян, болгар, євреїв-землеробів на півдні України [409; С. 210–211].

Орали меноніти звичайно кіньми, запрягаючи чотири в плуг [28]. У 1808 р. кількість коней у хортицьких колоніях становила майже шість, а в молочанських – трохи більше п'яти на родину, тобто необхідною робочою худобою менонітські колонії були забезпечені [32; Арк. 9–253. 36; Арк. 276–328].

Основними зерновими культурами в господарствах були жито і пшениця, посів яких поступово збільшувався. Сіялися ярові та озимі культури [34; Арк. 7-8]. Зауважимо, що озимі культури в регіоні з'явилися одними з перших у менонітів [409; С. 211]. За даними родини Нейман з Мінстенберга (с. Прилуківка Мелітопольського району Запорізької області), у перші дев'ять років цілинне поле давало добрий урожай пшениці і жита: у середньому в 1806–1815 рр. – 769,14%. Упродовж

наступних 1816–1825 рр. врожаї стали менші, у середньому – 584,81% [226; Арк. 3].

Отже, під час першого етапу, наприкінці XVIII ст. – у перші десятиліття XIX ст., менонітські господарства відносно швидко пристосувалися до умов регіону завдяки міцній урядовій підтримці, працьовитості менонітів, наслідуванню місцевої спеціалізації сільського господарства.

Зацікавленість держави в розвитку нової галузі на півдні України – тонкорунного вівчарства – і природні сприятливі умови зумовили перехід менонітських колоній у 20-ті рр. XIX ст. до вівчарства, що було другим етапом у розвитку їхньої спеціалізації.

З ініціативи екстраординарного члена Опікунського Комітету С. Контеніуса в 1824 р. у Молочанському і Хортицькому округах для управління розвитком громадського вівчарства було створено Товариства для управління і вдосконалення громадського вівчарства. Головою молочанського товариства було призначено І. Корніса з колонії Орлов (зараз с. Орлове Мелітопольського району Запорізької області) [170; Арк. 1-4 зв.]. Урядові попечителі ініціювали організацію в кожному окрузі по громадській вівчарні, де розведенням племінних овець община займалася за рахунок громадських коштів і які знаходилися під контролем Товариств для управління і вдосконалення громадського вівчарства [402; С. 191].

На початку XIX ст. мериноси були заведені від іспанських овець, які впродовж 30–40-х рр. XIX ст. покращувалися від царськосельських і саксонських [258; С. 131]. У 1826 р. кількість овець у хортицьких громадських вівчарнях складала 2934 одиниць, у молочанських – 2032 [32; Арк. 21–26. 57; Арк. 2]. У 1850-ті рр. було побудовано вівчарні в маріупольських колоніях Шенфельді і Бергталі (на 3,5-4 тис. мериносів) [188; Арк. 81–83].

Утворення громадських вівчарень було доцільним лише у великих масштабах і за максимального здешев-

лення їхнього утримання. Громадські вівчарні були великими ринковими господарствами. За нашими підрахунками, у 1829 р. чистий прибуток від хортицької вівчарні складав 1165 руб. (у середньому на кожну родину припадало 1 руб. 47 коп.) [53; Арк. 21–22].

У 1805–1826 рр. кількість овець на родину в обох материнських округах збільшується: у хортицьких колоніях від 5 до 44, у молочанських – від 1 до 35 [32; Арк. 21–23, 25–26. 40; Арк. 12–14]. На нашу думку, це пояснюється тим, що в дійсності окремі господарі мали великі отари овець, і за їхній рахунок збільшувалась кількість тварин на родину, однак середні статистичні показники не зображують картину в реальному вимірюванні. Спроба розвести мериносів у кожному господарстві не вдалася: у 1839 р. в молочанських селах припадало по дві вівці на родину [402; С. 186–187].

30–40-і рр. XIX ст. були періодом розвитку торгового вівчарства, коли вівці “з’їли” свиней, корів і коней. На початку 40-х рр. XIX ст. у менонітських колоніях Катеринославської і Таврійської губерній частка овець у вартості худоби складала до 80% [431; С. 44]. За нашими підрахунками, за 1813–1841 рр. кількість овець у двох менонітських округах збільшилася від 6847 до 169 970 голів, тобто майже в 25 разів [30; Арк. 9-10. 39; Арк. 113]. У 1848 р. найбільшими заводами тонкорунного вівчарства вважалися ті, які мали не менше 9 тис. овець. У Таврійській і Катеринославській губерніях було 33 такі заводи, з них два в молочанських господарів Мартенса і Корніса по 60 тис. голів, у хортицьких селах заводів тонкорунного вівчарства не було [258; С. 131–132. 463; С. 33–34].

Найвідомішим господарем був молочанський меноніт Іоганн Корніс. У 1809 р. він орендував у колоніях 4 тис. десятин землі під вигін. Спершу Корніс займався розведенням великої рогатої худоби, а в 1811 р. придбав невелике стадо непородистих овець і став займатися їхнім покращенням. У той час тонкорунні вівці були дуже

дорогими і не адаптованими до умов звичайного селянського господарства. У 1838 р. І. Корніс володів ділянкою в 65 десятин у колонії Орлов, двома дачами – Юшанли на 500 десятинах (утримував на відкуп ще 3500 десятин) і Ташенак (3500 десятин). У 1836 р. ці землі було подаровано йому урядом. Усі три господарства були одним цілим: за необхідності стада овець і рогатої худоби переганялись з однієї дачі на іншу. Стадо мериносів нараховувало 2000 голів, рогатої худоби – 170 голів [244; Арк. 2]. Спочатку меноніти вважали ногайців ворожо налаштованими, тому що вони крали коней і рогату худобу в колоніях [521; Р. 134]. Але використання найманої праці ногайців, які мали досвід степового вівчарства, та оренда казенних земель стали джерелом для первісного накопичення капіталу для І. Корніса та інших господарів у колоніях [402; С. 191].

Ногайські мулли доводили, що розведення мериносів знаходиться у протиріччі з Кораном. Але Корніс вивчив Коран за німецьким перекладом і прийшов до висновку, що саме іспанська вівця була дійсною жертвовною вівцею мусульман. Він переконав повітового кадї у вигідності розведення мериносів, тому ногайці і зайнялися тонкорунним вівчарством [402; С. 189. 507; С. 100].

У 1826 р. І. Корніс перевіряв господарства кандидатів: якщо їхній стан задовольняв його, він підписував угоду на таких умовах: видавав 50 маток на 6 років бажаночому з тим, щоб після цього строку матки були повернуті, а приплід ділився пополам. У 1832 р. він видавав овець на чотири роки і ділив після закінчення строку угоди не тільки приплід, але й маток [420; С. 19].

Близькі контакти Корніса з ногайськими татарами призвели до того, що урядові чиновники звернулися до нього по допомогу для здійснення проекту їхнього оселення. І. Корніс переконав ногайців у необхідності заснування їхніх поселень. У 1834 р. ногайці звернулися до генерал-губернатора “Новоросії” з проханням перенес-

ти аул Аккерман на інше місце з обіцянкою побудувати правильну колонію на зразок менонітських. 1835 р. і 1837 р. було засновано ногайські села Аккерман (с. Промінь Мелітопольського району Запорізької області) і Аккую (с. Приазовське Мелітопольського району Запорізької області). Для заохочення оселення ногайців уряд звільнив їх у поселенні Аккерман на три роки від сплати податків [271]. Ногайські татари залишили кочове життя, змінили спосіб влаштування домів, почали їздити на возах і тачанках, зайнялися землеробством, розвели мериносів [236; Арк. 10 зв.]. Під найбільший вплив менонітів підпали аули Аккерман, Улкон-Бескекли і Аккую в Бердянському повіті Таврійської губернії. Однак жорстка політика російського уряду, чутки про заплановані реформи, спрямовані на насильницьке повне оселення і хрещення, зумовили перехід ногайців у 1860 р. на територію Туреччини [360; С. 22–23]. Землі ногайців віддали болгарським колоністам і російським державним селянам [258; С. 94–95. 425]. Урядові заходи порушили традиційний спосіб життя ногайців і призвели до їхньої маргіналізації.

У 1845 р. в Таврійській і Катеринославській губерніях налічували 1 424 412 овець, з них, за нашими підрахунками, на Таврійську губернію припадало 12,56% тварин молочанських менонітів, у Катеринославській – 9,1% на хортицьких [329; С. 121]. Тенденцію до зменшення кількості овець у господарствах можна прослідкувати після ліквідації вівчарних ділянок у 1868 р. У 1880 р. у цих губерніях нараховували 5 103 100 овець, з них у Таврійській губернії лише 0,11% припадало на тварин молочанських менонітів, відповідно в Катеринославській 0,32% – на хортицьких.

За 1841–1880 рр. кількість овець зменшилася до 1/8 від загальної. У 1880 р. в хортицьких селах припадало вісім овець на родину. У молочанських колоніях були нижчі показники кількості овець порівняно з іншою

худобою (дві на родину). Тенденцію до зменшення кількості овець можна пояснити тим, що змінилася ринкова кон'юнктура: хліборобство стало більш прибутковим.

Земля в колоніях виснажувалася, врожайність у 20-ті рр. XIX ст. знизилася, тому що посіви робили на одній і тій же ділянці, обробіток землі був недостатнім, умови погіршувалися через часті посухи і сарану [51; Арк. 67, 148]. У 30-ті рр. XIX ст. було зафіксовано неврожайні роки [226; Арк. 3].

Для стимулювання розвитку землеробства з ініціативи уряду було засновано в 1830 р. Сільськогосподарське товариство в Молочанському окрузі, а в 1832 р. – у Хортицькому [554; Р. 108–148]. Контора Опікунства новоросійських іноземних поселенців призначила головою Молочанського Сільськогосподарського товариства І. Корніса, в обов'язки якого входило рекомендувати заходи для покращення господарства в колоніях [424; С. 123]. Молочанське Сільськогосподарське товариство проіснувало до 1871 р., коли округ був поділений на дві волості: Гальштаттську і Гнаденфельдську, – і тоді там стало два волосні товариства. Вони проіснували до 1917 р. Хортицьке товариство переслідувало завдання, однакові з Молочанським, але його роль була значно скромнішою. Воно проіснувало лише до 1880 р. [321; С. 40–41].

І. Корніс проявив якості формального світського лідера в менонітських колоніях півдня України, російський уряд підтримував імідж харизматичного лідера для реалізації очікуваної від менонітів культуртрегерської місії в регіоні. Він користувався авторитетом і був здатний координувати дії общин для реалізації завдань, які ставилися російським урядом. Авторитарні прийоми, якими користувався І. Корніс у своєму стилі керівництва для впливу на общини, де всі інновації сприймалися з консервативних позицій, сприяли поширенню тонкорунного вівчарства, підштовхнули до прискореного пе-

реходу на чотирипільну систему землеробства з “чорним паром” і сівозмінами. Обраний ним шлях директивного керівництва сприяв обміну господарським досвідом між менонітами і навколишнім населенням. Зайнята І. Корнісом позиція посередника між урядом та менонітськими общинами стимулювалася моральними і матеріальними винагородами [477; С. 125, 168. 517]. Більшість менонітів сприймала його функції світського лідера негативно, оскільки духовні лідери мали більшу легітимність у керуванні общинами з точки зору представників менонітської спільноти [517. 524; Р. 44–45].

Експериментальним шляхом І. Корніс прийшов до переконання, що через сухість степового ґрунту “чорний пар” – найкращий засіб для утримання вологи в землі і забезпечення доброго врожаю. У 1835 р. він запровадив у Молочанському окрузі обов’язкове використання “чорного пару”, в інших менонітських округах до цього прийшли в 1838 р. Поштовхом для запровадження нововведення в колоніях стало те, що в неврожайні роки ті господарі, які дотримувалися нової землеробської системи, мали урожай [507; С. 147].

Після переходу до нового раціонального господарства 25 десятин землі відводили під ріллю: 3/4 – засівали хлібом, 1/4 – знаходилася під “паром”, 1/6 незасіяної землі – під картоплею. В результаті врожаї почали зростати. В більшості сіл півдня України на цей час існувала перелогова і багатопільно-вигінна система землеробства, селяни не дотримувалися сівозміни [409; С. 211. 503; С. 12–23]. Одночасно в господарствах менонітів складалася сівозміна: 1-й рік – “чорний пар”, 2-й – ячмінь або озима пшениця, 3-й – ярова пшениця, 4-й – знову озима пшениця або жито [335; С. 65–68].

Чотирипільна система з “чорним паром” і сівозміною забезпечувала значно кращі врожаї. Меноніти виробили оптимальну систему отримання стабільних врожаїв і прибутку в умовах ризикованого землеробства на

півдні України [316; С. 17. 324; С. 68–69. 335; С. 58–59]. Вони ретельно готували свої ділянки для посіву, тому засівали їх пізніше, ніж навколишні селяни, щоб забезпечити собі пристойний урожай. Молочанські меноніти помічали, що ґрунт з кожним роком покращувався за допомогою “пару” і врожайність жита, ярової пшениці ставала кращою. На їхню думку, за 48 років існування цих колоній було зібрано 14 рясних урожаїв, 31 – посередній, 3 – низькі (у 1833 р., 1848 р., 1849 р.) [229; Арк. 14 зв.].

Аналіз виявлених автором відомостей дозволив встановити, що в середині ХІХ ст. врожайність у колоніях була вищою, ніж у державних селян цього регіону (див. табл. 3.1). У 1853 р. врожайність була вищою в менонітських селах у 1,5 рази в Катеринославській губернії і в 1,72 рази в Таврійській губернії, ніж у державних селян. Досвід менонітів в обробітку землі довів, що в Степовій Україні, при обмеженій кількості землі у їхніх общинах і постійному зростанні кількості населення, застосування чотирипілля з “чорним паром”, ретельного обробітку землі та угноювання забезпечувало господарствам стабільну врожайність [417; С. 123].

Навколишнє селянство використовувало періодичний обробіток землі і залишало її в завісі, змінювало оброблені ділянки на нові. Українські, російські, татарські селяни сіяли зернові культури в необроблений ґрунт, який поріс бур'яном, заривали насіння за допомогою рала або вигнаної на поле отари овець втоптували зерно в землю. У них існували певні стереотипи щодо частоті оранки землі, вважалося, що це не забезпечувало задовільних результатів, а угноювання розглядалося як проблематичний і шкідливий засіб [316; С. 124]. Тим більше, що в багатьох гній використовувався для опалення і приготування їжі, тому велика частина його знищувалася таким шляхом [335. 503; С. 12–23]. Серед суб'єктивних причин, чому в навколишніх селах урожайність була

нижчою, було те, що в останніх збір урожаю проводився нераціонально – безладно й поспішно, навколишні селяни більше пиячили, марнували час у жнива, а тим часом частина врожаю гинула в полі [271, 486]. Отже, елементи господарської системи менонітів навколишні селяни почали запозичувати лише тоді, коли зі збільшенням населення стало неможливим залишати землі у завісі і змінювати оброблені ділянки. Спочатку раціональні елементи менонітської аграрної системи були запозичені німецькими колоністами, згодом державними селянами в навколишніх селах [389; С. 52. 454; С. 667].

Таблиця 3.1

Врожайність пшениці в колоніях та державних селах у 1853 р.

№	Місцевість	Врожайність
1.	Маріупольський менонітський округ	1:10,25
2.	Маріупольський колоністський округ	1:11
3.	Хортицький округ	1:8,25
4.	Молочанський менонітський округ	1:10,33
5.	Молочанський колоністський округ	1:9,5
6.	Бердянський округ	1:11,66
Середня врожайність в колоніях:		1:10,65
	У селах державних селян:	
7.	в Катеринославській губернії	1:6,06
8.	в Таврійській губернії	1:6
Середня врожайність у селах державних селян:		1:6,03

Меноніти займалися садівництвом, виноградарством, вирощуванням городніх культур. З 1819 р. кожний господар був зобов'язаний виростити на 0,5 десятини садиби фруктові дерева, а з 1842 р. кожне поселення

повинно було посадити на 1,5 десятинах плантації садових дерев. Меноніти вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, персики, абрикоси [362; С. 80. 481; С. 33–34]. У 1841 р. в хортицьких селах кількість фруктових дерев складала 40 930, в молочанських – 105 394. Успіхи в розведенні фруктових дерев були в Маріупольському окрузі, в якому в 1845 р. налічувалося 5473 дерева, з них 24,28% припадало на фруктові дерева. Приклад колоній у розведенні фруктових дерев підштовхнув ногайських татар зайнятися садівництвом. Меноніти були другими після німців-колоністів у цій галузі, тому що на останніх покладалося вирощування фруктових дерев у Таврійській губернії [34; Арк. 13–14. 40; Арк. 3, 5–6 зв. 42; Арк. 19 зв., 22–23, 35–37].

Виноградарство не було поширеним заняттям у більшості населення в колоніях. Якщо в хортицьких селах перші виноградні лози з'явилися на початку ХІХ ст., то в молочанських – на початку другого десятиріччя ХІХ ст. Кількість виноградних лоз коливалася в 1811–1822 рр. у межах 20–169 в округах [41. 51; Арк. 37], але були роки, коли не зафіксовано жодної виноградної лози [379; С. 136–138], бо вони гинули від морозу і сарани. Лише в окремих господарів розвинулося виноградарство [267; С. 250].

У городництві картопля, горох, квасоля, капуста, бруква, ріпа, боби, морква, буряки, огірки вирощувалися для власних потреб. У середині ХІХ ст. під картоплю відводили 2,38% усіх земель у колоніях [258; С. 95]. У розведенні садів і городів на своїй ділянці були зайняті головним чином жінки. Чоловіки займалися розведенням громадських фруктових плантацій [436; С. 123–137].

У Західній Європі картопля була визнана рятівним продуктивним ресурсом, особливо в неврожайні роки. Меноніти отримали навички вирощування цієї культури в Західній Пруссії. Її висока врожайність і відносна невимогливість зацікавили російський уряд, який шукав

шляхи забезпечення населення продовольством. Іменним Указом від 16 лютого 1842 р. “Про заходи для поширення посівів картоплі” ця культура мала вирощуватись кожним сільським товариством на громадській ділянці [291; С. 93].

У цей час І. Корніс став членом-кореспондентом Вченого Комітету Міністерства державного майна. Саме тому таврійський губернатор доручив йому контролювати вирощування картоплі в Мелітопольському, Дніпровському, Бердянському повітах. І. Корніс призначав у кожне сільське товариство меноніта, який керував посадкою, збиранням, зберіганням картоплі. Розпорядження Корніса мали виконуватися, за це несли відповідальність сільські й волосні начальники. У кожному селі під час об’їзду ділянок з картоплею І. Корніса забезпечували кіньми і житлом (місцем для ночівлі). Розведення картоплі в селах державних селян і ногайців проходило успішно [225; Арк. 10–11]. Ті, хто добивався успіху у вирощуванні нової для півдня України культури, нагороджувались державними преміями і медалями [224; Арк. 9-465]. Отже, уряд нагороджував державних селян, які в результаті обміну виробничим досвідом стали вирощувати картоплю на території сучасної Запорізької області. Крім того, уряд стимулював винагородами менонітів, які допомагали поширювати в регіоні нову сільськогосподарську культуру.

Під впливом менонітів у державних селян Таврійської і Херсонської губерній для обгортання картоплі поширилося знаряддя, відоме як стругачка або картопляний плужок [223; Арк. 67]. Це знаряддя використовувалося у напрямку від себе і нагадувало щось середнє між лопатою і сапою. В українських селах почали користуватися стругачкою для зрізання рідкої й низької трави на городах і в садах, там, де коса не була ефективною [337; С. 66].

Через двадцять років державні селяни почали самостійно, масово вирощувати картоплю на півдні України

(у Запорізькій області) [325; С. 15]. У 1862 р. у Катеринославській губернії середня врожайність картоплі у менонітів складала 600%; у Новомосковському повіті: в Кронсгартені – 500%, у державних селян с. Підгірного – 250% [389; С. 52]. Досвід менонітів у вирощуванні картоплі забезпечував їм удвічі більшу врожайність, ніж у державних селян: меноніти обгортали картоплю кілька разів за літо, щоб очистити її від бур'яну і забезпечити проникнення вологи. Цього не робили навколишні селяни, вони, коли відцвітала картопля, скошували кущі, вважаючи, що таким чином збільшуються розміри картоплі в землі, тому під час збирання врожаю частина картоплі втрачалась. Псування картоплі проходило нерідко через раннє збирання, зберігання громадської картоплі в закритій ямі, тоді як меноніти забезпечували просихання картоплі, відділення землі від бульби, зберігання її в сухому, захищеному від морозу місці [224; Арк. 153–373].

Упродовж ХІХ ст. меноніти були задіяні в урядових проєктах. Чиновники встановили, що на хуторах Ташчак та Юшанли (зараз с. Трудове Мелітопольського району та с. Лагідне Пологівського району Запорізької області) працювало 70 найманих православних робітників і 3 мусульман, які регулярно відвідували свої храми [357; С. 464, 676. 373; С. 374]. Російський уряд переконався, що меноніти не поширюють свої релігійні погляди, тому їм було довірено вчити господарювати дітей навколишніх жителів.

Один із проєктів здійснювався в 40–50-ті рр. ХІХ ст.: найкращі господарі в менонітських колоніях взяли до себе на навчання українських і татарських селян. Серед шістнадцяти вихованців І. Корніса були ногайські і кримські татари, селяни з найдалших сіл Мелітопольського і Дніпровського повітів Таврійської губернії, тому що жителі з найближчих сіл без того мали можливість бачити господарства менонітських колоній. Після закінчення навчання І. Корніс прохав поселити його учнів

разом і видати кожному на господарське влаштування 150–200 руб. асигнаціями. Дівчата, які поверталися у свої села, після шлюбу мали отримати 57 руб. асигнаціями. У 1843 р. ще п'ять менонітів колонії Орлов взяли до себе на навчання по одному хлопцю з державних селян Херсонської губернії, після закінчення навчання вони отримали державну нагороду в 100–150 руб. сріблом. Дівчата і хлопці, які одружувались, отримували додаткову позику. Це давало надію на їхній майбутній добробут. Українців селили в одному, татар – в іншому селі. Було створено три зразкові поселення з подібних учнів – Новопавлівка, Акнокас, поблизу колишнього села духоборів Терпіння Мелітопольського повіту Таврійської губернії (зараз с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області) [244; Арк. 2-384. 248; Арк. 23–37. 410; С. 7-11]. Отже, уряд стимулював нагородами державних селян, які в результаті обміну виробничим досвідом, завоювали елементи господарської системи менонітів.

Після смерті І. Корніса кожному учню було видано 200 руб. асигнаціями і повернуто в рідні села [227; Арк. 4 зв.]. А в 1858 р. Управляючий Палатою державного майна знов доручив зятю І. Корніса Філіпу Вібе і його сину Івану Корнісу відновити навчання дітей державних селян у менонітських господарів [244; Арк. 21. 246; Арк. 23–364]. Уряд покладав надії на те, що після закінчення навчання і повернення до державних сіл колишні учні самостійно вестимуть господарство, використовуватимуть отримані знання на практиці, що буде ефективніше, ніж створення зразкових поселень. Отже, жителі навколишніх сіл, які попрацювали у менонітів, згодом запозичували раціональні елементи їхньої системи господарювання [271].

Спільні села євреїв і менонітів стали ще одним ризикованим урядовим експериментом, який передбачав асиміляцію та аккультурацію євреїв і менонітів. Програма була розпочата на початку XIX ст. з переселення

євреїв із міст північно-західних губерній Російської імперії в сільську місцевість на південь України [410; С. 7-11]. У середині XIX ст. стало зрозумілим, що традиційними заняттями євреїв були торгівля і ремесло, і вони не володіли сільськогосподарськими знаннями. У 50–60-ті рр. XIX ст. безземельні хортицькі і молочанські родини були оселені до євреїв-землеробів у с. Кам'янка та Ізлучиста в Херсонській губернії та Ново-Ковно, Ново-Подільськ, Ново-Вітебськ, Ново-Житомир у Катеринославській губернії (зараз Кам'янка, Ізлучисте, Нові Ковна, Новоподільське, Нововітебське Криворізького району Дніпропетровської області) [260; С. 212–223]. Вони мали “навчити” своїх методів господарювання євреїв-землеробів. У кожному селі знаходилося 8-9 родин менонітів, які отримали 40 десятин землі на родину і пільговий термін звільнення від податків. Однак ксенофобія, неприйняття чужого, особливо позначилася на взаємодіях менонітів і євреїв: різні релігії і ментальність, мови спілкування, традиційні заняття, школи обмежували контакти [372; С. 13–22. 487]. Євреї вважали принизливим ту опікунську роль, яку уряд приписував їхнім наставникам, це виявлялося в повсякденній поведінці представників цих етносоціальних спільнот. Якщо меноніти працювали в суботу, євреї розцінювали це як знущання. У свою чергу меноніти обурювалися, коли межуючі з їхніми поля євреїв-землеробів не оброблялися, заростали бур'яном, а худоба українських пастухів, яку пасли на орендованій у євреїв землі, забігала на ділянки менонітів. Спільне проживання призводило до загострення міжособистісних стосунків на побутовому рівні, скарги обох сторін в Опікунський Комітет призвели до того, що в 80-ті рр. XIX ст. їхні орні і вигінні землі адміністративно були відокремлені [516; Р. 183–188]. Отже, обмін господарським досвідом, на що очікував уряд від менонітів та євреїв-землеробів, мав неоднозначні результати, з одного боку, латентний взаємовплив відбувався, з іншого

боку, взаємодія відбувалася шляхом тимчасових між-особистісних конфліктів, відносини урівноважилися лише наприкінці ХІХ ст. після адміністративних заходів.

Як уже було зазначено, у 20–60-ті рр. ХІХ ст. вівчарство і хліборобство приносили найбільший прибуток населенню менонітських колоній. Уміння менонітської общини приходити до одностайності і бути згуртованою виявилось, коли всі господарі перейшли до єдиної системи землеробства в колоніях (чотирипілля з “чорним паром”) [325; С. 14. 332; С. 158]. Участь менонітів у різних урядових проєктах і використання найманої праці жителів навколишніх сіл сприяли зменшенню замкненості і більшої відкритості менонітів у господарській сфері [521; Р. 135. 525; Р. 56–64].

У 50-ті рр. ХІХ ст. сільськогосподарська кон’юнктура змінювалася, що було спричинено зростанням цін на зернові культури, збільшенням розмірів зернового виробництва і зайнятості населення у хліборобстві, яке стало головним господарським заняттям. Почався третій етап у розвитку сільськогосподарської спеціалізації колоній [369; С. 665–722]. Прибутки від хліборобства підштовхували до збільшення земельних площ під зернові культури і зменшення – під городні та під вигін [554; Р. 113].

Упродовж ХІХ ст. у колоніях спостерігався процес інтенсивного освоєння землі. Кількість землі не завжди була показником дійсного її використання, володіння 65-десятинним наділом до середини ХІХ ст. не вважалося особливою цінністю. Однак у другій половині ХІХ ст. з переходом до хліборобської спеціалізації значно зросли ціни на землю, загострилась земельна проблема, паралельно відбувалося обезземелення і соціальне розшарування. Ті, хто мали 30 десятин з колишніх 65, вважалися у менонітів бідняками [248; Арк. 114 зв.].

За допомогою складеної автором таблиці можна уявити приблизні розміри освоєної менонітами землі на півдні України (див. табл. 3.2).

**Кількість придатної землі
в менонітських колоніях півдня України
(1847–1894 рр.), кв.км**

Рік	Хортицький округ	Маріупольський округ	Молочанський округ	Всього по трьох округах
1845	363,15	103,24	795,25	1261,64
1867	292,11	103,25	1049,87	1445,23
1894	311,45	–	1189,04	1500,49

В цілому кількість придатної землі, якою володіли меноніти у трьох округах, збільшилась з 1845 р. до 1894 р. на 18,93%, до 1894 р. меноніти Хортицької, Гальбштадтської, Гнаденфельдської волостей освоїли 3000,98 кв.км (близько 5,52% площі сучасної Запорізької області) [232; Арк. 23–24, 30–31. 357; С. 9]. Вказані дані охоплюють землі, які знаходились у спадковому володінні і не враховують ті, які були у приватній власності.

За 1845–1867 рр. кількість придатної землі в округах збільшилася на 14,55%, з 1867 р. до 1894 р. – лише на 3,82% [212; Арк. 16. 213; Арк. 3. 368; С. 153. 376; С. 66]. Це можна пояснити тим, що у 1894 р. маріупольські менонітські села перестали існувати, тоді як у 1845 – 1867 рр. дані по них враховувались.

Зазначимо, що зі збільшенням земельних площ під зернові культури і зменшенням під вигін кількість корів на родину зменшувалась. У 1880 р. у молочанських селах нараховувалося чотири корови на сім'ю [431; С. 44]. На початку ХХ ст. середня кількість рогатої худоби на родину в молочанських колоніях була три, а в хортицьких – чотири [423; С. 30, 33, 39].

Проникнення червоної степової породи корів у навколишні селянські господарства посилювалося у 80-ті рр.

XIX ст., коли в частині селянських господарств сіру українську породу корів замінили червоною степовою. Наприкінці XIX ст. червона степова корова була в 27% селянських господарств Катеринославської губернії і в 30% Таврійської губернії [366; С. 5]. Навколишні жителі оцінили молочність нової породи: за переписом 1910 р. у Катеринославському повіті, за підрахунками автора, у 31 волості, кількісні характеристики порід корів у злучному віці розподілялись так: червона степова – 17 194 (47,87%), сіра українська порода – 15 458 (43,03%), інші – 3 266 (9,09%). Такі показники можна пояснити високими удоями корів червоної степової породи [396; С. 3-13].

Здобутки менонітів (сівозміна, “чорний пар”, картопля, червона степова порода корів) досить повільно і поодинокі входили до вжитку представників інших етносоціальних груп. Господарські досягнення менонітів найчастіше запозичувалися жителями сусідніх німецьких колоній, а від них, як правило, передавалися в українські, російські, болгарські села. Навколишні жителі вважали всіх іноземців, зокрема менонітів, чужинцями і називали “німцями”, незважаючи на їхню етнічну або конфесійну приналежність [372; С. 13–22. 477; С. 167–170].

Взаємодія менонітів і навколишнього населення включала співпрацю та конкуренцію. Співпраця була спрямована на досягнення спільної мети з вигодою для обох сторін (наймання сільськогосподарських робітників). Конкуренція вела до масового почуття заздрості до чужинців, які користувалися економічними перевагами за рахунок державних селян, і загальний рівень життя у яких вищий порівняно з жителями навколишніх сіл. Ксенофобія, яка включала неприйняття чужого, обмежила вплив менонітів навколишніми селами.

Конфронтація між менонітами і навколишнім населенням досягла переломного моменту в житті колоній з початком Першої світової війни і появою “ліквідаційних законів” [250]. Меноніти дотримувалися стратегії виклю-

чення – відокремлення чужинців від себе, перепинивши їм доступ до цінних економічних ресурсів і важелів. Тепер згідно з постановами уряду 2 лютого 1915 р. і 1916 р. після лобіювання інтересів російсько-українською більшістю меноніти позбавлялися їхньої землі, яка підлягала продажу з аукціону [266; С. 8-9. 336; С. 299. 395; С. 52–53]. Менонітські сільські господарі залишались без засобів для існування [220, 251]. Упродовж двох років відбулося зменшення поголів'я худоби, посівних площ, урожаю. У 1914–1916 рр. у молочанських колоніях кількість коней зменшилась на 36%, рогатої худоби – на 18%, посівні площі зменшилися в Хортицькій волості на 20%, у Гнаденфельдській – на 18%. Тимчасовий уряд лише в березні 1917 р. скасував ці закони [423; С. 49. 461; С. 63]. Ці зміни призвели до кризи сільського господарства в менонітських колоніях.

Отже, система господарювання менонітів довела свої переваги більшою постійністю врожаїв зернових і городніх культур упродовж десятків років. Частина дослідників вважала причинами досягнень менонітів у сільському господарстві лише привілеї і пільги, державну допомогу, які забезпечили найбільш сприятливі стартові умови для розвитку їхніх господарств порівняно з іншими іноземними колоністами і навколишніми державними селянами, тому меноніти мали більше можливостей для освоєння земель регіону і формування своєї господарської системи [307]. Крім того, в округах було створено з ініціативи уряду Сільськогосподарські товариства, які своїми рекомендаціями і заходами орієнтували населення на досягнення успіхів [316; С. 81] у сільськогосподарській сфері. Однак ми вважаємо, що державна підтримка не дала б результатів, якби меноніти не були внутрішньо здатні до можливості скористатися цими перевагами [542; Р. 181].

Це, в першу чергу, стосується згуртованості менонітських общин, яка стимулювала успіхи через систему по-

карань недбалих господарів і надання допомоги збитковим господарствам. Общини витрачали громадські кошти на утворення загат для зрошення сіножатей, фруктових плантацій, утримання племінних стад. Характерними рисами менонітських господарів була економність, працьовитість, що позитивно впливало на розвиток господарства.

Система землеволодіння і землекористування також зумовлювала успіхи менонітів. До 60-х рр. XIX ст. в основі їхнього землеволодіння лежав принцип недробіння земельної ділянки в 65 десятин. Право на дробіння господарю не належало, і земля перебувала у його спадковому користуванні. Після смерті господаря земельна ділянка переходила в одноосібне володіння одного із прямих спадкоємців. Частіше ним ставав молодший син, який поступово переймав функції голови господарства [368; С. 172. 389; С. 62. 459; С. 30]. Общинна і подвірна система навколишнього селянства в результаті зростання кількості населення мали своїм наслідком зменшення земельної ділянки. Однак достатність земельної ділянки є необхідним чинником для успішного ведення господарства [432]. За розрахунками менонітів, для середнього господарства у степовій місцевості було потрібно 45 десятин: 16 десятин для хліборобства, 24 – під вигін, 5 – під сіножаті. У менонітів було 65 десятин, з яких на початку XIX ст. відводили під вигін до 45 десятин, під поле – 16, але після переходу до чотирипілля з “чорним паром” більше землі стали відводити під рілля – 20–25, а під кінець століття в деяких господарствах до 45 десятин [229; Арк. 14. 373; С. 363].

Після урядового дозволу на дробіння земельної ділянки в 60-ті рр. XIX ст. в округах для вирішення земельної проблеми було створено громадські каси безземельних, гроші до яких надходили від оренди запасних земель, подушного податку, а витрачалися на придбання земельних ділянок для безземельних молодих родин [373; С. 337–389. 555; Р. 25].

Земля, яка складала ділянку меноніта, нарізалася на одному відрубі для уникнення черезсмузжя [368; С. 124]. Поля в колоніях займали одну площу, вигони – іншу, що забезпечувало збереження полів від потрав. Орна земля розташовувалася в безпосередній близькості до села, що прискорювало землеробські роботи, скорочуючи час переїздів і перевозів [219; Арк. 154]. Поля поділялися на десятини, одна поряд з іншою і поряд з посівами сусіда, щоб використовувався кожний шмат землі і ховрашки не забігали по межниках і пустирях у середину [486].

Навоколишні ж селяни за сприятливої погоди отримували добрий урожай, але в несприятливих умовах мали неврожай, тоді як у сусідніх менонітських колоніях, як правило, – терпимий урожай, що забезпечувалося чотирипільною з “чорним паром” системою землеробства. Мета “чорного пару” полягала в тому, щоб не дати рости бур’яну і тримати ґрунт у сприятливому стані атмосферного впливу за допомогою глибоко проведених борозен для утримання вологи і протидії посухам. Чинниками, які зумовлювали успіхи населення менонітських колоній у сільському господарстві, був ретельний обробіток землі, регулярне угноювання, якісне збирання врожаю, раціональне зберігання. Навесні поле боронувалося, засівалося, посів заволочувався і знову боронувався. Під час збирання врожаю в господарствах була необхідна кількість робочих рук, робочої худоби та землеробських знарядь, що забезпечувало швидке і якісне збирання врожаю. У господарствах використовувалась наймана праця, причому менонітські господарства з 65 і більше десятинами землі мали необхідні землеробські знаряддя, достатню кількість робочої худоби, тому в ці господарства робітники з власними знаряддями і робочою худобою не приймалися [229; Арк. 10. 370; С. 54].

Після збору врожаю поле переорювалося один-два рази для збереження вологи для озимих посівів і запобігання їхнього знищення в мороз, посуху, під час дощів.

Орні поля, городи, сіножаті угноювалися, на одну десятину вивозилося до 50 возів гною або 25 попелу і рівномірно розкидалося. У навколишніх селян угноювання вважалося нераціональним і навіть шкідливим [332; С. 154–157. 486].

Таким чином, менонітські господарства пройшли еволюцію від натуральних господарств до орієнтованих на ринок. Їхні успіхи і рентабельність були зумовлені комплексом причин, серед яких були державна підтримка, згуртованість менонітів у досягненні мети, працьовитість та економність, особлива організація ведення господарства.

До кінця ХІХ ст. меноніти створили оптимальну систему отримання стабільних урожаїв і прибутку в умовах ризикованого землеробства на півдні України: чотирипілля з “чорним паром”, сівозміна, ретельний обробіток землі, регулярне угноювання, використання громадської системи загат для зрошування луків, стійлове утримання худоби, влаштування приміщень для зберігання кормових запасів.

Участь менонітів у сільськогосподарському розвитку півдня України, по-перше, виявилася у площі освоєних земель. По-друге, меноніти були задіяні в урядових експериментах і певною мірою у зв’язку з цим впливали на навколишнє населення [314, 440]. По-третє, раціональні елементи їхньої системи господарювання, господарські навички, окремі знаряддя праці прямо і опосередковано через німців-колоністів запозичувалися навколишніми жителями. Обмін господарським досвідом між менонітами і навколишнім населенням стимулювався державними винагородами, в результаті сусідні села запозичили чотирипілля з “чорним паром”, селяни почали масово вирощувати картоплю, використовувати землеробські знаряддя, тримати нову породу корів. По-четверте, у менонітських колоніях забезпечували роботою навколишніх селян, інших колоністів, які після накопичення коштів

мали можливість самостійно вести господарство і застосувати раціональні елементи господарської системи менонітів.

3.2. Сільськогосподарське машинобудування

Згідно з Маніфестом 1763 р. уряд гарантував допомогу всім іноземцям, які мали схильність до ремесел, заведення мануфактур, фабрик і заводів [279; С. 314–315]. На початку ХІХ ст. у молочанських селах для стимулювання розвитку ремесел було створено Товариство сприяння промисловості для полегшення існування ремісників [418; С. 261–262].

При постійному зростанні населення неможливо було забезпечити всіх земельною ділянкою. Порядок наділення землі і спадкування в колоніях зумовили те, що безземельні й малоземельні меноніти займались ремеслами і ставали найманими робітниками. У 1843 р. в Хортицькому окрузі з 6376 осіб обох статей 296 були ремісниками (4,64% від загальної кількості населення), тоді як у Молочанському з 12 561 особи – 538 (4,28%). Різноманітність занять забезпечувала стабільність надходження прибутків [378].

За часом виникнення першим видом машинобудування в Російській імперії було сільськогосподарське. Загальний хід економічного розвитку держави зумовив основні етапи в розвитку сільськогосподарського машинобудування: 1) початок ХІХ ст. – до 30-х рр. ХІХ ст. – зародження; 2) 30–40-і рр. ХІХ ст. – кількісне зростання підприємств, їхнє розширення до значних мануфактур, освоєння нових видів виробів; 3) кінець 40-х–60-ті рр. ХІХ ст. – прискорення розвитку і зростання кількості підприємств; 4) 70–90-ті рр. ХІХ ст. – перехід від мануфактурного до фабричного виробництва; 5) кінець ХІХ –

початок ХХ ст. – реорганізація підприємств у торгові доми, акціонерні товариства [511].

Витоки сільськогосподарського машинобудування в менонітських колоніях півдня України відносяться до початку ХІХ ст., коли група ремісників – ковалі, годинниківарі, каретники – почали спеціалізуватися на виробництві землеробських знарядь і машин. Відсоток таких майстрів у 1807–1843 рр. складав від 4 до 26% усіх ремісників у материнських округах [36; Арк. 276–278, 327–330. 262; С. 470–471, 480–481]. У 60-ті рр. ХІХ ст. у молочанських поселеннях ковалі, сідельники, виробники возів складали 36% усіх ремісників. Робітники цієї спеціалізації отримували середній річний прибуток більший майже вдвічі, ніж середній у ремісників. Найбільше заробляли каретники – 1177 руб., за ними йшли жерстяники – 720, ковалі – 489 руб. На відміну від казенних і поміщицьких підприємств, де використовувалася праця кріпаків, у майстернях менонітів була наймана праця.

Зазначимо, що впродовж ХІХ ст. незначна кількість менонітів брала участь у різних сільськогосподарських виставках. Вони представляли землеробські знаряддя та машини в малій кількості і з найближчих колоній. Так, на виставці 1858 р. у Катеринославі з 117 учасників найбільше було державних селян – 90, колоністів – 7, поміщицьких селян – 1. Серед нагороджених за технічні розробки колоністів були Дік і Лепп [247; Арк. 43, 50].

Уряд бачив необхідність у передачі досвіду менонітських ремісників представникам навколишнього населення. Навчання в середовищі менонітів мало позитивно вплинути на учнів, з яких планували формувати зразкові села. В 1858–1864 рр. п'ятеро дітей державних селян навчались ремесел у кращих майстрів у менонітських колоніях. Після закінчення навчання в 1864 р. учні отримали від уряду нагороду по 57 руб. [246]. Отже, уряд нагороджував учнів, підтримуючи обмін виробничим досвідом.

У першій третині XIX ст. приватні кузні і Луганський ливарний завод головним чином забезпечували сільськогосподарськими знаряддями населення Південної України. В цей час джерела не фіксують у регіоні підприємства сільськогосподарського машинобудування [322; С. 74. 344].

Питання про час заснування підприємств цієї галузі в менонітських колоніях півдня України залишається дискусійним [421; С. 54]. Дослідники А. Лохматова і Н. Венгер (Осташева) спирались на свідоцтва власників найстарішого підприємства менонітів, які заснування фабрики визначали 1850 р. [397; С. 83. 421; С. 53]. За припущенням А. Карагодіна, завод виник набагато пізніше, а 1850 р. – час започаткування справи [442]. Ми спробували поглянути на це питання у світлі нових, виявлених автором джерел.

Відсутність єдиної точки зору щодо факторів, які дозволяють підприємство вважати заводом; нічим не підтвержені свідоцтва його власників; збережена, а можливо, спеціально заведена документація підприємства з 1875 р., – це все ускладнює вирішення проблеми про час заснування заводу. Адаже зі слів нового власника, І.Г. Леппа, в 1879 р. підприємство нараховувало 94 робітники і мало обсяг виробництва на суму 108 600 руб. [397; С. 83].

Питання про час заснування підприємства в колонії Хортиця вимагає уточнення. Власники заводу писали, що підприємство розпочалось із невеличкої справи, яка нараховувала до десяти робітників [119; Арк. 154]. Книги рахунків робітників за ранній період збереглися лише за 1887 р., паспортні книги – за 1900–1903 рр. Це не дає можливості перевірити існування підприємства за допомогою заводської документації за 50-ті рр. XIX ст. Але в паспортній книзі 1900 р. значився робітник Нікітін Терентій Юхимович, селянин с. Михайлівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Він почав

працювати на хортицькому заводі “Лепп і Вальман” 7 жовтня 1855 р. і до 1900 р. пропрацював на заводі 45 років. За паспортними книгами 1901 р. і 1903 р. було встановлено, що в 1900 р. Т.Ю. Нікітіну виповнилось 62 роки, тоді як у 1855 р. йому було 16 [139; Арк. 64, 124 зв., 173 зв., 245 зв.]. Відомості паспортних книг частково підтвердились у книгах зарплат за 1886–1890 рр. Припустити, що фінансова документація була підроблена, щоб завищити вік підприємства, маловірогідно. У книгах зарплат зафіксовано прізвище Нікітін за 1886–1887, 1888–1890 рр. [137; Арк. 26, 156 зв., 158. 138; Арк. 280–285]. У відповідних документах за 1879–1881, 1883–1885 рр. поряд із прізвищем Нікітін стоїть ім’я Сергій, але за інші роки воно відсутнє. Це може бути лише описка, тому що в паспортних книгах іншого Нікітіна немає [134; Арк. 202–218. 136; Арк. 66–67]. Отже, ми можемо констатувати, що в 1855 р. на підприємстві використовувалась наймана праця, але ми не можемо достеменно сказати, чи було воно заводом.

Спроби перевірити свідчення Леппів у документах іншого походження зустріли перешкоди [316; С. 36]. В “Ілюстрованому каталозі машин та знарядь механічного і чавуноливарного заводу “Лепп і Вальман” в с. Хортиці, Катеринославської губернії 1889 р.” вказано, що перша нагорода – велика срібна медаль Міністерства державного майна – була отримана в 1858 р. Більше ніякої інформації каталог не містив [141; Арк. 2. 442; С. 257]. У “Журналі Міністерства державного майна” за 1859 р. було виявлено статтю “Виставка сільських виробів у Катеринославі в 1858 році”, що переказувала архівну справу “Про відкриття в 1858 р. виставки сільськогосподарських виробів у Катеринославській губернії (1859 р.)” [247].

Аналіз цих матеріалів дозволив установити, що в 1858 р. на виставці сільськогосподарських виробів у Катеринославі колоніст поселення Хортиця Лепп був на-

городжений не великою, а малою срібною медаллю за винахід шовкомотальної машини і машини для збивання ковили [247; Арк. 53 зв. 334; С. 70]. Для реклами, збільшення торговельних обігів було підготовлено каталог фірми “Лепп і Вальман” у 1889 р., де замість малої срібної медалі на внутрішній сторінці каталогу у спискові отриманих нагород було зафіксовано: “1858 р. – Велика срібна медаль Міністерства державного майна”. Отже, власники заводу намагались довести, що засновник заводу в Хортиці Петро Лепп був першим на півдні Російської імперії “будівельником землеробських машин і засновником існуючих заводів товариства “Лепп і Вальман” [67; Арк. 13. 316; С. 58–59].

Усе це дає підстави говорити про необхідність уточнення дати заснування найстарішого підприємства менонітів з виробництва сільськогосподарських знарядь і машин “Лепп і Вальман” на півдні України. Підприємець вважав 1850 р. датою заснування власної справи. У 1855 р. у нього були наймані робітники. В 1858 р. він отримав першу нагороду від Міністерства державного майна. У 1862 р. майстерня Леппа була відомою завдяки якості землеробських машин і знарядь у Катеринославській губернії [389; С. 60]. Однак лише в 1875 р. його завод у Хортиці було зафіксовано в архівних джерелах.

У 1870 р. ця серйозно поставлена справа перейшла в руки сина засновника П. Леппа, а в 1879 р. підприємство було успадковане його онуком І. Леппом [68; Арк. 13]. Високий професіоналізм і досвід власників відкривали сприятливі перспективи для розвитку родинного підприємства. Але в умовах жорсткої конкуренції завод потребував нових фінансових інвестицій. У 1880 р. співвласником підприємства став зять П. Леппа – А. Вальман.

Збільшення попиту на машини та отримані інвестиції дозволили відкрити нові відділення в межах губернії: в 1885 р. – у Шенвізе, в 1900 р. – у м. Павлограді. Згодом власники зробили ставку на шенвізьке підприємст-

во [115; Арк. 79–117]. У 1895 р. підприємство стало називатись Торговим Домом “Лепп і Вальман” з капіталом у 90 тис. руб. Новий етап у розвитку “Лепп і Вальман” розпочався з 1903 р., у період реорганізації в торгово-промислове акціонерне товариство [114; Арк. 14. 119; Арк. 155. 299; С. 278, 1008]. Серед десяти зареєстрованих на першому зібранні акціонерів вісім належали до династії Леппів-Вальманів. Правління слідкувало за тим, щоб основний пакет акцій знаходився в руках цього клану. Першими запрошеними акціонерами були І. Пеннер та І. Дік. У 1916 р. в правління входило вже 14 осіб, серед них три не мали прізвища Лепп і Вальман. Це були завідуючі складами в Таврійській і Самарській губерніях меноніти І. Фаст і Г. Ніккель, єврей І. Шпиндовський. У правління було введено “особу іудейського віросповідання”, хоч за статутом це не дозволялось [101; Арк. 56. 114; Арк. 17 зв., 46].

Учнями в майстерні П. Леппа були Корнеліус Гільдебранд і Абрагам Коп [552; Р. 308]. Вони побачили на прикладі П. Леппа можливі перспективи й обрали таку саму спеціалізацію. Абрагам Якович Коп започаткував власну справу в Хортиці в 1861 р., Гільдебранд – у 1878 р. [299; С. 1005].

Спочатку у А. Копа була майстерня, де він працював наодинці, згодом він найняв одного, потім другого підмайстрів. Зростаючий попит на продукцію спричинив розширення виробництва: у 1889 р. було відкрито завод у Шенвізе, у 1903 р. придбано завод в Ейнлаге [381; С. 51. 552; Р. 310].

У січні 1909 р. акціонерне товариство “Р. і Т. Ельворті” та “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь” – уклали угоду. Коп передав “Р. і Т. Ельворті” своє виключне представництво на продаж колоністських жаток, букерів і частин до них у Сибірському районі зі складу в м. Омську [153; Арк. 74]. Товариство “Р. і Т. Ельворті” зобов’язувалось не продавати жаток інших фірм.

Продаж машин у новому регіоні було досить ризикованою справою, де через неврожаї збут машин падав [148; Арк. 80. 149; Арк. 3. 153; Арк. 39. 155; Арк. 24]. Отже, підприємства продали торгову мережу в Сибіру: дистриб'ютори зі своїх складів збували товари підприємств “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь” іншим складам оптом, з яких вони вже реалізовувались уроздріб.

Згодом співпраця з “Р. і Т. Ельворті” спричинила об'єднання трьох найбільших фірм півдня України. 24 січня 1914 р. у м. Москві відбулось урочисте відкриття акціонерного товариства “Врожай”. До його складу увійшли підприємства “Р. і Т. Ельворті” (м. Єлисаветград), І. Гена (м. Одеса), А. Копа (м. Олександрівськ). Правління об'єднання “Врожай” з капіталом у 1,5 млн руб. знаходилось у Москві [155; Арк. 66. 159].

Питання про те, чи був “Врожай” синдикатом, вимагає уточнення. Сучасні українські дослідники М. Кривонос, Б. Кругляк вважали його синдикатом, тому що “Врожай” займався оптовим збутом продукції [386; С. 80. 388; С. 86]. Власники називали його акціонерним товариством, і автор спирається у своїх доказах на документи ради акціонерів. У них засвідчено, що створення акціонерного товариства “Врожай” було викликано зростанням нагальної потреби в радикальному вдосконаленні машин, подорожчанням процесу виробництва, посиленням конкуренції закордонних заводів. Підприємства цього об'єднання виготовляли різні предмети однієї галузі: завод “Р. і Т. Ельворті” – сівалки і молотарки, І. Гена – орні знаряддя, А. Копа – жатки і нафтові двигуни. Для зменшення витрат на утримання своїх торгових організацій підприємства організували спільний продаж виробів, які не були однаковими. Підприємства не втрачали комерційної самостійності, не продавали продукцію як власність синдикату, не займались спільно закупівлею сировини, на відміну від синдикатів [160;

Арк. 20]. Отже, акціонерне товариство “Врожай” дозволяло підприємствам більш ефективно збувати продукцію.

Підприємства К. Гільдебранда були започатковані в 1878 р. у Шенвізе і Хортиці, згодом до нього приєднався Пріс [299; С. 1005]. Після відставки К. Гільдебранда підприємством стали керувати його сини, і фірма отримала назву Торговий Дім “Сини К. Гільдебранда і Пріс”. У 1915 р. Торговий Дім трансформувався в акціонерне товариство [86; Арк. 115].

Менонітські підприємці заявляли про себе відповідно до попиту на ринку певної місцевості. Більшість заводів землеробських машин і знарядь менонітів розташовувались у колоніях і за їхніми межами. За межами колоній знаходились дрібні, середні, великі підприємства: “Лепп і Вальман” (м. Павлоград, 25 тис. руб.), М. Янцена (хутір Скелюватий, виробництво 50 тис. руб.), Классена і Нейфельда (ст. Софіївка, 135 тис. руб.), “Вдова Матіас і Сини” (м. Бердянськ, 459 тис. руб.).

Зазначимо, що більшість підприємств сільськогосподарського машинобудування, які були власністю менонітів, знаходились у Катеринославській, а не в Таврійській губернії. За даними 1902 р., тут розташовувалось 13 машинобудівних заводів, виробництво яких складало 6,5% річного виробництва губернії [479; С. 108–226].

Розвиток сільськогосподарського машинобудування в колоніях залежав від регулярного надходження сировини (заліза, сталі, чавуну), палива (вугілля, антрациту, коксу, нафтопродуктів), наявності кваліфікованих робітників тощо.

Наприкінці ХІХ ст. заводи в менонітських колоніях працювали на криворізькій, керченській, донецькій залізній руді [88–93, 97, 107, 119, 128, 145–147]. Вони користувались послугами “Донецько-Юрїївського металургійного товариства”, “Новоросійського товариства кам’яновугільного, залізного та сталюого виробництва”,

“Південноросійського Дніпровського металургійного товариства” [114; Арк. 28, 31–32].

Великі підприємства, такі як “Лепп і Вальман”, “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь”, надавали перевагу закордонному залізу і сталі, які закупували через посередництво фірм “Е. Тільманс і К^о” (м. Одеса), “Товариства металургійних заводів Б. Гантке” (м. Варшава), з 1909 р. – синдикату “Продамет” [88, 106, 111, 118].

Наприкінці ХІХ ст. паливна база п'ятнадцяти підприємств цього профілю складалась із кам'яного вугілля, антрациту, коксу, що доставляли з Донецького басейну. Постачали паливо “Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну”, “Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та сталюого виробництва”, приватні особи, а пізніше “Продвуголь” [90, 107, 114, 120, 151]. З п'ятнадцяти заводів лише окремі додатково використовували дрова, деревинне вугілля, нафтопродукти. Підприємства можна поділити на три групи за розмірами витрат на паливо. До першої групи можна віднести заводи, які витрачали на паливо до 2 тис. руб.: Ф. Петерса в Павлівці і Б. Ремпеля в Канцерівці (250 та 1450 руб.). До другої групи входять підприємства з витратами 2200–4415 руб., вісім заводів, серед них – “К. Гільдебранд і Пріс”, А. Копа в Хортиці, Г. Нібура в колонії Нью-Йорк. До третьої групи відносяться підприємства з великими витратами на паливо – 5300–5639 руб.: усі три підприємства в Шенвізе, Г. Класена і Г. Нейфельда при ст. Софіївка. Але найбільші витрати мав завод “Лепп і Вальман” у колонії Хортиця – 7172 руб. [234; Арк. 25–87].

Одним з факторів, від якого залежав розвиток машинобудівних підприємств, був ринок робочої сили. На великих підприємствах основним резервом його поповнення були навколишні селяни, тоді як на дрібних заводах у колоніях – меноніти [498; С. 106. 521; Р. 136].

На відміну від вибору ділових партнерів, коли конфесійний чинник відігравав вагомий роль, при наборі на завод робітників важливими вважалися професійні навички і досвід працівників. Так, у 1910-ті рр. на підприємстві А. Копа в Олександрівську (Шенвізе) працювало 670 робітників, з них лише 99 (14,78%) були іноземцями (євреї, поляки, татари, литовці, німці, греки, латиші), а всі інші – українці і росіяни. Документація заводів “Лепп і Вальман” підтверджує таку інформацію [135; Арк. 20. 144; Арк. 20. 156; Арк. 2].

Склад адміністрації заводів і службовців був відмінним від національного складу робітників. Меноніти складали основний їхній контингент. Так, у 1914 р. на підприємстві А. Копа в Олександрівську з 36 службовців 29 були німці, 7 – українці та росіяни [159; Арк. 41].

У той час жінки на підприємствах цієї галузі не працювали, тому що праця була тяжкою і вважалася чоловічою [132; Арк. 1-52. 436; С. 123–137]. Але використовували працю підлітків чоловічої статі (15–17 років). За нашими підрахунками, у 1913 р. на заводах “Лепп і Вальман” вони складали 23,43% робітників, у 1914 р. у А.Я. Копа – 9,84% [121; Арк. 59. 159].

Соціальна інфраструктура підприємств еволюціонувала: наприкінці XIX ст. заводи сільськогосподарського машинобудування об’єднувались для утримання заводського лікаря. На початку XX ст. при заводах “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь” і “Лепп і Вальман” існували амбулаторії [234; Арк. 25–43. 522; Р. 253]. Після видання закону 1912 р. про страхування впродовж 1913–1917 рр. на заводах у колоніях Канцерівка, Хортиця, Кічкас, Павлівка почали діяти лікарняні каси, а медична допомога травмованим робітникам стала обов’язковою [122–126, 488, 499].

Вироби підприємств автором поділено на чотири групи. До першої групи відносились машини для обробки землі та сіння насіння, збирання врожаю (плуги,

сівалки, жатки, кінні граблі, сортувальні, соломорізки). До другої групи входили машини для обробки продукції: молотильні машини, кукурудзяні молотарки, віялки, сортувальні, просорушки, машини для виробництва олії, коренерізки, приладдя для борошномельних підприємств. Третю групу продукції складало заводське обладнання (парові машини і котли, водонагрівачі, машини для обробки дерева і металів, преси для черепичного виробництва). До четвертої групи – побутових речей – входили чавунні плити і дверцята для печей, чавунні віконні рами, вафельниці, чавунні наконечники для димарів, садові лавки, водовозні тачки [140. 299; С. 1005–1013. 485]. Отже, аналіз виробів вказує на їхню різноманітність.

Отримання прибутку залежало від системи збуту продукції підприємств. Сільськогосподарські знаряддя поширювались комерційними агентами через регіональні склади за готівку і в кредит. Так, у 1908 р. ціна колоністських жаток А. Копа з оплатою готівкою становила 110–120 руб., у кредит на два роки – 125–130 руб. [150; Арк. 85]. У випадку оплати готівкою постійним клієнтам на підприємствах “Лепп і Вальман” надавалася 25% знижка [498; С. 105].

З метою збільшення прибутків від торгівлі продукцією підприємства “Сини К. Гільдебранда і Пріс”, “Франц і Шредер”, “Шульца Д.Б. Спадкоємці” трансформувались у торгові дома, а “Лепп і Вальман” – у торгово-промислове акціонерне товариство. Окремі власники підприємств мали купецьке звання: Г. Нейфельд (ст. Софіївка), Я. Янцен (хутір Скелюватий) [299; С. 1005–1013].

Основними покупцями землеробських машин і знарядь були поміщики і заможні селяни. Сільські господарі, які мали 200–300 десятин землі, частіше робили замовлення на сучасні машини, ніж володарі менших ділянок і орендарі [456. 498; С. 104]. По-перше, машини були досить дорогі, а по-друге, в них не було необхідності в ма-

лому господарстві [102, 103, 113]. Просте обладнання замовляли господарі ділянки в 65 десятин. На початку ХХ ст. кожне повне господарство володіло плугом, сівалкою, жаткою, молотаркою, іноді віялкою. Використання машин було вигідним у великому господарстві і спричиняло використання інших машин [108. 423; С. 40. 511; С. 18].

Продукція підприємств поширювалась через власні склади, склади різних приватних і юридичних осіб [88, 91, 144, 148]. Земські склади ставали серйозною конкуренцією для приватних складів, тому що продукція на них була дешевша [111; Арк. 46]. Налагоджувалось постійне співробітництво з великими фірмами, які торгували машинами оптом і вроздріб. Так, у 1913 р. торгово-промислове товариство “Лепп і Вальман” уклало угоду з О. Альтшиллером (м. Київ) про передачу свого представництва на продаж власних землеробських знарядь і машин у Київській, Волинській, Чернігівській, частині Полтавської губернії і в межуючій частині Курської губернії [94; Арк. 91. 105; Арк. 134. 152; Арк. 232, 283]. Отже, підприємства продали торгову мережу, де дистриб’ютори організували збут товарів складам, з яких вони продавались уже вроздріб.

У 1914 р. річний торговий обіг найбільших підприємств сільськогосподарського машинобудування, які були власністю менонітів півдня України, складав від 715 тис. руб. до 1,033 млн руб. Два з них знаходились у Катеринославській губернії – “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь” (три машинобудівні і один ливарний завод, 1,033 млн руб.) та “Лепп і Вальман” (три заводи, 1 млн руб.), а один на території Таврійської губернії – машинобудівний завод Акціонерного товариства “І.І. Ніфельд і К^о” (к. Вальдгейм, 715 тис. руб.) [249; Арк. 1-2, 19 зв.].

Перша світова війна була періодом загострення ксенофобії, вона зумовила зміни асортименту продукції і

роботи заводів [305; Р. 156–157. 394]. Підприємства почали випускати військову продукцію – снаряди, бомбомети, фугасні гранати, двоколки. Скоротилися річні обсяги виробленої продукції, тому що знизилася покупна здатність селян та ускладнилося отримання палива і сировини заводами. Багато підприємств не змогли утриматись на ринку за наявності встановлених норм і умов торгівлі. Закони від 2 лютого і 13 грудня 1915 р. ще більше загострили ситуацію: вони проголосили початок кампанії з ліквідації німецької та австрійської власності в Російській імперії [423; С. 47]. Частина заводів скоротила обсяги виробництва і закрилась, деякі продавались і підлягали відчуженню. Під секвестр підпала фабрика Я. Нібура в колонії Нью-Йорк [127; Арк. 61]. У лютому 1916 р. власники заводу “Сини К. Гільдебранда і Пріс” спланували продати філію в Шенвізе акціонерному товариству “Борман, Шведе і К^о” (м. Варшава) [161; Арк. 213–215].

Загроза була знята Указом від 19 серпня 1916 р. для тих підприємств, які почали випускати військову продукцію. У роки війни паливо і сировина виділялись у першу чергу для них [130; Арк. 2-3, 8. 360; С. 189–190]. На території Гальбштадтської та Гнаденфельдської волостей 15 заводів об’єднались під керівництвом власника підприємства “Франц і Шредер” і зайнялись виробництвом снарядів. На потреби державної оборони почали працювати заводи А. Копа (Шенвізе), “Лепп і Вальман” (Шенвізе, Хортиця), “Гільдебранд і Пріс (Хортиця)”, “А.Я. Коп і Гелькер” (Шенвізе) [133], Г. Нейфельда (ст. Софіївка) [128; Арк. 20. 156; Арк. 17, 28. 421; С. 58]. У липні 1915 р. власники підприємств “Лепп і Вальман” та “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь” підписали угоду про заснування концерну “Лепп, Вальман і Коп”. Об’єднання уклало кілька угод з Головним артилерійським товариством і Катеринославським військово-промисловим комітетом, які передбачали автоном-

не функціонування підприємств у межах концерну та виробництво снарядів, бомбометів, фугасних гранат, двокол [148; Арк. 37, 67. 161; Арк. 6].

Отже, як показує аналіз діяльності великих підприємств у менонітських колоніях, причини їхніх успіхів полягали в наступному. По-перше, певну роль у розвитку підприємств з виробництва землеробських машин і знарядь зіграла урядова політика протекціонізму. По-друге, переважна більшість підприємств засновувалась у місцях, зручних для збуту продукції, придбання палива і сировини – поблизу залізничних станцій. Окремі заводи мали під'їзні колії, що дозволяло вчасно доставляти продукцію на станцію, терміново отримувати матеріали і паливо. Це стосувалося в першу чергу шенвільських підприємств “Лепп і Вальман”, “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь”, “Сини К. Гільдебранда і Пріс” [97; Арк. 26. 114; Арк. 11. 156; Арк. 643. 255; С. 61–63]. Динамізм у розвитку заводів забезпечувався наявністю телефонної мережі, яка зв’язувала підприємства в Шенвізе і Хортиці [255; С. 46–49]. Засоби комунікації надавали можливість оперативно керувати підприємствами і отримувати більший прибуток. По-третє, через майже повну відсутність металургійних заводів на півдні України для вирішення проблеми надходження металу механічні заводи засновували власне ливарне виробництво [456; С. 63]. Так, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. підприємства в Катеринославській губернії “Лепп і Вальман” у колоніях Хортиця та Шенвізе, Г. Нейфельда при ст. Софіївка (сучасне м. Вільнянськ), Я. Нібура в колонії Нью-Йорк, І. Фрезе в колонії Зеленопілля (Грінфельд) і в Таврійській губернії К. Діка на ст. Прохолодна, Я. Нібура поблизу Верхнього Рогачика, “Франц і Шредер” у Ней-Гальбштадті (частина м. Молочанська) мали одночасно механічне та ливарне виробництво [299; С. 278, 317, 1009–1012. 381; С. 51–52, 106]. У 1907 р. А. Коп з компаньйоном заснували ливарний

завод “А.Я. Коп і Гелькер” [132. 299; С. 311]. Дрібні підприємства, як правило, не мали власного ливарного виробництва [159; Арк. 31–32. 386; С. 80]. По-четверте, на великих підприємствах був налагоджений збут продукції у філіях і через дистриб’юторів [328; С. 34]. Філіями фірми були власні склади-магазини, де продукцію централізовано отримували з підприємств та збували. Склади “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь” знаходились у Таврійській, Херсонській, Саратовській, Уфимській, Самарській губерніях [148; Арк. 37–67. 161; Арк. 6]. Як свідчить місцезнаходження філій фірми “Лепш і Вальман”, торгівля була зосереджена в Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях [141; Арк. 18 зв.]. По-п’яте, на великих підприємствах на комерційному рівні було організовано рекламу. Відомості про продукцію, її ціну містилися в ілюстрованих каталогах і преїскурантах, які розсилались безкоштовно [95; Арк. 106, 112. 96; Арк. 15, 42. 98; Арк. 9]. Рекламні оголошення та інформація з’являлись у спеціальних і періодичних виданнях “Покажчик фабрик та заводів південного краю”, “Список фабрик та заводів Росії”, газетах “Вісник Півдня”, “Урядовий Вісник” та інших [98. 104; Арк. 1-122. 112; Арк. 128. 116; Арк. 27–28]. Участь у виставках був однією із форм реклами виробів заводів [498; С. 104]. Цей фактор стимулював більш швидкий збут продукції порівняно з тими підприємствами, які не витрачали на рекламу кошти [234; Арк. 25]. По-шосте, на підприємствах, які знаходились у колоніях, враховувались побажання і нарікання клієнтів [89. 421; С. 54]. Продукція підприємств перебувала у процесі постійного вдосконалення і проходила перевірку на станціях випробування при імператорських товариствах сільського господарства [117; Арк. 101. 153; Арк. 59. 154; Арк. 90. 158; Арк. 160]. Це свідчить, що на заводах враховувались нарікання і побажання клієнтів, і це збільшувало попит на продукцію [157; Арк. 55–57].

Таким чином, підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки в менонітських колоніях з'явилися пізніше, ніж у цілому в Російській імперії. Розвиток ремесла в Хортицькому окрузі пішов значно далі, ніж у Молочанському, у руках цих підприємців знаходився великий промисловий капітал. У 1914 р. в колоніях цього округу з обігом більше 50 тис. руб. нараховувалось одинадцять підприємств сільськогосподарського машинобудування, тоді як у Гальбштадтській і Гнаденфельдській волостях лише чотири. Це свідчить, що підприємці виявляли себе залежно від попиту на ринку в певній місцевості. На великих підприємствах, які знаходилися у власності менонітів, основну масу робітників складали українці і росіяни, тоді як на дрібних – лише меноніти. Покупцями продукції машинобудівних заводів були середні і великі поміщики, заможні селяни і колоністи. Меноніти дотримувалися особливої організації управління підприємствами, сутність якої полягала в здатності підвищити їхню рентабельність.

3.3. Борошномельна промисловість

Одним з видів обробки сільськогосподарської продукції є борошномельна галузь промисловості, підприємства якої були поширені в колоніях півдня України. Борошномельна справа була традиційним заняттям менонітів Західної Пруссії, які займали болотисту солончакову місцевість, де водяні млини використовували для підвищення родючості землі шляхом її меліорації [325; С. 14. 370; С. 34. 475]. На нові землі меноніти принесли традицію будувати млин у кожній колонії.

Виходячи з аналізу джерел із проблеми, автор вважає необхідним виділити два етапи в технічному розвитку борошномельної промисловості в менонітських

колоніях півдня України. На першому етапі, наприкінці XVIII ст. – до середини XIX ст., млини мали жорнову систему помелу зерна і приводилися в дію за допомогою сили води, вітру, тварин. На другому етапі, з 80-х рр. XIX – на початку XX ст., млини перейшли до валькової системи помелу, на великих млинах почали застосовувати парові та електричні двигуни; частина млинів була заснована або куплена менонітами в містах або на їхніх окраїнах [522], поблизу залізниць. Ці млини підтримували конкурентноздатність шляхом регулярного технічного переоснащення.

При переселенні меноніти домовились з урядом, що їм видадуть потрібну кількість лісу і шість жорнових каменів для будівництва двох млинів [281; С. 76]. Колоністи мали надію, що для них буде заготовлено дубовий ліс, інші приладдя і вони зможуть за допомогою казенних робітників побудувати млини, але цього не сталося [427; С. 301. 541; Р. 75], тому що гроші не були вчасно доставлені [27; Арк. 13]. Але до середини 1798 р. на будівництво млинів було витрачено 6050 руб. [302; С. 484], і в 1797 р. десять млинів нараховувалось у Хортицькому окрузі, з них вісім вітряків (п'ять – за німецьким і один – за голландським зразком), один водяний і один плаваючий на суднах [239; Арк. 1-94].

Першими були водяні, кінні млини і вітряки. Всі водяні млини на колоністській землі були власністю сільських товариств, яким належала земля. Вітряки дозволялось будувати лише тим з колоністів, які отримали на це дозвіл громади і сплачували общині за це щорічний оброк [459; С. 30].

Спроби заснувати водяні млини робились у місцевостях, багатих водою. У 1807 р. будівельник П. Пеннер у молочанських поселеннях побудував перші чотири млини. Всі громадські млини віддавались на відкуп на торгах, про які повідомлялись у колоніях Хортицького, Молочанського, Іозефстальського округних приказів.

Для стабільного отримання відкупної суми придбання млина забезпечувалось закладом або надійними поруками [238; Арк. 46–47, 128 зв.]. Окремі меноніти будували водяні млини в молочанських поселеннях. Так, у 1808 р. п'ять господарів Петерсагену (зараз с. Кутузівка Пологівського району Запорізької області) звернулися з проханням до таврійського губернатора про влаштування на лівому боці р. Токмак млина, а в 1818 р. І. Тевс з Шензе (зараз с. Снігурівка Пологівського району Запорізької області) – про дозвіл на будівництво млина такого виду [35; Арк. 503–503 зв.].

У першій половині ХІХ ст. зросла кількість мірошників і млинів. Автором встановлено, що кількість мірошників у 1807–1808 рр. була нестабільною в колоніях: у хортицьких зросла від 2 до 13, у молочанських зменшилась від 4 до 2 осіб [37; Арк. 157 зв.]. У 1843 р. їхня кількість була більшою в молочанських поселеннях, ніж у хортицьких (74 та 46) [36; Арк. 276–278, 327–330. 40; Арк. 9-14]. Оскільки кількість колоній на 1843 р. у Молочанському окрузі була більшою, ніж у Хортицькому, а за традицією менонітів у кожному селі будувався млин, це пояснює, чому кількість млинів у молочанських селах була більшою.

У 1808 р. Хортицький окружний приказ видав господарю колонії Хортиця Д. Ісааку позику 500 руб. для будівництва двох кінних млинів [47; Арк. 81]. У 40-і рр. ХІХ ст. млини з кінним приводом стали поширеними. На 1842 р. у молочанських селах було сім млинів такого типу. Кожен з них виробляв 40 пудів борошна і давав власнику щоденний прибуток 6 руб. асигнаціями. Більшу частину млинів складали вітряні і кінні: у 1843 р. в Хортицькому окрузі нараховувалося вітряків – 43, кінних млинів – 3, у Молочанському – відповідно 45 та 6, крім того, ще 5 водяних [262; С. 470–471, 480–481].

У 1845 р. у Хортицькому окрузі знаходилось 47 мірошників, з них власні вітряки мали 36 [212; Арк. 17–

20]. За нашими підрахунками, у 1846 р. в молочанських селах було 235 мірошників [376; С. 69].

У 40–50-ті рр. ХІХ ст. в колоніях поширювалися ступальні млини [376; С. 69. 420; С. 25]. Ці млини приводились у дію людьми або тваринами за допомогою так званого ходового колеса або кола. Заробіток мірошника на цьому млині в 1855 р. становив до 10 руб. за день. Але в 1838 р. у Молочанському окрузі не було ступальних машин, а більшість становили голландські вітряки – 38 (62,9% від усіх) [373; С. 344]. У 1854 р. кількість водяних і круп'яних млинів залишалась стабільною (5 та 18), а кількість вітряків зменшилась до 10 (12,5%), тому що частина вітряних млинів була перероблена в ступальні [418; С. 261–262].

Збереглися відомості про випадки, коли загати побудованих млинів влаштовувались на неколоністській землі. Так, І. Тевс з колонії Шензе взяв у відкуп земельну ділянку по р. Токмак у дачі с. Великого Токмака на 1850–1874 рр. На ній знаходилась загата побудованого Тевсом водяного млина. Цікаво, що за угодою І. Тевс був зобов'язаний до закінчення строку привести млин і загати в порядок, щоб вони “служили прикладом та з вигодою для місцевих селян рівно і прикрасами тієї місцевості”, навчити двох здібних хлопців з державних селян млинарству безкоштовно [228; Арк. 3-6]. Цей приклад свідчить, що державні чиновники турбувались про передачу досвіду менонітів у борошномельній справі навколишньому населенню.

У 80-ті рр. ХІХ ст. відбулися зміни в технології борошномельної галузі: перехід від жорнової до валькової системи помелу [397; С. 87–88]. У 90-ті рр. ХІХ ст. відбувся перехід на парові двигуни [95, 96, 99, 100, 110, 156], що призвело до росту продуктивності млинів у двадцять разів порівняно з потужністю вітряних [423; С. 40]. У 1913 р. у Катеринославській губернії нараховувалось дев'ять парових млинів, які належали менонітам [261; С. 30–31].

Нові технології дали поштовх для розвитку великого ринкового млинарства. У 1895 р. доbove виробництво чотирьох найбільших млинів, які належали менонітам, сягало від 2,5 до 5 тис. пудів: два млини Г. Нібура в м. Олександрівську та два млини А. і І. Янценів у м. Оріхові [397; С. 88].

Найбільшим власником млинів серед менонітів півдня України була родина Нібурів, якій належало десять млинів у Хортиці, Нижній Хортиці, Шенвізе, Олександрівську [397; С. 89]. Представники родини Нібурів почали спеціалізуватись на борошномельному виробництві наприкінці XVIII ст. у Західній Пруссії. Один з членів родини Якоб Нібур емігрував і оселився на півдні України [552; Р. 312]. У 1802 р. його можна знайти в списку колонії Кронсвейде, де він мав вітряк [29; Арк. 48–50. 45; Арк. 67]. Після смерті дружини Я. Нібур займався сільським господарством у Кронсталі (с. Долинське Запорізького району Запорізької області). Його син Герман Нібур зайнявся борошномельною справою на млині Якоба Діка. Робота на млині Я. Діка надала можливість Г. Нібуру накопичити досвід, капітал і розпочати власну справу, що, за окремими свідченнями, сталось у 1853 р. [265; С. XV]. Відомо, що перший млин Г. Нібура в Хортиці мав кінний привод [552; Р. 319]. Згодом справа Нібура і Діка була закріплена шлюбом Г. Нібура і доньки родича Я. Діка. У 60-ті рр. XIX ст. в колонії Хортиця було вже чотири млини родини Нібурів-Діків.

У 70-ті рр. XIX ст. для розширення справи Г. Нібур розпочав будівництво нових млинів і скуповування старих. У 1895 р. між Г. Нібуром і Я. Діком було укладено угоду про утворення повного товариства на паях для експлуатації двох парових млинів у Шенвізе, побудованих у 1886 р. і 1895 р. Було створено спільний капітал у 15 тис. руб.: 10 тис. вніс Г. Нібур і 5 тис. – Я. Дік. Рахунки фірми знаходились у Катеринославському відділенні Держаного Банку. Прибуток кожного пайщика залежав

від суми, внесеної на їхнє будівництво. Г. Нібур мав отримувати з млина 1886 р. будівництва – 1/2 і з млина 1895 р. – 2/3, тоді як Дік – 1/2 та 1/3 прибутку. З 1 січня 1896 р. справа Нібура стала називатись Торговий Дім “Г.А. Нібур і К^о” [77; Арк. 1-2 зв.].

Г. Нібура було вбито в ніч на 6 серпня 1906 р. грабіжниками, які вкрали 800 руб. На цей час він володів одинадцятьма паровими млинами: два в м. Олександрівську, чотири в Шенвізе, три в Хортиці, два в Нижній Хортиці [148; Арк. 66]. Але тільки два млини в Шенвізе відносились до Торгового Дому “Г.А. Нібур і К^о”. Після смерті спадкоємці заявили про продаж свого майна за 1 845 000 руб. Зібрання пайщиків “Г.А. Нібур і К^о” погодились придбати цю власність. У 1907 р. 13 із 21 пайщика належали до спадкоємців, інші були запрошені до участі особами. Найбільшу кількість акцій мали спадкоємці: син Я. Нібур (600), доньки М. Вальман (232), Ю. Лепп (232), К. Коп (232) [77; Арк. 2 зв.]. Після смерті Г. Нібура до складу майна товариства на паях “Г.А. Нібур і К^о” увійшли всі одинадцять млинів. Прізвища пайщиків свідчать, що між Нібурами, Леппами, Вальманами, Копами були встановлені родинні зв’язки, які були продовженням комерційних справ підприємців. Так, підприємство “А.Я. Коп – заводи землеробських машин і знарядь” та млини “Г.А. Нібур і К^о” у Шенвізе мали спільну під’їзну колію до залізниці. Представники родини Нібур брали кредити в Торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман” [77].

На початку ХХ ст. промисловці почали вкладати свої капітали в банки і будівництво медичних закладів, а землевласники збільшували свої прибутки, обіймаючи посади директорів промислових компаній (див. підрозділ 3.2, 4.1).

У 1904 р. фірма “Г.А. Нібур і К^о” заснувала в Хортиці банк, ініціатором організації якого був Якоб Германович Нібур. Банк працював із фінансами родини Нібу-

рів-Діків, надавав позики, приймав гроші на зберігання під відсотки. Оскільки меноніти через релігійно-психологічні особливості підтримували між собою тісні родинні і ділові стосунки, то банк, за яким стояла менонітська родина, викликав у них довіру та вселяв надійність. Саме тому вкладниками та одержувачами позик були жителі менонітських (хортицьких, оренбурзьких) і незначний відсоток населення єврейських колоній. Про авторитет цієї фінансової установи свідчить те, що Олександрівське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку зверталось до Банкірської контори “Г.А. Нібур і К^о” за інформацією про кредитоспроможність третіх сторін [70; Арк. 24]. Стабільна робота банку була забезпечена успішним функціонуванням млинів, що надало можливість у 1911 р. розширитися в Банківський дім [552; Р. 367–368]. У 1914 р. торговий обіг Банківського дому становив 102 тис. руб. [142; Арк. 33–181 зв. 249; Арк. 10].

Власники товариства на паях “Г.А. Нібур і К^о” здійснювали відшкодування на утримання лікаря, а в разі необхідності робітники могли пройти стаціонарне лікування в лікарнях Шенвізе та Олександрівську [125; Арк. 31, 69. 255; С. 119].

У 1914 р. Торговий Дім “Г.А. Нібур і К^о” мав найбільший річний торговий обіг серед млинів, які належали менонітам у південноукраїнському регіоні [321; С. 68]. Борошно продавалось у межах Російської імперії і за кордон, до Константинополя [71; Арк. 50. 360; С. 152]. Деякі дослідники 30-х рр. ХХ ст. “приписували” фірмі велику експортну торгівлю, але матеріалів, що це підтверджує, автором не виявлено [434; С. 49].

Другою за торговим обігом серед борошномельних фірм, які належали менонітам, була фірма І. Тіссена в м. Катеринославі. За окремими свідченнями, справа була розпочата Іоганном Генріховичем Тіссеном у 1810 р. [265; С. І. 507; С. 197]. Але при його синові Іоганні Тіс-

сені на фірмовому бланку вказано рік заснування фірми 1825 р. [99; Арк. 13].

На початку ХХ ст. річне виробництво борошна на підприємстві становило 600 тис. руб. [257; С. 282, 307. 507; С. 114]. І. Тіссен (молодший) розширив виробництво і замість 1,5 тис. пудів, що вироблялись при батькові [507; С. 197], млин мав добову продуктивність 5,5 тис. пудів борошна, тобто в 3,67 рази більшу [249; Арк. 4. 299; С. 696]. У 1910 р. на Південноросійській обласній виставці в м. Катеринославі фірму І. Тіссена було відзначено вищою нагородою – золотою медаллю, у той же час товариство “Г.А. Нібур і К^о” – срібною медаллю за велику продуктивність і високу якість середніх сортів борошна [235; Арк. 98 зв.].

Найбільші борошномельні підприємства в регіоні належали Г. Нібуру і комерцраднику І. Тіссену, голові Південноукраїнського відділу Всеросійського союзу виробників борошна [397. 507; С. 197]. За нашими підрахунками, у 1902 р. в Катеринославській губернії знаходилось 160 млинів, з них власниками 52 були меноніти (32,5%). До 1915 р. кількість млинів зменшилась до 137, з них 43 належали менонітам (31,3%) [265; С. 504–505]. Отже, на початку ХХ ст. 31,3–32,5% млинів у Катеринославській губернії були власністю менонітів.

У 1902 р. виробництво борошна на млинах менонітів, які знаходились у містах, складало 12,37% річного виробництва в губернії, в колоніях – 17,59%, а всього – 30,27% [479; С. 114]. Основну масу робітників на млинах у містах складали навколишні селяни, у колоніях – меноніти.

На початку другого десятиріччя ХХ ст. на території хортицьких і молочанських колоній діяло 162 борошномельні підприємства. На одне поселення припадало в Хортицькій волості 3,7 млинів, у Гальбштадтській – 2, Гнаденфельдській – 1,4. Отже, якщо в середині ХІХ ст. більше млинів менонітів знаходилось у Таврійській

губернії, то на початку ХХ ст. – у Катеринославській. У Хортицькій волості нараховувалось 30 водяних млинів, що було пов'язано зі сприятливими умовами для будівництва там млинів такого типу. Вигідніше в умовах Таврійської губернії було будівництво вдосконалених голландських вітряків. Млини на паровому та електричному двигунах також набули поширення в колоніях. У Хортицькій волості на одне поселення припадало 1,8 таких млинів, у Гальбштадтській – 0,8, а в Гнаденфельдській вони були відсутні [249; Арк. 12, 14, 64–65, 67–68]. Парові двигуни швидше почали використовувати на млинах хортицьких колоній, у молочанських селах цей процес гальмувався. Це можна пояснити тим, що млини менонітів у Катеринославській губернії виробляли борошно для широкого продажу, тоді як у менонітів Таврійської губернії забезпечували ним лише місцеве населення, тому нагальної потреби в модернізації підприємств у власників не було.

У 1914 р. річний торговий обіг найбільших борошномельних фірм, які належали менонітам, становив від 700 тис. до 3 млн руб., усі вони знаходились у Катеринославській губернії – “Г.А. Нібур і К^о” (11 млинів, 3 млн руб.), І. Тіссен (м. Катеринослав, 1,5 млн руб.), Г. і П. Гезе (м. Катеринослав, 1,5 млн руб.), Я. Зіменс (м. Нікополь, 800 тис. руб.), П. Унгер (к. Нью-Йорк, 700 тис. руб.) [370; С. 60]. Млини менонітів у Таврійській губернії не виходили за межі дрібних промислових підприємств. У ринкових умовах вони в силу свого слабкого розвитку мали невеликий обіг [352; С. 94–95]. У 1914 р. у Гальбштадтській і Гнаденфельдській волостях знаходилось 44 млини, з них річний обіг більше 50 тис. руб. мали лише три: вальково-борошномельний млин І. Шмідта (к. Олександрталь, 60 тис. руб.), паровий млин “І.І. і Д.І. Мартенс і К^о” (к. Шензе, 100 тис. руб.), паровий млин “І.П. Вінс і К^о” (к. Олександркроне, 160 тис. руб.) [249; Арк. 12, 14, 64–65, 67–68].

Перша світова війна дестабілізувала розвиток борошномельної промисловості. Млини скоротили обсяги свого виробництва і кількість робітників [129; Арк. 1. 159; Арк. 55]. Через дефіцит палива частина млинів припинила свою роботу, а інша частина розпочала виробництво борошна на фронт [84; Арк. 1-8 зв. 129; Арк. 3. 360; С. 153].

Отже, успіхи менонітських підприємців у борошномельній галузі була зумовлена комплексом причин. У першу чергу це залежало від економічних знань і накопиченого досвіду. Новітні технології того часу, використання циліндрів замість жорнових каменів, парових і газогенераторних двигунів вводилось на великих млинах менонітів одними з перших у регіоні [76; Арк. 51. 82; Арк. 44 зв. 554; Р. 236]. Капітальне сучасне обладнання на млинах вело до збільшення їхнього значення [89; Арк. 18. 95; Арк. 11. 507; С. 97]. У становленні борошномельних підприємств мало вигідне місце їхнє розташування. Млини менонітів у містах і їхніх окраїнах, поблизу залізничних станцій забезпечували отримання більш дешевих матеріалів і сировини, збут продукції. Виробнича інфраструктура (транспорт, зв'язок, енергозабезпечення) підвищували рентабельність підприємств [109; Арк. 20. 382; С. 97, 275. 479; С. 114]. У містах млини і їхнє правління мали телефонний зв'язок, тому точні питання управління вирішувались швидше. Найвигіднішою інфраструктурою володіли млини Торгового Дому "Нібур і К^о". Після подорожі Нібура 1900 р. до Міннеаполісу в Північній Америці його млини будувались за американським технологічним принципом з необхідною інфраструктурою: під'їзною колією залізниці, власною електростанцією, великим зерносховищем. Такими були чотири млини в Шенвізе з капітальним обладнанням, які знаходились при лінії Південної залізниці. Контора Торгового Дому "Г.А. Нібур і К^о" і млини в Шенвізе, Олександрівську, Хортиці були зв'язані телефонною мережею [76; Арк. 51. 255; С. 47].

Таким чином, участь менонітів у розвитку борошномельної промисловості півдня України полягала у створенні і розвитку млинів у колоніях, містах, на їхніх окраїнах, поблизу залізничних станцій, у навколишніх селах. На млинах, які знаходились у колоніях, основну масу робітників становили меноніти, а в містах – українські і російські селяни. У кожній менонітській колонії діяв один або кілька млинів, які забезпечували борошном місцевий ринок. Млини в містах і на їхніх окраїнах розвивались залежно від попиту на ринку: збільшували зменшували масштаби виробництва, торгові обіги. Великі борошномельні підприємства вдосконалювали свою виробничу інфраструктуру, щоб бути конкурентноздатними на борошномельному ринку Російської імперії.

3.4. Промисли

Промисли були додатковим джерелом надходження прибутку, тому що основний прибуток населення менонітських колоній отримувало від сільського господарства. Традиційними промислами менонітів були прядіння, рибальство, бджільництво, новими для них стали лісорозведення, шовківництво, тютюнництво. Заняття новими, нетрадиційними промислами в колоніях регламентувались, тому що все нове розглядалося з консервативних позицій у колоніях і зустрічало стійку опозицію [542; Р. 117].

Автором виділено зміни в еволюції промислів у менонітських колоніях за критерієм відносної зайнятості менонітів у промисловій сфері. Упродовж першого етапу, з кінця XVIII ст. до 60–70-х рр. XIX ст., якимось промислом займалися майже в кожній родині. В цей час у колоніях сформувалася група осіб, для якої промисли стали головним джерелом доходу. Значну допомогу для

розвитку промислів надавало Товариство для поширення лісонасаджень, шовківництва і виноробства, створене в Молочанському окрузі.

Під час другого етапу, з 80-х рр. XIX ст. до початку XX ст., кількість населення, зайнятого промислами, зменшилася в результаті економічної кризи. У районах, де проживало населення, зайняте переважно сільським господарством, а промислові підприємства були дрібними, продовжували займатись ринковими промислами (Молочанський округ). У районах з розвинутою промисловістю (Хортицький округ) менше уваги приділяли промислам.

Прядіння було жіночим промислом. Спочатку на прядці виробляли прядиво, потім на ткацьких верстатах полотно. З льону пряли прядиво, щоб виготовляти полотно для сорочок, суконь, хусток, скатертин, з вовни – панчохи, саморобне сукно [436; С. 123–137. 546; Р. 101]. На початку XIX ст. Контора Опікунства радила зайнятися прядінням льону і виготовленням полотна для отримання додаткового прибутку [241; Арк. 2]. З 1835 р. меноніти почали вирощувати довгостеблій льон, який давав багато прядива. У 1838 р. прядінням льону впродовж зими в Молочанському окрузі було зайнято 2378 осіб, в 1851 р. – 2152 [368; С. 161–163. 420; С. 14].

Кількість прядок і ткацьких верстатів у колоніях свідчила про важливість і розповсюдженість виготовлення полотна. Зазначимо, прядок було значно більше, ніж ткацьких станків. З цього можна зробити висновок, що прядінням займались у кожній родині, а ткацтво було спеціалізацією ремісників. Так, у 1845 р. в Хортицькому окрузі нараховувалось 33 верстати і 33 ткачі, було вироблено 10 тис. аршин полотна [212; Арк. 20]. У цьому ж році в Маріупольському окрузі було два ткацькі верстати, але виготовленням полотна займались не ремісники, а всі господарі [213; Арк. 8]. Виробництво полотна забезпечувало в колоніях виготовлення одягу, рушників, мотузок, мішків тощо.

Рибальством у колоніях займались чоловіки навесні і восени, рибалили на Дніпрі, Молочних Водах, Бадні, Глибокій, Малій Падній [420; С. 24]. Зазначимо, що промисел був важливим для представників нижчого страту [213; Арк. 1-72]. Колонії, розташовані поблизу річок, мали умови для отримання прибутку від рибальства. Рибальські промисли в Хортицькому окрузі склали общинну оброчну статтю, але досить незначну, в 1845 р. – 15 руб. за рік. Серед менонітських поселень виділялась колонія Кронсгартен, жителі якої мали можливість користуватися водами річок Самара й Кільчень, ставків для рибної ловлі. Хортицький окружний приказ і Кронсгартенський сільський приказ уклали угоди з менонітами та іозефстальськими колоністами про оброчне утримання рибної ловлі на ділянці Кронсгартену. Община погоджувалась віддавати на відкуп рибну ловлю і пристань колонії лише менонітам. У 1808 р. рибна ловля і пристань Кронсгартена утримувалась менонітом Б. Мевзиним з платою 90 руб. 96 коп. на рік [37; Арк. 184]. З іозефстальськими колоністами контракти укладались лише на утримання рибної ловлі і плата постійно збільшувалась. У 1846–1852 рр. річна плата складала 16 руб., а в 1852–1856 рр. – 21 руб. [185; Арк. 2-4 зв.]. За контрактами іозефстальські колоністи мали право віддавати частини відкупу іншим особам із січня до травня, але лише з відома Кронсгартенського сільського приказу. Без дозволу відкупщиків рибної ловлі чужинцям заборонялося рибалити, менонітів це не стосувалося: вони мали право ловити рибу в будь-який час для власних потреб і для своїх робітників, однак не для продажу [185; Арк. 2. 336; С. 299]. Отже, менонітська община створювала сприятливі умови для рибальства для власних членів, одночасно виключення чужинців було важливою стратегією, якої дотримувалися меноніти для контролю природних ресурсів у колоніях.

Бджільництво було спеціалізацією окремих чоловіків і не було поширеним заняттям у кожній родині. Господарі вуликів заготовляли мед і віск для потреб колоній, залишаючи частину виробленої продукції собі, лишки продавали [418; С. 260]. У 1836 р. хортицькі поселення продали продукцію бджільництва на 286 руб. [481; С. 57]. Кількість вуликів у менонітських колоніях визначалась попитом населення на віск і мед. У 1838–1841 рр. в Молочанському окрузі стабільно нараховувалось 266 вуликів, у Хортицькому їхня кількість збільшилася від 241 до 302 [368; С. 347. 481; С. 57]. У 1845 р. вуликів у хортицьких селах стало 378 [212; Арк. 19 зв.]. Це свідчить про зростання попиту хортицького населення на продукцію бджільництва.

Паління тютюну в менонітів заборонялося за існуючими релігійними догмами, однак розведенням тютюну зайнялись у менонітських колоніях упродовж 40-х рр. ХІХ ст. для власних потреб, зокрема в промислі були зайняті переважно жінки [436; С. 123–137]. У січні 1843 р. граф М. Воронцов надіслав у материнські округи насіння албанського тютюну, що показав прекрасні властивості [262; С. 483. 379; С. 135]. До Маріупольського округу насіння тютюну для роздачі було надіслано за розпорядженням Опікунського Комітету в 1846 р. У поселеннях вирощували у великій кількості тютюн американських сортів (віргінський, мерілендський, кентуккійський) [344; С. 120, 170].

Тютюнництво стало важливим джерелом прибутку для малоземельних і безземельних менонітів. У повних господарів, які мали 65 десятин, розведення тютюну було допоміжним заняттям. У 1846 р. в Молочанському окрузі розведенням тютюну займались 195 осіб (157 господарів і 38 безземельних), в 1851 р. – 199 осіб [368; С. 162. 376]. Отже, кількість зайнятих тютюнництвом у 40–50-ті рр. ХІХ ст. перебувала на приблизно однаковому рівні.

У середині XIX ст. виробництво тютюну в колоніях швидко збільшувалось, особливо в молочанських. У 1846 р. у молочанських менонітів було зібрано 412 пуд. 18 фунтів тютюну, а в 1852 р. – 971 пуд. [254; С. 107. 507; С. 157]. У середньому на одного зайнятого виробництвом тютюну припадало 2 пуди, успішними вважалися ті, хто збирав 10–15 пудів [376; С. 68]. В окремих менонітів розведення тютюну отримало ринковий характер, отже, погляд на споживання і продаж тютюну еволюціонував від релігійної заборони до комерційної ідеї. У господарстві І. Корніса щорічно вироблялось більше 100 пудів тютюну, який продавався в м. Санкт-Петербурзі по 10 руб. за пуд [344; С. 170–171]. Після смерті І. Корніса в 1849 р. його зять Ф. Вібе звернувся до Опікунського Комітету з проханням дозволити відкрити на хуторі Юшанли домашній тютюновий заклад. Опікунський Комітет передав міністрам державного майна і фінансів прохання з рекомендацією, що подібний заклад сприятиме розвитку нової галузі господарства в регіоні. Міністр фінансів наказав Таврійській Палаті видати Ф. Вібе свідоцтво з припискою, щоб виробництво і продаж тютюну в закладі відповідали закону. Заклад почав діяти в 1850 р. [176; Арк. 5-15]. Отже, продаж тютюну чужинцям забезпечував доходи менонітам.

Чинovníки Опікунського Комітету безкоштовно забезпечували насінням шовковиці колонії. Всім господарям наказували щорічно саджати біля парканів і городів двадцять тутових дерев. Окружні та сільські прикази забезпечували господарів насінням шовковичних хробаків і необхідними інструкціями. Сільський шульц був зобов'язаний наглядати за розведенням шовковиць, доповідати про їхню кількість в окружний приказ, слідкувати за покаранням господарів, які нехтували цим [459; С. 56–59].

Не дивлячись на те, що тутові дерева почали вирощувати на початку XIX ст., однак лише в 40-і рр. XIX ст. шовківництво стало важливим промислом у ко-

лоніях [177]. Для цього дерева мали збільшитись у кількості й розмірах, щоб забезпечувати кормом шовковичних хробаків. Перші кокони були розмотані в хортицьких колоніях до 1836 р., в молочанських це сталося в зазначений рік [418, 489].

Вважаємо, що причини, які сприяли поширенню шовківництва в менонітських колоніях, полягали в наступному. По-перше, уряд використовував адміністративний ресурс для заохочення шовківництва в колоніях. Підставою для тиску було те, що менонітам було надано державні землі та уряд “мав право вимагати від них слухняності й покірності”, і “упертість меноністів” було подолано [277; С. 114]. По-друге, це заняття не заважало сільськогосподарським роботам, тому що розмоткою шовку займались упродовж чотирьох-шести тижнів між посівом і жнивими [415; С. 91]. По-третє, шовківництвом мали можливість займатися всі члени родини, зокрема жінки і діти. По-четверте, прибуток від шовківництва давав можливість пережити неврожайні роки.

Община зіграла провідну роль у забезпеченні умов для досягнення успіхів у шовківництві. Для заохочення до промислу при кожному менонітському середньому училищі було створено розплідник тутових дерев. Шовківникам дозволялося користуватись листям із плантацій нешовківників безкоштовно. Забезпечення шовкомотальними машинами було проблемою не окремих осіб, а всієї общини. Виробництво шовкомотальних машин було однією зі статей громадських витрат у колоніях. У 1845 р. для виготовлення двох машин у хортицьких поселеннях було витрачено 70 руб. [383; С. 30]. Крім того, сільськогосподарські товариства надавали аванс за розмотаний шовк-сирець до виручки грошей [212; Арк. 32. 376; С. 69].

Переконавшись у корисності промислу, збільшилась кількість сімей, зайнятих у ньому. За п'ятнадцять років, з 1836 р. до 1851 р., їхня кількість зросла від 2

до 1188 родин у молочанських колоніях [489; С. 69]. У 1846 р. у Молочанському окрузі з 1590 родин шовківництвом займались у 478 родин (30% населення), з них у 382 родин господарів (24%) і 96 безземельних (6%) [376; С. 67]. Отже, в 40-і рр. ХІХ ст. у родин господарів шовківництво стало додатковим джерелом прибутку, у безземельних – основним заробітком.

Збільшення виробництва шовку в менонітських колоніях відбувалось поступово [415; С. 91. 489; С. 69]. В середньому на кожного шовківника припадало до п'яти фунтів шовку. Але багато з них навчилися виробляти від десяти до двадцяти фунтів. У 40-і рр. ХІХ ст. багато шовківників отримували прибуток 80–90 руб. сріблом за рік [378; С. 72]. Шовківництво набуло ринкового характеру.

Зазначимо, що суттєвою проблемою для збуту шовку була його якість, для вирішення якої в колоніях розроблялись різні заходи. По-перше, І. Корніс написав рекомендації для заняття шовківництвом. По-друге, молочанський меноніт Янцен винайшов шовкомотальну машину, використання якої підвищувало якість шовку в колоніях [484]. По-третє, важливий крок для розвитку шовківництва був зроблений у Молочанському окрузі в 1850 р.: голова Молочанського сільськогосподарського товариства Г. Вібе відкрив у колонії Орлов шовкомотальню, де розмотка шовку відбувалася за помірну ціну. Одночасно було складено правила, за якими всі шовківники мали розмотувати його в 8-10 коконах. Так забезпечувалась розмотка шовку однакової товщини і його легше було збути. Крім цього, меноніти зобов'язали Франца Классена, одного з кращих шовківників, контролювати розмотку шовку кожного промисловця.

Меноніти – одні з перших на півдні України, хто зайнявся шовківництвом. У 40-і рр. ХІХ ст. приклад менонітів наслідували маріупольські і молочанські німецькі колоністи [476; С. 56]. У середині 40-х рр.

XIX ст. шовківництвом зайнялись ногайці, жителі сіл Терпіння, Токмак Таврійської губернії [212; Арк. 1-75. 254; С. 106]. Автор прийшов до висновку, що кількість зайнятих у шовківництві серед державних селян і ногайців була незначною, тому що вони не отримали від держави необхідного матеріального стимулу, не було використано адміністративний ресурс для поширення промислу, крім того, у навколишніх селян шовківництво не стало традиційним, бо вони не бачили перспективи через нерозвиненість ринку шовку [415; С. 93. 418; С. 259].

За відомостями 1851 р. автором підраховано виробництво шовку в Таврійській і Катеринославській губерніях. У 1851 р. в губерніях було вироблено 11 503 фунти шовку, з них 10 827 – менонітами (94,12%) [416; С. 108]. Якщо взяти кожну групу окремо, то меноніти виробили більше, ніж інші колоністи, в 19 разів, ніж державні селяни – у 271 раз, ніж поміщики – у 541 раз [476; С. 56]. Вважаємо, що причинами подібної ситуації була відсутність державної підтримки для селян, неготовність селян і поміщиків змінити їхній звичайний порядок життя, нерозвиненість ринку збуту шовку [416; С. 108].

Постійною проблемою колоній були пилові бурі, які призводили до збільшення концентрації пилу в повітрі, ерозії ґрунту. Вітряна ерозія була причиною зменшення площі орної землі, зниження родючості полів, ускладнення обробітку землі, руйнування шляхів, різних споруд. У хортицьких колоніях багато лісонасаджень знаходилося вздовж берегів Дніпра, тому характер проблеми був менш гострий, ніж у молочанських селах, де земля була вкрита тільки травою [378; С. 65–74].

Дослідник А. Скальковський бачив лише один спосіб підвищити вологість і захистити ґрунт на півдні України від спеки та вітрів – це розведення лісів. Але приватні власники були відносно байдужі до питання,

турбувався про це лише уряд [472; С. 389–425]. Саме урядові розпорядження, виконання яких контролювалось колоністською адміністрацією, стали стимулюючим чинником для лісорозведення: у кожному селі колоністам наказували виділити місце під ліс відповідно до кількості господарів [459; С. 56–59].

На початку ХІХ ст. перші спроби лісорозведення в степу були надзвичайно трудомісткими і малоуспішними. Дереву гинули в перший рік посадки, тому що не був накопичений необхідний досвід (у степах насіння лісних дерев не виростало, необхідно було вирощувати саджанці). Лісові породи обирались експериментальним шляхом. Серед лісонасаджень закріпилися акації, тополі, дуби, в хортицьких селах додатково – верба, береза, ясен, вільха, які краще ростуть поблизу водоймищ [42; Арк. 19 зв., 22–23].

На початку ХІХ ст. у кожному менонітському селі було заведено громадську плантацію тувових і лісових дерев; “повні господарі”, які володіли 65 десятинами землі, завели насадження біля садиб. З часом почали засаджувати деревами шлях від однієї до іншої колонії, відділяти суміжні поля живоplotом.

Посадка розподілялась між менонітами, які мали повну земельну ділянку 65 десятин, так, щоб це не було перешкодою для ведення господарства. Громадська плантація була розділена на стільки півдесятичних ділянок, скільки було в селі господарів. Кожний господар мав засадити свою ділянку: половину – лісовими, другу – шовковичними деревами [459; С. 1-112]. Посадка лісових і тувових дерев робилася поряд, щоб поєднати лісове господарство з шовківництвом.

У перші десятиріччя ХІХ ст. насадження дерев проходило з великими труднощами [34; Арк. 13–14. 40; Арк. 5]. Вони гинули від морозів, спеки і щорічно досаджувалися з розплідників. Лише у 20–30-ті рр. ХІХ ст. розведення дерев покращилось. З 1822 р. до 1841 р. кіль-

кість тутових дерев у хортицьких колоніях зроста від 18 695 штук до 24 724 (на 24,39%) [54; Арк. 10–12. 368], в молочанських – від 3361 до 80 760 (на 95,84%) [55; Арк. 2-3. 368].

Маріупольські менонітські колонії були засновані у 30-ті рр. ХІХ ст. вихідцями з хортицьких сіл, тому щоб зайнятись шовківництвом, там почали саджати шовковицю. В 1845 р. тутових дерев у маріупольських громадських плантаціях не зафіксовано, тоді як у садах господарів при садибах нараховувалось 5004 [213; Арк. 69–70].

Перші громадські плантації лісових дерев були засновані в Молочанському окрузі після 1806 р. (через два роки після заснування округу), пізніше, ніж у Хортицькому [42]. До 30-х рр. ХІХ ст. лісорозведення проходило в колоніях мляво. Але в 1830 р. було засновано Товариство для поширення лісонасаджень, шовківництва і виноробства, яке очолив І. Корніс, під впливом якого посадка дерев стала більш організованою та успішною [305]. Планомірне розведення лісових плантацій у Молочанському окрузі почалось у 1831 р., у Хортицькому – в 1843 р., у Маріупольському – в 1844 р. Якщо в 1837 р. у молочанських колоніях нараховувалось 34 лісові плантації, то в 1843 р. – 46 [378; С. 71–72].

У 40-і рр. ХІХ ст. молочанська община для розведення лісів у степу виробила такі правила посадки: добре підготувати землю під посадку; саджати дерева з півдня на північ; огороджувати посадку живоплотом з маслини або глоду; розміщувати різні породи дерев за різновидами ґрунтів та їхніх потреб; вирощувати саджанці і проводити посадку їх на відстані 3,2 метри; знищувати бур'ян упродовж першого літа, поки дерева не затінять собою землю. Для запобігання пошкоджень худобою громадські плантації обкопували з усіх боків ровом. Вийняту землю складали з внутрішнього боку плантації у вигляді насипу. Уздовж насипу робився живопліт із глоду [509; С. 401–410].

Отже, з кінця XVIII ст. до 60–70-х рр. XIX ст. промислами в менонітських колоніях займалися “повні господарі” і безземельні. У зазначений час із безземельних, які не були зайняті поденною працею, виділилась частина, основним джерелом прибутку якої стали ремесла і промисли. Відсоток цієї групи становив 12–17% від загальної кількості родин [212; Арк. 16 зв. 376; С. 66]. Прядінням і рибальством займалася частина родини у відповідний сезон: прядінням – жінки взимку, рибальством – чоловіки навесні і восени. Бджільництво було спеціалізацією окремих чоловіків. Лісонасадження були обов’язком “повних господарів”, які власною працею довели можливість заліснення степу [262; С. 484].

У другій половині XIX ст. з поширенням фабричних тканин прядіння перестало бути заняттям жінок кожної родини, особливо представників вищого страту. Ця тенденція ще більше позначилася на становищі промислу наприкінці XIX – на початку XX ст.

Рибальство продовжувало бути допоміжним сезонним промислом у колоніях. Бджільництво у 60–90-ті рр. XIX ст. переживало занепад, тому що багато господарів залишили справу і займалися лише сільським господарством. У 1862 р. в хортицьких колоніях було 560 вуликів, але видобули меду лише 25 пудів (31,64% від рівня 1845 р.) [476; С. 55]. Лише на початку XX ст. кількість зайнятих бджільництвом селян збільшилась [311; С. 79].

З падінням цін на кокони і поширенням хвороб шовковичного хробака поступово втрачало своє економічне значення шовківництво [310; С. 281–282]. У 1865 р. прибуток від шовківництва в Молочанському окрузі зменшився у зв’язку з епідемією серед шовковичних хробаків до 7920 руб. і склав 25,8% прибутку 1851 р. [368; С. 162–165].

До середини 90-х рр. XIX ст. ціни на сировину для шовку ще більше знизилися. Якщо в 60-ті рр. XIX ст. ціна за фунт розмотаного шовку складала 10–12 руб. і

родини отримували дохід до 150–200 руб., то в 90-ті рр. XIX ст. відповідно 80 коп. за фунт і отримували в середньому від продажу 13 фунтів 10 руб. 40 коп. (6,6% середнього прибутку в 60-ті рр. XIX ст.). Заняття шовківництвом остаточно стало справою жінок, тому що приносило невеликий прибуток, виручка тепер ішла не в бюджет родини, а складала особистий дохід господині та її дочок [268; С. 72. 436; С. 123–137].

На початку XX ст. виробництво шовку на півдні України було зосереджено в Бердянському повіті Таврійської губернії, де вироблялося 10% усього виробництва коконів півдня Російської імперії. У Бердянському повіті знаходились колонії Гальбштадтської і Гнаденфельдської волостей, де у 1912–1913 рр. виробництво шовку зменшилося через несприятливі погодні умови; у Катеринославській губернії, де знаходилися хортицькі села, виробництво шовку на продаж зникло [480; С. 5-7]. Під час Першої світової війни інтерес населення до шовківництва зменшився і в менонітських селах його виробництво знизилося до рівня кінця XIX ст. [311; С. 64–79].

Лісорозведення на менонітських громадських плантаціях припинилося у 60-ті рр. XIX ст., коли відведена територія була вже засаджена, але меноніти продовжували займатись лісорозведенням на приватних ділянках непридатної для сільського господарства землі [268; С. 62].

Таким чином, населення менонітських колоній взяло активну участь у розвитку промислів на півдні України. В першу чергу, вони займалися традиційними промислами – прядінням, рибальством, бджільництвом. По-друге, меноніти зробили внесок у розвиток нових промислів у регіоні – шовківництва, лісорозведення, тютюництва – і вплинули на поширення цих промислів серед навколишніх жителів. Лісорозведення, яке проводилося жителями менонітських колоній, спричинило заліснення степу в місцях їхнього оселення. Передумови успіхів, яких досягли меноніти в розвитку нетрадиційних про-

мислів, полягали в наступному. По-перше, стимулюючим чинником для розвитку нових промислів у колоніях була урядова політика заохочення лісівництва, виробництва шовку, тютюництва на півдні України. По-друге, релігійно-психологічний фактор суттєво вплинув на розвиток промислів у менонітських колоніях. Особливе сприйняття менонітами ролі людини у світі, уявлення про загальне благо зумовлювали їхнє сумлінне ставлення до праці та обов'язкове виконання урядових розпоряджень. Община своїми заходами забезпечувала згуртованість менонітів для заняття промислами.

3.5. Торгівля

Необхідність збуту продукції сільського господарства і промислового виробництва активізувала торгівлю в колоніях. Зазначимо, Катерина II, запрошуючи менонітів на південь України, одним із завдань ставила започаткувати там торгівлю маслом і сиром [279; С. 316–318. 315; С. 30]. Дозвіл на торгівлю був конкретизований у “Височайшій грамоті Меноністам...” 1800 р.: їм дозволялося торгувати, вступати в гільдії, продавати свої вироби на всій території імперії [281; С. 286]. Такі ж права отримали всі іноземні колоністи [282; С. 139].

Торгівля на території менонітських колоній складалася з торгівлі у стаціонарних торгових закладах і торгівлі виробників сільськогосподарської і промислової продукції.

Стаціонарна торгівля в колоніях була представлена лавками, крамницями, трактирами, шинками, “питними домами” і навіть ресторанами [256; С. 132, 143. 305; Р. 108]. На початку ХІХ ст. у Молочанському окрузі нараховувалось лише три лавки, до 1838 р. їхня кількість збільшилась до чотирнадцяти, а в 1842 р. – до п'ятнад-

п'яти [420; С. 25. 481; С. 63–66]. У середньому на три села була одна лавка, але для потреб колоній цього вистачало [481; С. 66]. У 1914 р. у середньому в кожному селі Гальштатдтської і Гнаденфельдської волостей знаходились дві лавки [249; Арк. 12]. Збільшення кількості лавок було зумовлено зростанням кількості населення.

Торгівля горілчаними напоями в менонітських колоніях мала свою специфіку. У “Височайшій грамоті Меноністам...” 1800 р. дозволялося варити пиво, “курити хлібне вино” для власних потреб і для торгівлі вроздріб на відведених їм землях. Вивіз горілчаних напоїв за межі менонітських поселень суворо заборонявся. На землях, які належали менонітам, чужинцям заборонялося будувати “питні доми”, а відкупщикам – займатись продажем горілки без їхньої згоди. Прибуток від винного відкupu до кінця пільгового строку йшов на користь колоній [459; С. 61]. Монополія менонітів на торгівлю горілчаними напоями в їхніх поселеннях мала результатом те, що за “Правилами видачі позик колоністам південної Росії з капіталу винного відкupu” 1865 р. меноніти не отримали право на позику з капіталу винного відкupu, як інші іноземні колоністи, тому що при попередній системі “питних відкупів” не брали участі в його формуванні [336; С. 299. 368]. Однак стратегія менонітів виключити чужинців із доступу до отримання доходу від винного відкupu надала можливість частині менонітів накопичити первинний капітал на торгівлі горілчаними напоями.

Спочатку менонітські общини звернулися з проханням назавжди заборонити в їхніх поселеннях “питні доми”, шинки, чарковий винний продаж для збереження “благочиння” і через заборону пияцтва в колоніях [281; С. 286]. Зазначимо, що споживання горілчаних напоїв заборонялося за їхніми релігійними догмами, але врешті перемогла комерційна жилка менонітів: можливість грошових надходжень до громадського фонду стимулювала

появу шинків і тракторів у менонітських колоніях півдня України. На початку XIX ст. у хортицьких селах нараховувалось сім відданих на відкуп “питних домів”, які давали щорічний збір 599 руб. 50 коп. Ці кошти йшли на утримання пастухів і на покращення громадського стада [238; Арк. 48, 73 зв.].

Погляд на винний привілей у менонітів і представників влади не був однаковий. Право виготовляти, торгувати горілкою належало цілим колоніям на державних землях [220; Арк. 69]. Але були випадки, коли меноніти торгували горілчаними напоями на приватних землях. На початку XIX ст. Клаус Вінс, колонія Кронсгартен Новомосковського повіту, оселився одноосібно на землі, придбаній у поміщика Баскакова поблизу с. Підгірного. Він заснував завод, горілку з якого продавав менонітам і жителям сусідніх українських і російських сіл дрібними мірами. Вінс порушив кілька правил торгівлі горілчаними напоями: торгував за межами колоній, не сплачував податки, торгував за низькими цінами, чим завдавав шкоди казенному відкупу. Його було звинувачено в “кормчестві”^{*}, справа набула широкого розголосу, тому Херсонський військовий губернатор у 1808 р. Е. Рішельє написав у листі до свого друга, Головного судді Контори Опікунства С. Контеніуса про конфлікт Вінса з відкупщиками і зайняв сторону меноніта [277; С. 110]. Певно, Е. Рішельє не дозволив вжити жорстких заходів для ліквідації торгівлі алкогольними напоями, бо згідно з документами син Вінса продовжував торгувати горілкою поблизу Кронсгартену [169].

Випадки “кормчества” були поширені: у 1816 р. служителі Новомосковської “питної” контори арештували селян поміщика Попова з с. Мапуїлівки, які купили

---

^{*} Кормчество – незаконне виробництво і продаж спиртних напоїв.
URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/35434/1/disertacija.pdf>

горілку на винос у Кронсгартені, що не дозволялося [49; Арк. 10]. У 1819 р. у продажу алкогольних напоїв на винос було звинувачено шість шинкарів молочанських колоній, у 1820 р. – одну шинкарку з хортицьких сіл [49; Арк. 123–124. 243; Арк. 41–50 зв.]. У 1850 р. після ревізії продажу горілчаних напоїв у бергтальських селах було встановлено, що служителі відкупщика Я. Мартенса зламали печатки на бочках і поставили власні, не мали проб, не пред'являли наявної кількості горілки, а доглядач колоній заборонив огляди і перевірки державним службовцям із часу взяття чаркового відкупу Мартенсом, що було порушенням Новоросійських відкупних умов [183; Арк. 7-9]. За всі види “кормчества” напої конфіскувались і передавались на користь казенного відкупу, винних штрафували, шинки закривались. Усі справи розглядалися разом із чиновниками державної адміністрації, оскільки громадські прибутки в цей час були незначні, Контора Опікунства займалася клопотанням, і шинки знов відкривалися.

Менонітські общини надавали право торгівлі горілчаними напоями, як правило, менонітам. Представники молочанської родини Мартенсів прагнули монополізувати торгівлю горілчаними напоями в колоніях. У молочанських колоніях В. Мартенс був постійним відкупщиком. Його компаньйоном у 1819–1823 рр. був купець В. Бобров, у 1842 р. – І. Корніс. В. Мартенс і купець В. Бобров були відкупщиками в 1818–1823 рр. у хортицьких колоніях. У маріупольських селах у 1849–1852 рр. відкупщиками були молочанський меноніт Я. Мартенс і маріупольський меноніт Я. Вінс [171, 182, 192].

Громади намагалися не допускати чужинців до торгівлі горілчаними напоями в колоніях і користувалися наданим привілеєм, коли обирали менш вигідних кандидатів, але з менонітів, тому що вважалося, що вони були “свої”, краще продаватимуть напої, вчасно сплачуватимуть відкуп. Однак колоніальна адміністрація була пере-

конана, що з тими, хто пропонував більші відкупні суми, мали підписувати контракти [182; Арк. 1. 192; Арк. 3]. Однак громада наполягала, щоб за контрактами відкупщики мали право віддавати шинки в оренду лише менонітам [49; Арк. 123–126. 477; С. 137, 140. 493; С. 176, 610].

Відкупні суми вказують, у яких округах отримували найбільший прибуток. У 20-ті рр. ХІХ ст. відкупщики Молочанського округу сплачували 6 тис. руб. на рік, Хортицького – 1,71–3 тис. руб. [171; Арк. 1–10], у 1857–1858 рр. у Маріупольському окрузі – 708 руб. [182; Арк. 1. 192; Арк. 3]. Отже, найбільший прибуток відкупщики отримували в Молочанському окрузі.

Відкупні суми залежали від кількості шинків в округах. Менонітам не дозволялось пиячити, а оскільки схильність до пияцтва, вважалось, виникала під час віддання шинків, общини слідкували, щоб їхня кількість у колоніях не була великою, коли давали нову згоду на відкриття “питного дому”. За даними 1845 р., у хортицьких селах нараховувалось два “питні дома” на 7009 осіб [212; Арк. 17 зв.], а в маріупольських – один на 1018 [213; Арк. 7 зв.]. Навіть у 1914 р. кількість закладів, у яких ішла торгівля горілчаними напоями, не була суттєвою: у Гальбштадтській волості – вісім на 15 520 осіб, у Гнаденфельдській їх не зафіксовано [249; Арк. 12]. Сучасники відзначали меншу кількість шинків у менонітських колоніях, ніж у навколишніх селах [267; С. 250].

Колоністам надавалося право вступати до гільдійського купецтва [459; С. 61–62]. Вступ до купецтва мав чітку процедуру: колоніст отримував свідоцтво про звільнення від громади, дозвіл від Контори новоросійських іноземних поселенців на торгівлю, який затверджувався Опікунським Комітетом іноземних поселенців Південного краю Росії; вносив гільдійські і міські податки; звертався до міської ратуші з проханням про клопотання в губернську казенну палату зарахувати до купців. Вступ до купецтва відбувався без виключення з колоністського

звання і меноніти несли всі повинності і податки в колонії, де залишалися в ревізійних списках [459; С. 24, 31].

Меноніти записувалися в купці 3-ї гільдії м. Бердянська і м. Катеринослава [173–175, 189, 195, 197–199]. За даними Л. Маліновського, у 1852–1853 рр. торгівлею не в колоніях займалось 6 осіб із хортицьких і молочанських сіл [402; С. 199]. За нашими підрахунками, у 20–60-ті рр. XIX ст. у гільдійське купецтво було записано 14 осіб з материнських округів [173–175, 189, 195, 197–199]. Отже, кількість менонітських торговців була невеликою порівняно із загальною їхньою кількістю в колоніях.

Ярмаркова форма торгівлі не була розвинена в менонітів. В одному з документів зафіксовано, що в 1806 р. в окружному с. Хортиці було засновано ярмарок, але інших матеріалів, що підтверджують це, автором не виявлено [168]. У менонітів не було потреби в заснуванні ярмарків, близькість міських і сільських ринків забезпечувала збут виробленої продукції [239; Арк. 86 зв. 484].

Отже, населення колоній займалося головним чином тимчасовою торгівлею – збутом виробленої продукції. Місцевий попит на сільськогосподарську і промислову продукцію був обмежений, продукція збувалася за межами колоній, у першу чергу українським і російським міщанам і селянам, єврейським купцям.

Можливість виїзду на заробітки була закріплена законодавством. У Сенатському Указі “Про порядок видачі паспортів колоністам Новоросійського краю, які відлучаються для заробітку” 1835 р. відмічалася, що колоністи повинні взяти в шульців звільнення, у Катеринославській Конторі одержати паспорт для торгової подорожі [191. 288; С. 44–45]. Особливо поширеними були подорожі хортицьких жителів до Катеринослава, Олександрівська, Нікополя, Полтави, Ромен, Харкова. Молочанські мешканці їхали для збуту товарів до Бер-

дянська, Токмака, Пришиба, Мелітополя, маріупольські – до Маріуполя [47; Арк. 54 зв. 402; С. 199]. Меноніти відправляли на ярмарки кілька представників колонії зі спільним товаром. Подібні подорожі були ризиковані: нерідко закінчувались пограбуваннями і вбивствами [172].

Урядові чиновники заохочували торгові подорожі водою [277; С. 115]. У 1806 р. губернатор Херсонської губернії встановив премію 500 руб. для тих, хто подолає шлях водою з Кічкасу до м. Одеси. Хортицький меноніт Гергард Віллемс з товаришами побудував човен, привіз до Одеси продукти, продав і, купивши іноземні товари, повернувся [33; Арк. 60–61]. Торгові подорожі менонітів до Одеси після налагодження регулярного руху суден Дніпром між Олександрівськом, Нікополем, Херсоном, Одесою стали більш поширені [321; С. 33. 468; С. 9].

Активне залізничне будівництво в регіоні з 70-х рр. XIX ст. активізувало торгівлю менонітських колоній півдня України [386; С. 88]. Внеском менонітів у розвиток інфраструктури Південної України було будівництво Гергардом і Яковом Вал Токмацької гілки Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, відкритої в 1914 р. від ст. Федорівки Мелітопольського повіту до Токмака Таврійської губернії [325; С. 11–16. 360; С. 137–138. 454; С. 667. 507; С. 198].

Міста завжди потребували продуктів харчування [522]. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. меноніти відвозили до Новоросійська (Катеринослава), Херсона, Харкова на продаж масло, сир, копчену баранину і яловичину, деякі навесні вирушали до Криму. У Новоросійську їхні вироби мали невеликий попит через близькість ямбурзьких і новомосковських колоній, які були конкурентами в торгівлі продуктами в містах. З більшою вигодою продавали продукти в Херсоні під час прибуття іноземних суден, за їхньої відсутності меноніти зазнавали збитків [238; Арк. 43–44, 73 зв.].

У перше десятиліття XIX ст. Молочанський округ отримував від збуту масла, сиру, м'яса до 70 тис. руб. на рік [492; С. 35]. У періоди кризи прибуток знижувався: під час Кримської війни в 1853–1854 рр. – у три рази [370].

Вовна була важливою статтею експортної торгівлі з зарубіжними державами. У середині XIX ст. вивіз вовни через південні порти складав 46% від експорту цього товару в Російській імперії. На початку XIX ст. вовну збували на місцеві казенні і приватні суконні фабрики, Катеринославську і І. Классена в Гальбштадті, на ярмарках Харкова, Ромен [458. 471; С. 36. 471].

У 40-і рр. XIX ст. вівчарство було основною галуззю в господарстві менонітів. У ці роки ціни на вовну складали 30–40 руб. за пуд [273; С. 424. 373; С. 340]. Молочанський житель Мартенс скуповував її для фабрик Катеринослава, Харкова, Москви, він мав до 300 тис. руб. у річному обігові [420; С. 17]. У 1854 р. прибуток від вовни в Молочанському окрузі знизився до 36 641 руб. (11,47% від рівня 1838 р.), що було зумовлено падінням цін на ринку до 7-12 руб. за пуд [373; С. 340].

У період переходу колоній у своїй спеціалізації від скотарства до хліборобства у 30–50-ті рр. XIX ст. в документації молочанських колоній відображені ціни на зернові культури за чотирнадцять років, зокрема в Бердянську, який знаходився в 65 верстах від молочанських сіл і був місцем збуту зерна [230; Арк. 3, 15. 542; Р. 123]. Обсяги торгівлі колоній зростали зі збільшенням кількості кораблів, які приходили до порту [469; С. 21. 495; С. 37]. Відкриття порту стимулювало вирощування зерна на експорт у менонітських селах. Збут відбувався у квітні, травні, вересні, жовтні. У 1842 р. молочанські села продали приблизно 15 тис. чвертей пшениці за ціною від 4 руб. за чверть [378; С. 66].

Окремі меноніти скуповували збіжжя в колоніях і перепродували його “бердянським негоціантам”, які ве-

ли закордонну торгівлю [208; Арк. 45 зв.], наприкінці XIX – на початку XX ст. везли до Херсона й Одеси [305; Р. 104]. У 1914 р. у хортицьких колоніях найбільші торгові обіги були у двох торговців збіжжям і борошном – 80,57% усіх торгових обігів [249; Арк. 4-71].

Ставлення до євреїв у менонітів було неоднозначне, що було пов'язано з убивством менонітів, які поверталися після продажу вовни з м. Ромен Полтавської губернії з великою сумою грошей, кількома євреями [172]. Цей випадок набув великого розголосу в менонітських колоніях півдня України, і до середини XIX ст. відносини з євреями були напружені. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. євреї були частими скупниками збіжжя в колоніях і продавали його за кордон [305; Р. 91. 411; С. 116]. У другій половині XIX ст. меноніти, побоюючись обману на місцевих базарах, встановили правило продавати весь хліб колонії разом постійним приїжджим купцям [405, 529].

За 1841–1852 рр. прибуток від продажу збіжжя зріс у Хортицькому окрузі до 75 744 руб. (на 247,98%), відповідно в Молочанському до 286 593 руб. (на 245,32%) [539]. Розширення цього напрямку більше проявилось в 60–90-ті рр. XIX ст., коли експорт збіжжя та борошна в Російській імперії зріс більше, ніж на 200% [554; Р. 229].

Одним із видів додаткових прибутків у менонітських колоніях був продаж фруктів і шовку. Населення колоній збувало фрукти в найближчих містах і на замовлення відправляло до Москви. Прибуток залежав від урожаю на фрукти і від обсягу замовлень. Так, у 1842 р. прибуток складав 805 руб. 60 коп., у 1848 р. – 3 930 руб., у 1854 р. – 5 269 руб. [373; С. 342. 484. 509; С. 405].

Через нерозвиненість ринку шовку хортицькі поселення збували шовк за допомогою Контори Опікунства новоросійських іноземних поселенців. Катеринославська Контора рекомендувала поділяти шовк на три сорти і відправляла сортований шовк до Харкова, Москви,

Санкт-Петербурга [31; Арк. 1-66. 415; С. 90]. У 1834 р. Одеське товариство сільського господарства зробило оголошення, що воно погоджується закуповувати шовк в Одесі [365; С. 111], а з 1836 р. додатково в Сімферополі, далі шовк відправляли до Москви [483; С. 28]. Згодом закупівля була доручена молодшим помічникам інспектора сільського господарства в Катеринославі [414; С. 30. 485; С. 37].

На початку XIX ст. фабрикант Маслов скуповував шовк у молочанських селах. З 1854 р. завдяки Молочанському сільськогосподарському товариству було налагоджено збут шовку і коконів московським оптовим торговцям [231; Арк. 12–60 зв.]. Колоністи за дорученням фабрикантів скуповували шовк, а продукцію, яка залишалася, відправляли на харківські і полтавські ярмарки [369. 415; С. 91].

Спочатку ціни на шовк зростали: до 1848 р. його скуповували від 10 до 12 руб. асигнаціями за фунт [415; С. 90]. У другій половині XIX ст. всеросійський шовковий бізнес зустрівся з гострою конкуренцією з боку імпортного шовку, відбулося зниження цін на шовк і кокони, і торгівля пішла на спад [554; Р. 146].

Сільськогосподарські знаряддя та машини, засоби пересування (вози і тачанки) продавалися на місці меконітам, навколишнім німецьким, болгарським колоністам, поміщикам, українським, російським селянам, ногайцям, вироблялися на державне замовлення. У 1855 р. в Молочанському окрузі від сторонніх замовлень було отримано прибутку на 70 тис. руб., з них 85,71% склали вози для армії. В 1866 р. у молочанських колоніях відсоток проданих товарів чужинцям складав 41% від загальної суми і зріс за 1848–66 рр. на 26% [368; С. 164. 373; С. 345. 484]. Підприємства з виробництва сільськогосподарських машин реорганізувались у торгові домми і торгово-промислові товариства (див. підрозділ 3.2). Торгові домми були цілими комплексами, де товар

виготовлявся та збувався через склади. Деякі власники підприємств у документах були зафіксовані як купці [87; Арк. 32].

Таким чином, меноніти були зайняті тимчасовою торгівлею для реалізації виробленої продукції. Одночасно в їхньому середовищі сформувалася група перекупників, які скуповували сільськогосподарську і промислову продукцію в колоніях та займалися її перепродажем. Постійною торговою діяльністю займалась незначна кількість населення – торгівці лавок, крамниць, “питних домів” на території менонітських колоній і гільдійські купці, які займалися торгівлею в колоніях та за їхніми межами. Общини отримали монопольне право на торгівлю вином на території менонітських колоній, яка була значним джерелом громадських прибутків. Общини використовували це право, щоб не допускати чужинців у цю сферу торгівлі, демонструючи тим самим згуртованість у відстоюванні кандидатів у відкупщики й орендарі шинків з менонітів. При практичній відсутності ярмаркової торгівлі в менонітських колоніях меноніти були активними учасниками торгівлі в навколишніх селах і містах. Для менонітів була характерна різноманітна торгова діяльність, а найбільш дієвою – оптова торгівля. В торгівлі між менонітами та іншими етносоціальними групами склалися найтісніші стосунки.

Таким чином, економічні досягнення були зумовлені державною підтримкою, згуртованістю менонітської спільноти, світоглядними рисами, особливою організацією управління господарствами і підприємствами. Водночас унаслідок нерівномірного економічного розвитку Південної України відбувалися процеси обезземлення, соціального розшарування в колоніях.

Місце менонітської спільноти в розвитку Південної України визначають такі компоненти: роль, санкціонована державою, в розвитку регіону; зайнятий соціальний статус; власна місія, виконана в історії. Після закінчення періоду адаптації уряд визначив для населення менонітських колоній виконання культуртрегерської місії. Здобутий соціальний статус менонітів був вищий порівняно з іншими прошарками сільського населення Російської імперії. Особливості протестантської релігійної ідеології виявлялися в їхній соціальній поведінці: в очікуванні “другого пришествя” Христа – у виконанні тяжкої праці для прославлення Творця, а не для дітей і Батьківщини. Протилежні уявлення уряду та менонітів про соціальну роль останніх в історії не дали можливості виконати ту місію, яка на них покладалася, призвели до зменшення їхньої значущості і неоднозначної ролі в розвитку регіону. Основні наукові результати розділу опубліковані в працях [437, 441, 442, 445, 451–453, 561].

РОЗДІЛ 4

Менонітські колонії півдня України: культура та туризм

4.1. Освіта і медицина

Менонітські общини виявили себе згуртованими спільнотами, де любов до ближнього реалізовувалась через турботу про нього. Члени общини були одностайні в поглядах на те, що діти, старі, хворі потребують уваги і допомоги. Саме тому в колоніях докладали спільних зусиль для створення шкіл і лікарень. Соціальна сфера була на громадському утриманні та під контролем общин.

Школи в колоніях були продуктом реформаційного руху, вони виникали при заснуванні поселень або через рік-два після. Потреба в освіті у менонітів була прямим наслідком конфесіоналізму, тому що кожний протестант мав право тлумачити Біблію. Ця потреба проявилась на такому рівні, що будь-яке поселення формувалося повною мірою лише тоді, коли в його центрі з'являвся шкільний будинок з учителем [367; С. 139]. У цей час українські купці та міщани мало приділяли уваги освіті, а селяни не думали про навчання дітей. У 1838 р. в Мелітопольському повіті Таврійської губернії у менонітів на кожні п'ять осіб припадав один учень, тоді як у цілому повіті один – на 730 жителів [458; С. 327–328].

В еволюції навчальних закладів менонітських колоній автором виділено етапи за принципом державного підпорядкування. На першому етапі, наприкінці XVIII – у 20-ті рр. XIX ст., були засновані перші школи, які знаходились під контролем Міністерства внутрішніх справ. Під час другого етапу, наприкінці 30-х рр. XIX ст. – 1881 р., школи були підпорядковані Міністерству держав-

ного майна, заснованому в 1837 р. На третьому етапі, після оголошення Височайшого повеління 1881 р. відбулось підпорядкування всіх центральних училищ і шкіл Міністерству народної освіти.

Міністерство внутрішніх справ, якому були підпорядковані всі навчальні заклади менонітських колоній, мало найближчі свої установи – Новоросійська Контора Опікунства та Опікунський Комітет. У менонітських селах усе життя було організовано навколо релігійних обов'язків, тому і школи на місцевому рівні знаходились під контролем духовних старійшин [518; Р. 75. 524; Р. 51].

Перші будівлі початкових шкіл були пристосованими приміщеннями, де працював найнятий общиною вчитель-ремісник, тому що побудувати школу в перший рік не було коштів або не встигали [244; Арк. 48]. Іноді писар учив дітей за невелику плату [245; Арк. 18]. Будівництво спеціальних приміщень для шкіл у материнських округах відбувалося в 50–60-ті рр. ХІХ ст. [215; Арк. 24]. Лише Маріупольський округ, створений пізніше, ніж інші, мав можливості для їхнього першочергового будівництва [200]. У 70-ті рр. ХІХ ст. усі початкові училища мали власні приміщення. Шкільне приміщення складалося з кімнати вчителя і класної. У класній кімнаті були меблі – довгі столи та лавки. Статєва сегрегація в шкільній освіті виявлялася в “неписаних правилах”: окремі ряди парт для представників різних статей.

Меноніти дотримувалися шкільних порядків, принесених із Західної Пруссії, але з'явилися і нововведення: школи спочатку розташовувались у пристосованих приміщеннях та були змішаними. Спільні початкові школи стали результатом еволюції в політиці громади відносно відділення однієї частини учнів від іншої за ознакою статі порівняно з Західною Пруссією. Навчання в початкових школах менонітських колоній було обов'язковим для хлопчиків від 7 до 14 років і для дівчаток – від 7 до 12 років. Навчальний рік розпочинався першого вересня

і закінчувався першого травня [233; Арк. 6]. За умови всієї своєї елементарності початкові школи було створено в перші роки існування поселень. У 1841 р. нараховувалось 17 шкіл у Хортицькому окрузі, 44 – в Молочанському та 4 – в Маріупольському [368; С. 29].

Початкові школи ставили завдання навчити елементарного – читати, писати, рахувати, це було необхідно, щоб стати повноцінними членами общини. У навчанні акцент робився на дисципліну, “зубріння”, каліграфію. Як підручники використовували Біблію і Катехізіс, у побуті і в початкових школах використовувався платтдейч [518; Р. 77]. Урок починався зі співу молитви, найкращим вважався учень, який умів співати хорал [305; Р. 98]. У доповненні до читання, правопису, арифметики вивчали релігію, співи, трудове навчання. Єдиного навчального плану не існувало, тому кількість дисциплін залежала від майстерності вчителя [533; S. 7].

Поруч із початковими школами в округах відкривалися середні навчальні заклади. Називались вони центральними училищами, тому що знаходились у центрі колоній і повинні були стати центрами для підготовки вчителів початкової ланки, писарів, бухгалтерів. У першій половині XIX ст. були відкриті такі: 1820 р. – Орловське (з 1860 р. – Орловське центральне училище), 1835 р. – Гальбштадтське, 1842 р. – Хортицьке [351; С. 80], у 1873 р. – Гнаденфельдське центральне училище.

Навчальні плани в училищах відрізнялись, як правило, викладались Закон Божий, німецька, російська, іноземні мови, російська і всесвітня історія, географія, арифметика, педагогіка, читання, чистописання, співи. Мовою викладання була німецька [237; Арк. 9-11. 321; С. 70–72. 474; С. 142, 144].

Перше покоління менонітів слабо знало російську мову, для другого покоління став характерним білінгвізм [323; С. 22] – одночасне володіння платтдейчем, німецькою літературною і російською мовами [305; Р. 95–96].

У 1837 р. початкові і середні училища в менонітських колоніях перейшли в підпорядкування до Міністерства державного майна. На місцях навчальні заклади контролювалися власними світськими та духовними органами. Важлива роль у становленні рівня викладання в навчальних закладах належить Іоганну Корнісу [527]. З 1831 р. нагляд над початковими школами в менонітських селах став його обов'язком, а в релігійному відношенні вони підпорядковувались менонітському церковному конвенту [518; Р. 81].

У 1843 р. контроль над початковими школами перейшов до Хортицького і Молочанського сільськогосподарських товариств [367; С. 143–144]. У зв'язку з тим, що Корніс очолював Молочанське товариство, то він до своєї смерті в 1848 р. контролював школи. І. Корніс склав документи для вдосконалення навчання: “Загальні інструкції, як усі групи шкіл поселень будуть навчатися і займатися одночасно” і “Загальні правила відносно навчання і поведження з учнями”. Перший документ передбачав заняття з основних дисциплін (Закону Божого, читання, письма, арифметики, декламації, географії, каліграфії, співу), що було спробою забезпечити послідовність і одноманітність навчання. У другому документі йшлося про елементарні педагогічні принципи [518; Р. 81].

Початкові й середні училища утримувалися общинами. Кошти на утримання менонітських шкіл складалися зі зборів сільських товариств і плати за навчання, розмір якої визначався общинами [368; С. 430. 392; С. 26]. Школи в молочанських колоніях отримували від Бердянського Земства 100 руб. на рік [321; С. 6].

У 60-ті рр. ХІХ ст. середні училища заснували свої фонди для покриття власних витрат. За розпорядженням Опікунського Комітету центральні училища внесли в Одеську Контору Державного Банку власні капітали під відсотки [194; Арк. 5. 218; Арк. 5-6. 219; Арк. 67, 69. 430]. Крім того, молочанські громади мали спеціальний

капітал, відсотки якого вони відраховували на покращення матеріальної бази центральних училищ. Окремі центральні училища отримували грошову допомогу від лютеранських і католицьких німецьких товариств [219; Арк. 13, 41].

У 1857 р. Опікунський Комітет разом із Директором училищ Таврійської губернії створив документ про заборону навчати дітей православної віри в центральних колоністських училищах, тому що в них не викладався Закон Божий православної віри. Така ситуація була спричинена поширенням серед навколишніх жителів протестантських ідей. Це викликало занепокоєння у православної церкви [305; Р. 140–141. 419; С. 183. 474; С. 151]. Однак і після цього випадки навчання дітей православних, лютеран, католиків зустрічалися в середніх школах менонітів [193. 233; Арк. 8. 305; Р. 77]. Це було пов'язано з тим, що діти купців і чиновників користувалися можливістю отримати середню освіту в найближчих середніх училищах, а вони розташовувались у колоніях.

Обов'язковою умовою для вступу в середні училища менонітів було володіння німецькою мовою. Випадки навчання представників православної конфесії в середніх навчальних закладах менонітів свідчать, що православні не боялися поширення серед їхніх дітей ідей іншої релігії, вони мали можливість більше дізнатися про менонітів, а ті, у свою чергу, – про навколишніх жителів. Отже, відбувалися взаємодії представників менонітської етноконфесійної спільноти і православної конфесії в середніх школах.

Плата за навчання в школах була різна. У середині ХІХ ст. початкові школи (освітлення, опалення, продукти для вчителя) утримувалися за рахунок плати “повних господарів”, з розрахунку витрат на кількість учнів [369]. У 1912 р. плата в сільському початковому училищі складала 60 руб. на рік [555; Р. 41]. У Хортицькому середньому жіночому училищі вона складала 20 руб. на

рік [531]. Учні, які не були менонітами і навчалися в їхніх училищах, вносили вступний благодійний внесок і сплачували більш високу плату. Відомі випадки, коли у бідних родинах не мали можливості платити за навчання, їхні діти отримували домашню освіту. Батьки їх учили читати, писати, рахувати, бо щоб стати повноцінним членом общини, треба було вміти читати Біблію [542; Р. 109].

Центральні середні училища готували вчителів для початкових шкіл [523; Р. 178]. А з 22 квітня 1868 р. випускники менонітських центральних училищ мали витримати іспит у випробувальному комітеті Одеського навчального округу, щоб отримати звання вчителя міського парафіяльного і народного початкового училищ [219; Арк. 112, 163].

Влітку 1866 р. в Одесі на зібранні представників колоністських товариств було затверджено проєкт Міністерства державного майна про поділ колоній Південного краю на навчальні округи. Поділ відбувся з припискою до кожного округу від 3 192 до 26 120 ревільських душ чоловічої статі відповідно до кількості центральних училищ. Цей спільний захід Міністерства державного майна і Міністерства внутрішніх справ був спрямований на поліпшення матеріального статку та змісту навчання центральних училищ. Міністерства також прагнули привести середні училища до органічного зв'язку з початковою школою і вивести останні з підпорядкування духовним старійшинам [237; Арк. 12].

Шляхом аналізу відомостей, які були наведені у використаній нами таблиці (див. табл. 4.1), встановлено, що на території менонітських колоній півдня України було створено два менонітські навчальні округи (Хортицький і Молочанський). Кожний навчальний округ включав менонітські та колоністські (німецькі) колонії, названі волостями в документі. Отже, це свідчить про те, що взаємовпливи представників менонітської спільноти і німецьких колоністів (лютеран і католиків) у сфері

освіти після 1866 р. ще більше посилювалися, тоді як зв'язки в освітній галузі з навколишнім православним населенням обмежувалися окремими випадками навчання православних у середніх навчальних закладах колоній.

Таблиця 4.1

Навчальні округи в менонітських колоніях півдня України в 1866 р.

Назва навчального округу	Назва волості	Кількість колоній	Кількість ревільських душ чол. статі	Кількість центральних училищ	Кількість шкільних округів
Хортицький менонітський	Хортицька	18	4617	1	7
	Шведська	4	667		
	Маріупольська менонітська	5	817		
	Ямбург	1	457		8
	Рибальськ	1	493		
	Іозефсталь	1	225		
	Біллерефельд	1	-		
Молочанський менонітський	Молочанська менонітська	58	9827	3	9
	Бердянська німецька	4	828		
Всього:		93	17931	4	24

У 1869 р. за розпорядженням Опікунського Комітету була заснована Молочанська менонітська училищна рада. Молочанські початкові та середні училища були переведені в її підпорядкування з метою вдосконалення навчальної частини в колоніях і більш якісного контролю вчителів. Хортицькі школи перебували під контролем духов-

них старійшин, тут тимчасово діяла подібна шкільна рада, яка згодом стала відділенням Молочанської ради.

Молочанська училищна рада діяла згідно з наказами уряду і створеною за вказівкою Міністерства державного майна пам'яткою “Інструкції Молочанській менонітській училищній раді” від 1 серпня 1880 р. На додаток 15 жовтня 1880 р. у Гальбштадті були складені менонітськими представниками “Правила Молочанській менонітській училищній раді та її відділенням в губерніях Таврійській, Катеринославській та Херсонській”. Головний обов'язок ради полягав у контролі викладання в училищах, яке мало вестися згідно із затвердженими розпорядженнями уряду і програмами, а учні мали виховуватись добрими християнами і громадянами. У кожному відділенні був виборний духовний член від місцевого церковного конвенту.

Правилами визначалися нові вікові норми для навчання в початкових училищах: хлопці – від 6 до 14 років, навчання дівчат могло закінчуватися у 12 років, якщо навчання в класі для них ставало незручним. Публічні іспити визначались церковним конвентом, після них учні екзаменувалися училищною радою. Ця рада організувала вчительські конференції: п'ять шкіл кожного району групувалися для щомісячних конференцій учителів [219; Арк. 261–264 зв.].

У середині XIX ст. в початкових школах почали вивчати російську мову [533; С. 7]. У 1869 р. Молочанською менонітською училищною радою було введено обов'язкове викладання російської мови в початкових школах. Викладання цього предмета розпочиналося з третього року навчання. Семирічне перебування учнів у початковій школі пояснювали труднощами вивчення двох мов [233; Арк. 8-15]. П. Каменський відзначав, що наприкінці XIX ст. у відвіданих ним менонітських школах було десять навчальних годин з російської мови на тиждень [359; С. 7].

У другій половині XIX ст. кожна початкова школа складалася з одного класу з поділом його на два відділення: до молодшого входили перші три роки навчання, а до старшого – останні чотири. Учні першого року навчання складали особливе відділення, де заняття проводилися у формі бесід німецькою і російською мовами із Закону Божого, арифметики, малювання, співів, вітчизнознавства. Друге відділення (другий і третій роки навчання) мало нові дисципліни – письмо і читання російською мовою, три рази на тиждень воно поєднувалося з першим відділенням на уроках наочного навчання, двічі вчитель окремо проводив з ними бесіду. Крім того, в розкладі були уроки з вітчизнознавства, коли молодші учні вивчали навколишню природу, а в другому відділенні – географію та історію [359; С. 78].

Наприкінці XIX ст. висувалися жорсткі гігієнічні вимоги до розмірів класних кімнат. За перевітками державних чиновників, за сукупністю всіх ознак (довжина, ширина, висота, площа, об'єм), які визначали абсолютний розмір класних кімнат, а також за відносним розміром (площа і об'єм на кожного учня) менонітські початкові школи посідали перше місце серед міських, земських, церковнопарафіяльних шкіл. Санітарний стан і вентиляція також були кращі. Однак за освітленням у найкращих умовах перебували міські, земські, церковнопарафіяльні школи. Останні місця за освітленням посідали менонітські школи і школи грамоти. Гігієністи того часу вважали, що важлива не тільки кількість світла, а його напрямок – зліва від учня, світло з трьох боків вважалося антигігієнічним. Однак у менонітських школах 45% усіх класів мали трибічне освітлення, світло з лівого боку було забезпечено лише в 60% класних кімнат. Учні купували підручники у старшокласників, забезпеченість наочністю в школах колоній була бідніша, ніж у навколишніх селян, оскільки в Російській імперії ні-

мецькомовні підручники та наочність із поясненнями німецькою мовою не випускалися [385; С. 22–25].

У центральних училищах навчальні плани відрізнялися. Лише в 1870 р. вони були складені з усіх предметів згідно з програмою прогімназій, а в 1871 р. розглянуті на спільних зборах молочанського окружного приказу і Молочанської менонітської училищної ради на чолі з доглядачем цих колоній, а після затвердженні Міністром державного майна [219; Арк. 40].

Введення загальної військової повинності 1874 р. викликало зростання інтересу до освіти в суспільстві, тому що військова служба скорочувалася з шести до чотирьох років для тих, хто закінчив початкову школу, а хто закінчив середню школу – до трьох. Але це стосувалося тільки тих менонітських шкіл, які дотримувались офіційної програми [219; Арк. 211, 243. 518; Р. 82–83].

За Височайшим повелінням від 2 травня 1881 р. початкові школи та центральні училища в колишніх німецьких, болгарських колоніях, колоніях євреїв-землеробів були передані Міністерству народної освіти, але було збережено право менонітських старійшин наглядати за релігійною освітою в школах [293; С. 234]. Сертифікати вчителів, які видавалися менонітськими шкільними радами, більше не визнавалися. Тому досвідчені і молоді вчителі мали складати іспити в педагогічних інститутах. Скорочені були шкільні години: до 6-8 уроків на день. Навчальні підручники та посібники обирались “Молочанською менонітською училищною радою” з числа ухвалених Міністерством [233; Арк. 5-6].

У другій половині 80-х рр. ХІХ ст. менонітські навчальні заклади почали відчувати тиск політики русифікації. У 1886–1888 рр. в початкових і середніх училищах викладання всіх дисциплін, окрім Закону Божого і німецької мови, проводилося російською мовою. Щоб забезпечити русифікацію, до менонітських шкіл направляли російських учителів. Поступка була зроблена під час

революції 1905–1907 рр. Височайше затвердженим Положенням Ради міністрів від 23 березня 1907 р. у менонітських сільських початкових училищах було дозволено викладати всі дисципліни, крім російської мови, історії, географії, німецькою мовою [321; С. 4-75].

У ході політики русифікації меноніти познайомилися із творами вітчизняних поетів і письменників. У центральних училищах регулярно проводили літературні вечори, музично-драматичні вистави, популярністю користувались О. Пушкін, М. Гоголь, Ф. Достоевський, Т. Шевченко [305; Р. 73. 538; Р. 228].

У результаті використання адміністративного ресурсу та міжетнічної інтеграції документація і листування між колоніями та урядовими чиновниками з 70-х рр. XIX ст. стали вестися російською мовою, а у 80-ті рр. XIX ст. викладання російською мовою в навчальних закладах стало обов'язковим. Однак у побуті меноніти продовжували розмовляти платтдейчем, а писали мовою цього діалекту і німецькою літературною мовою. Перепис 1897 р. показав, що лише 0,7% менонітів Таврійської губернії вважали російську мову рідною (меноніти українського і російського походження) [275; С. 92–93. 474; С. 8]. За деякими свідченнями, жінки російською мовою зовсім не розмовляли і не розуміли її, тому що існували інституціональні і соціально-культурні обмеження в отриманні освіти (сім'я і гендерні стереотипи) [252; Арк. 11. 305; Р. 97. 323; С. 328. 346; С. 53. 474; С. 151].

Питання про відкриття середнього навчального закладу для жінок неодноразово порушувалося після заборони спільного навчання дівчат і хлопців у середніх навчальних закладах 1870 р. З дозволу ради Одеського навчального округу було відкрито центральні жіночі училища: 1895 р. – у Хортиці; 1900 р. – О. Гриковської (Ней-Гальбштадт); 1909 р. – в Орлові; 1913 р. – у Гнаденфельді. Зазначимо, усі менонітські середні жіночі училища були приватні, тому можна стверджувати, що ма-

теріальний чинник додатково обмежував доступ жінок до середньої освіти [518. 527; Р. 765–772].

У колоніях не існувало потреби у створенні вищих навчальних закладів, тому що представники молоді (чоловіки і жінки) після закінчення середніх шкіл продовжували навчання в теологічних школах, педагогічних інститутах, університетах Російської та Німецької імперії [305; Р. 115. 535; Р. 93]. Найбільшою популярністю користувалися педагогічний, інженерний, архітектурний, медичний, теологічний, юридичний факультети [518; Р. 87]. З усіх округів 133 меноніти закінчили університет, з них 65% – сільські жителі. За даними Г. Еппа, за 1890–1917 рр. 28% випускників університетів припадало на Хортицький округ; 31% – на Молочанський; 16% – на міські менонітські общини [522; Р. 250–252].

Для визначення загального рівня письменності менонітів було використано матеріали Першого загального перепису населення 1897 р. у Таврійській губернії. За нашими підрахунками, серед менонітів було письменних 73,57% чоловіків і 73,38% жінок (у середньому 73,47%). Це вищий показний майже у два рази для чоловіків і в чотири рази для жінок, а в цілому в 2,6 рази, ніж у середньому в губернії (відповідно 36,9% і 17,8%; 27,89%) [275; С. 92–93, 100]. Якщо порівняти рівень письменності менонітів і представників інших національних меншин, наприклад, болгар як групу, яка мала вищий за середній рівень матеріального статку, то в 1897 р. серед болгар письменних було 41% чоловіків і 10% жінок (у середньому 25%). Рівень письменності менонітів був у 1,79 рази вищий для чоловіків і в сім разів для жінок, а в цілому в 2,9 рази, ніж у болгар [426; С. 208]. Високий рівень письменності менонітів зумовлювався їхніми конфесійними особливостями: кожний віруючий мав уміти читати Священне Писання і проходив обряд хрещення після складання іспитів на знання Біблії.

У другій половині XIX ст. існувала необхідність у кваліфікованих працівниках різних галузей промисловості. Меноніти одержували професійну освіту в середніх навчальних закладах Олександрівська, Катеринослава, Бердянська, Мелітополя, Одеси, Севастополя [305; Р. 115. 535; Р. 93]. На початку XX ст. у м. Олександрівську вісім менонітів закінчили 7-класне механіко-технічне училище [66; Арк. 9. 68; Арк. 1-117], три – ремісничу школу при ньому [66; Арк. 4-32. 69; Арк. 244], сім – чоловічу гімназію, сім – приватне училище інженера Ляховського [61; Арк. 3, 7 зв., 8, 34, 37 зв., 46 зв., 47. 62; Арк. 1-92. 143; Арк. 3-24 зв.]. У 1917–1919 рр. шість доньок підприємців і землевласників закінчили 3-тю жіночу приватну гімназію пані Л. Бартелінг [63; Арк. 107–108, 184, 186, 398–400. 64; Арк. 73–74, 85–86]. Не всі меноніти мали необхідні знання й умови для навчання: частина дівчат брала відстрочки з латини, частину хлопців виключали “через неуспішність” [64; Арк. 85. 65; Арк. 29 зв., 32 зв., 77 зв.].

З середини XIX ст. до початку XX ст. існували державні і приватні стипендії, завдяки яким в окремих менонітів з’явилася можливість навчатися в містах. У 1868 р. Опікунський Комітет заснував Олександрівську стипендію для бажаючих отримати освіту і професійну кваліфікацію. Деякі меноніти одержували цю стипендію і навчались у гімназіях Одеси та Катеринослава [522].

У 1910 р. в Олександрівському механіко-технічному училищі І. Леппом було засновано стипендію ім. Петра Леппа, його діда, засновника підприємств “Лепп і Вальман”. Йоганн Гергардович Лепп закінчив Катеринославецьке реальне училище, був товаришем почесного попечителя в училищі. Право на стипендію мали всі, починаючи з 4-го класу, безвідносно до віри й національності, які заслужили це своєю поведінкою та успіхами в науках. Такі діти звільнялися від плати за навчання, а витрати покривалися зі стипендіального фонду. Користування

стипендією не накладало на стипендіата ніяких обов'язків [67; Арк. 13–14].

Община, яка консолідувалася для розв'язання соціальних проблем, була зацікавлена в одержанні її представниками не лише освіти, але й медичної допомоги. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. хвороби були закономірним явищем під час імміграції, акліматизації та адаптації до умов Південної України [241; Арк. 4, 13, 455; С. 10]. Упродовж XIX ст. у регіоні регулярно повторювалися епідемії тифу і холери [542; Р. 111], які вели до зменшення кількості населення колоній. Лише виїзд до не охопленого епідемією поселення рятував тоді життя [178. 248. 274; 293–295].

Виявлена інформація дозволяє автору виділити два етапи формування медичного обслуговування в менонітських селах залежно від рішення общин. На першому етапі, наприкінці XVIII – у 70-ті рр. XIX ст., сім'ї самостійно вирішували проблему отримання медичної допомоги [212; Арк. 21]. Медичне обслуговування в колоніях було представлено народними знахарями, виривачами зубів, місцевими повитухами. Другий етап почався у 80-ті рр. XIX ст., коли були засновані громадські і приватні лікарні в колоніях.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переселенці страждали від хвороб у зв'язку з адаптацією до нового регіону та акліматизацією. Вони пристосовувалися до впливу нового зовнішнього середовища, тому смертність у цей час у два рази перевищувала народжуваність [277; С. 141]. Страждали головним чином від лихоманки, цинги, епідемій холери, тифу, віспи, дифтерії, кору, коклюшу [274; С. 293–295. 305; Р. 39. 525. 530; Р. 72]. Для лікування використовували пляшки з гарячою водою, знахарі – кровопускання, за прикладом навколишніх жителів – горілчані розтирання [530].

Інфекційні, спадкові, вроджені хвороби вважалися невиліковними в менонітських общинах; нерідко в на-

ративних джерелах фіксувалася смерть від “невілікової хвороби”, однак симптоми хвороби не уточнювалися. З ініціативи державних чиновників меноніти надавали окремі статистичні відомості про сліпих, глухонімих, божевільних. Соціальна поведінка по відношенню до цих категорій населення була терплячою, і на їхнє утримання общиною виділялися кошти. У 1845 р. в Хортицькому окрузі на 5067 осіб припадало 5 сліпих, 3 глухонімих, 4 божевільних, 2 хворих “невіліковними хворобами” [212; Арк. 17].

Посильна допомога в налагодженні медичного обслуговування надавалась державною адміністрацією. На початку ХІХ ст. за розпорядженням Контори Опікунства поселення надсилали учнів “для вивчення медичного мистецтва і будівництва лазні для підтримання здоров’я населення округів”. Лікарень у колоніях тоді не існувало, хворіли на домашньому ліжку, вживаючи народні засоби [52; Арк. 216 зв.]. Вплив соціокультурних факторів виявлявся в тому, що жінки несли відповідальність за життя і здоров’я дітей, членів родини та психологічне благополуччя, жінки володіли навичками турботи про здоров’я й гігієну, тоді як чоловіки забезпечували родині матеріальний достаток [506].

З 40-х рр. ХІХ ст. для профілактики захворювання віспою державні лікарі робили щеплення, тоді як у євреїв-землеробів такі процедури відомі лише з 1885 р. [403; С. 83]. Під впливом менонітів щеплення поширилось у ногайців [207; Арк. 62]. Спершу таке попередження хвороби здійснювали державні виїзні спеціалісти, згодом цей обов’язок виконували навчені жителі [203, 204, 207]. У 1845 р. у Бергтальському окрузі були чотири віспощепії і щеплення робилось безкоштовно. На цей час у Хортицькому окрузі знаходились три віспощепії, яким сплачували 15 коп. сріблом за кожне щеплення [212; Арк. 37 зв. 213; Арк. 7 зв.].

За медичною допомогою необхідно було звертатись до лікарів у міста, але такі випадки були поодинокі [212; Арк. 37 зв. 530; Р. 412–416]. По-перше, цьому не сприяли великі відстані (не встигали доїхати) [550; Р. 467–468], по-друге, медичні послуги були доступні лише тим, хто міг сплатити їхню повну вартість. У зв'язку з цим медична допомога надавалася народними знахарями, виривачами зубів, місцевими повитухами [550; Р. 467–468]. У 30–40-і рр. ХІХ ст. лікарів почала призначати державна адміністрація в поселення для надання медичної допомоги у випадку епідемій та засвідчення знайдених мертвих тіл і померлих [212; Арк. 37–38]. У 50–60-ті рр. ХІХ ст. поселення пережили серію епідемій холери, черевного тифу, віспи [305; Р. 1-86]. Саме під час цих періодичних спалахів захворювань уряд надсилав у колонії лікарів і фельдшерів. Згодом був призначений медик, який обслуговував весь округ. Він лікував, слідкував за щепленнями, надавав ліки за плату, навчав молодих хлопців обов'язків фельдшера. Окружний приказ оплачував його роботу, забезпечував квартирою, транспортом для поїздок [179; Арк. 67, 81, 88 зв.]. У середині ХІХ ст. у колоніях існував збір на утримання лікарів, фельдшерів, віспощепіїв, повитух [369]. У 60–80-ті рр. ХІХ ст. була дозволена практика лікарям, акушерам, фельдшерам [543; Р. 817. 544; Р. 555]. На цей час було введено ортопедичну практику, яка складалася з масажу м'язів і вправлення кісток [530].

80-ті рр. ХІХ ст. були відзначені рішучим ставленням громад до вирішення проблеми медичного обслуговування в колоніях. Еволюція вітальної поведінки членів менонітських общин виявлялася в більш серйозному ставленні до життя і здоров'я. Вважаємо, що не останнє місце в трансформації свідомості менонітів мав фактор, що в кожній родині в середньому вмирало 2 дитини, за життя меноніти в середньому укладали 2 шлюби у зв'язку зі смертю другої половини подружжя [72–74. 305;

Р. 36, 74, 85]. У громадах усвідомлювали необхідність піклування про хворих, старих, сліпих, глухонімих, хоч не розуміли генетичних причин захворювань епілепсією і шизофренією, схильності престарілої частини менонітського суспільства до нервових розладів. У результаті общини та її окремі члени ініціювали відкриття медичних пунктів і лікарень у колоніях. На цей час припадало підвищення статусу освіти в колоніях, і частина менонітів поверталась у поселення лікарями, фельдшерами, медсестрами. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. почали з'являтися земські, приватні, заводські лікарні. У 1880–1890-ті рр. волосні правління колоній ініціювали будівництво лікарень у колоніях Хортиця, Верхня Хортиця, Орлов. Серед лікарів, фельдшерів, цирульників переважали меноніти і німці-лютерани [248; Арк. 25. 251; Арк. 5. 395; С. 187]. У волосних центрах були створені вільні аптеки і земські акушерські пункти на менонітські громадські кошти. У деяких волостях сходи, які були органами волосного управління, домоглися призначення жалування для лікарів і безкоштовного видання медикаментів для бідних хворих із коштів земства [248; Арк. 25. 482; С. 23].

Усі громадські лікарні мали ліжка для бідних пацієнтів, які фінансувались общиною колонії або приватними пожертвуваннями (див. додаток 3). Пацієнти сплачували частину вартості медичної допомоги, іншу покривали з громадських фондів і пожертвування [248; Арк. 32, 41]. Так, у 1913 р. добове перебування в лікарні с. Мунтау коштувало пацієнту 2 руб. 50 коп., у психіатричній лікарні “Бетанія” – 1 руб. 64 коп. [166; Арк. 1]. Лікарнями в менонітських колоніях користувалися православне духовенство, службовці та їхні родини [555].

Найбільший авторитет серед медичних закладів менонітів півдня України отримали психіатрична лікарня “Бетанія” і санаторій “Олександрбад”.

Психіатрична лікарня була заснована з ініціативи Всеменонітської конференції і розташовувалася на р. Дніпро між колоніями Ейнлаге і Кронсвейде [527; Р. 820]. Назва “Бетанія” була підібрана з Біблії. За легендою, Ісус Христос зустрівся в тому поселенні, в Бетанії, з людьми, які мали душевні розлади. Лікарня спеціалізувалась на пацієнтах епілептиках та з нервовими розладами. Лікарня була створена для менонітів усєї Російської імперії, упродовж 15 років 991 пацієнт знаходився тут на лікуванні. У 1914 р. тут знаходилося 9 контужених солдатів, які утримувалися за державний рахунок [166].

У 1911 р. психіатрична лікарня “Бетанія”, розрахована на 76 ліжок, почала діяти. Всі кімнати були окремі, і пацієнти мали можливість вільно ходити [548; Р. 82]. Тут пропрацювали 5 лікарів і 164 сиділки. Лікарі були німцями-католиками і лютеранами, сиділки – менонітами [548; Р. 82].

До 1915 р. були побудовані головний корпус, два павільйони – для жінок і чоловіків, пральня з паровим котлом, пекарня, два житлові приміщення для лікарів. Будівлі мали електроосвітлення, яке надавалося за рахунок фірми “Лепп і Вальман”, тому що скарбничим лікарні був І. Лепп, центральне опалення, водогін [527; Р. 820–821]. Утримування одного пацієнта в “Бетанії” коштувало 300 руб. на рік, 15 ліжок утримувались за рахунок пожертвувань. За нашими підрахунками, у 1913–1914 рр. лише жителі хортицьких сіл жертвували 4147 руб. 68 коп. (вистачило на 13 ліжок) [163].

Після Лютневої революції анархія зачепила менонітські колонії, банди мародерів приходили в лікарню й вимагали провізію. Останнім ударом після революції став проєкт будівництва греблі Дніпрогесу, що призвело до затоплення території, де знаходилась “Бетанія”; до закінчення будівництва дамби в 1931 р. мешканці лікарні були евакуйовані [548; Р. 2].

Санаторій “Олександрабад” знаходився поблизу Ейнлаге (колишній район оз. Леніна у м. Запоріжжі). В його назві позначилась близькість м. Олександрівська (санаторій був у семи верстах від міста). Слово “бад” у перекладі означає зокрема “курорт з мінеральними джерелами” [349; С. 81–90]. На відміну від психіатричної лікарні, що існувала на громадських засадах, санаторій був приватним закладом. У 1910 р. його було придбано і модернізовано підприємцем Я. Нібуром. У 1913 р. Нібур передав цей заклад своєму зятю – німецькому підданому В. Бетхеру [80; Арк. 1-2]. Весною 1916 р. санаторій було перейменовано на “Запорозьку Січ”.

Санаторій був розрахований на цілорічне обслуговування пацієнтів. Він складався з головного будинку, вілли, будиночків для житла на відкритому повітрі і літніх приміщень, мав центральне опалення й електричне освітлення. Плата у санаторії складала від 3 до 7 руб. на добу залежно від послуг і комфорту кімнат, де перебували пацієнти.

У головному корпусі розміщувалися водолікувальне відділення, лікарський, рентгенівський і електричний кабінети, читальня, їдальня на 300 осіб. Фірмовий посуд для їдальні постачався фабрикою М.С. Кузнєцова [9]. У санаторії було налагоджено дозвілля пацієнтів – на човні можна було плавати по Дніпру, вечорами слухати в парку оркестр. До послуг пацієнтів були лаун-теніс, крокет, кегельбан.

У санаторії лікувались усі, хто міг сплатити курс лікування, від 4 до 8 тижнів. Тут лікували хвороби нервової системи, серця, судин, органів травлення, жіночі хвороби, хвороби обміну речовин, січових органів. Душевно хворі і вражені заразними хворобами особи до санаторію не приймалися.

При лікуванні пацієнтів у санаторії керувались кількома настановами. По-перше, це повноцінне п'ятиразове харчування з особливою увагою до молочних

продуктів, які постачала власна ферма. Пропонувались столи вегетаріанський, змішаний, для повних людей і діабетиків. Зазначимо, цукровий діабет є рідкісною спадковою хворобою, яка у більшості виявляється після стресу. По-друге, широко практикувались сонячні ванни в купальних костюмах або без одягу, які можна було приймати у жіночому, чоловічому, дитячому відділеннях. По-третє, використовувалась так звана трудова терапія: фізичні вправи на відкритому повітрі влітку і взимку, – пиляння дров, розгрібання снігу, катання на ковзанах, лижах, санчатах, прогулянки.

Від пацієнтів вимагалось дотримання встановлених дисциплінарних і етичних правил, якими зокрема заборонялось відвідувати одне одного в палатах і розмовляти про свої хвороби, щоб не провокувати їхнє загострення [457].

Дістатись до санаторію можна було кількома шляхами. Влітку 1913 р. пацієнтів, які приїжджали на станції Південної і Катеринославської залізниці та пароплавну пристань м. Олександрівська, забезпечувалися трансфером автомобілем за розпорядженням власника санаторію [80; Арк. 1-2. 531; Р. 24].

Таким чином, менонітські общини були зацікавлені у формуванні соціальної інфраструктури (заснуванні шкіл і лікарень) [382; С. 97–98] у поселеннях. Ця зацікавленість зокрема пояснюється особливостями релігійного світогляду менонітів та їхньою згуртованістю при вирішенні громадських проблем.

Високий рівень письменності в менонітських колоніях забезпечувався громадськими початковими навчальними закладами, що було пов'язано з релігійним вихованням молоді. Школи в колоніях перебували під контролем духовних старійшин, які контролювали виховання моральних якостей учнів. Викладання перебувало в ситуації білінгвізму (одночасно велось німецькою літературною мовою і нижньонімецьким діалектом), а російсь-

ка мова вивчалась у початкових школах на дуже низькому рівні та обмежувалась елементарними знаннями. Це було викликано низьким рівнем кваліфікації вчителів російської мови, використанням у побуті платтдейчу.

Середні чоловічі училища, як правило, перебували на громадському утриманні общин, жіночі середні училища були приватними та утримувались за рахунок плати за навчання, тому отримання середньої освіти жінками обмежувалося матеріальними, інституціональними, соціокультурними чинниками.

Для вирішення проблеми охорони здоров'я громади організували будівництво лікарень у поселеннях на власні кошти, приватна ініціатива окремих менонітів також сприяла їхньому виникненню. Це свідчить про еволюцію вітальних настанов у менонітів і підвищення рівня медичної грамотності.

Акультурація менонітської етноконфесійної спільноти і представників інших етносоціальних груп регіону виявлялися в галузі освіти й медичного обслуговування. Найбільші взаємодії і взаємовпливи були з німцями-лютеранами, що пояснюється відсутністю релігійно-психологічного бар'єру (протестантська ідеологія), німцями-католиками – відсутністю мовного бар'єру, які навчалися, працювали в менонітських навчальних і медичних закладах. Менший взаємовплив був з україномовним і російськомовним населенням, що було зумовлено конфесійними, мовними, соціокультурними чинниками. Навчання українських і російських дітей у менонітських середніх закладах, збільшення кількості українських і російських вчителів у менонітських школах з кінця ХІХ ст., навчання менонітів у середніх і вищих навчальних закладах Російської імперії – це стало змістом взаємин менонітів з українцями й росіянами у сфері освіти. У громадських медичних закладах поселень лікувалися, як правило, меноніти, тому що такі заклади створювались для власних потреб, у приватні ж приймалися

представники всіх етносоціальних груп регіону, які платили повну вартість лікування.

4.2. Преса, книговидавництво та бібліотеки

Видавнича і читацька культура відіграла важливу роль у житті менонітського суспільства. Завдяки приватним колекціям і бібліотекам читачі мали можливість підвищувати свій освітній рівень, знайомитись з найкращими зразками європейської літератури, теології, філософії. Періодичні видання, до яких отримали доступ меноніти, інформували жителів про події у світі й регіоні. Одночасно в середовищі сільської інтелігенції формувалися письменники і поети [535; Р. 104]. Зупинимось на аналізі еволюції преси, книговидавництва, бібліотек у менонітських колоніях півдня України, які формували видавничу і читацьку культуру менонітів.

На початку ХІХ ст. публікація періодичних видань і книг була найменш розвинутим аспектом культури менонітських колоній. Такий стан видавництва, зокрема, був зумовлений тим, що меноніти були зайняті формуванням матеріальної бази, а їхні школи були елементарними, щоб формувати коло читачів і письменників [538; Р. 221].

Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. розширення кругозору менонітів відбувалося за допомогою читання закордонних книг, журналів, газет. У 30-ті рр. ХІХ ст. меноніти через торгівців у м. Одесі, портах Балтійського моря Ревель, Рига отримували газети і церковні книги [554; Р. 29, 167]. Російськомовна преса почала з'являтися у колоніях саме в зазначені роки, але погане володіння російською мовою гальмувало процес її поширення. Відомо, що одним із перших передплачувати “Журнал Міністерства державного майна” став Іоганн Корніс. У 1838 р. його було обрано членом-кореспон-

дентом Вченого Комітету Міністерства державного майна, а в 40-і рр. XIX ст. на нього було покладено обов'язок допомагати ногайцям і державним селянам. Саме тому з 1842 р. Корніс організував передплату журналу в трьох екземплярах для себе і підопічних [223; Арк. 48]. Другою причиною передплати стало те, що саме на цей час припадала публікація його статей у журналі [378, 379, 380]. І. Корніс надавав консультації редакції цього журналу та академіку П. Кеппену з питань розвитку колоній, сіл державних селян і ногайців. Статті Корніса інформували про шляхи досягнення матеріального добробуту, участь менонітів у розробці агрономічних заходів [224; Арк. 297. 502; С. 24–25].

За розпорядженням Міністерства державного майна з квітня 1846 р. в Одесі почала виходити німецькомовна газета “*Unterhaltungsblatt für Deutsche Ansiedler im südlichen Russland*” (“Співрозмовник для німецьких поселенців Південної Росії”). Це видання називали “Землеробською газетою” в колоніях, тому що воно публікувало відомості про ціни на зерно, іншу продукцію. Спочатку газета виходила раз на місяць, а у 80-ті рр. XIX ст. – кожного тижня [460; С. 533–534]. Метою “Співрозмовника” було поширення серед колоністів відомостей, корисних для сільських господарів. Статті друкувались у формі правил і рекомендацій, які бралися з відзначених урядом творів, а також у вигляді розповідей, описів про зразкові колоністські господарства, гідні для наслідування землеробські експерименти.

Статті друкувались виключно для колоністів південного регіону на такі теми: 1) землеробство, різні системи обробітку землі, угноювання полів та їхній розподіл; 2) скотарство, покращення умов утримання домашніх тварин, хвороби тварин та лікування; 3) травосіяння, виноробство, садівництво, лісівництво, городництво; 4) шовківництво і бджільництво; 5) моральна освіта: виховання, його вплив на побут і добробут землероба,

родинні і громадські обов'язки колоністів; 6) будівництво: опис і внутрішнє обладнання зразкових колоністських будівель і садиб, забезпечення протипожежної безпеки; 7) сільська промисловість, місцеві потреби і найвигідніші шляхи збуту виробів; 8) сільська медицина: причини хвороб і заходи до приїзду лікаря.

Цікавим є той факт, що в перших двох номерах газети були надруковані настанови, керівництва і рекомендації І. Корніса: “Керівництво щодо розведення тютюну”, “Про успіхи сільського господарства в Молочанському менонітському окрузі”, “Настанови до приготування дешевих і тривких фарб, якими в Молочанському менонітському окрузі фарбують стіни, паркани і тому подібні дерев'яні споруди, які зазнають впливу погоди”. Їхня публікація свідчить про визнання цінності господарського досвіду І. Корніса.

Газета була офіційним виданням Опікунського Комітету іноземних поселенців Південного краю Росії. Спочатку вона виходила в розмірі одного друкованого аркуша, пізніше зросла до 16 сторінок. Перше річне видання “Землеробської газети” забезпечувалось призначеними Міністерством державного майна на цей захід сумами. Газета в 3 примірниках безкоштовно надсилалась в усі менонітські і німецькі колонії [412; С. 99–101]. Потім сільські й окружні прикази розпочали передплату “Співрозмовника”. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХІХ ст. Хортицький, Молочанський, Маріупольський окружні прикази налагодили передплату “Землеробської газети” на кожен рік [180, 181, 184, 196, 201]. Але поступово кількість передплатників зменшилась до 200, і в 1863 р. газета була закрита [429; С. 300].

В останні десятиріччя ХІХ ст. меноніти почали читати німецькомовне видання “Odessaer Zeitung” і закордонну менонітську пресу: “Mennonitische Blatter” (“Менонітський листок”) з Данцигу, “Mennonitische Rundschau” (“Менонітський огляд”) з Америки [538; Р. 224].

У 1863 р. в Одесі розпочалось видавництво “Odessaer Zeitung” (“Одеської газети”) для німецькомовних читачів. “Одеська газета” була щотижневою політико-літературною газетою. Вона складалася з таких рубрик: 1) офіційні новини; 2) внутрішні новини; 3) політичні повідомлення; 4) літературний відділ; 5) сільське господарство і ремесла; 6) торговельні новини; 7) повідомлення і об’яви; 8) метеорологічні повідомлення. Видання було передбачено для широкого кола міських і сільських жителів. Важливе місце на його сторінках займали політичні новини з Російської імперії, Пруссії, а згодом з’явилися повідомлення з колоній [393; С. 151. 461; С. 61].

Передплатників серед колоністського населення було небагато, хоч у перший рік видання на сторінках газети з’явився заклик до колоністів взяти участь у її роботі. Німеччина поступово ставала однією з її головних тем, новини з-за кордону починались із подій у цій країні. Згодом замість одного “Одеська газета” почала виходити три рази на тиждень, пізніше – щоденно. Тиражі були для того часу відносно великі – декілька тисяч екземплярів. Кількість передплатників сягала серед менонітів – від 400 до 700 у 1878 р. [429; С. 301–303]. Але газети зберігалися роками і передавалися з родини в родину. Поворотним моментом в історії газети став 1883 р., коли з’явилася рубрика “Koloniales” (“З колоній”). Появі нової рубрики сприяли студенти Новоросійського університету, вихідці з колоній: меноніт Абрагам Нейфельд із Мінстенберга, німці-колоністи Якоб Шварц і Микола Кефер із Ноймонталя, Генріх Хегер із Шабо. Вони створили програму допомоги колоніям, яка була опублікована.

У 80-ті рр. ХІХ ст. з приходом нового редактора К. Вільгельма газета поступово змінила свою орієнтацію: основна увага на її сторінках вже приділялась подіям у Російській імперії. Періодичне видання висвітлювало події з промонархічної точки зору [554; Р. 272].

У 1904 р. було збільшено формат газети, збільшилась кількість рубрик. Її структура відповідала структурі російськомовних газет, але не повторювала їх. Газета прагнула більш широкого висвітлення міжнародних і внутрішньополітичних подій. Це сприяло включенню німецькомовного населення до сфери громадського та політичного життя Російської імперії.

Багато сторінок присвячувалось подіям із життя німецького міського і сільського населення, але перевага надавалася передусім сільським жителям. У розділі “Koloniales” друкувались новини з усіх регіонів проживання німецькомовного населення – Катеринославщини, Таврії, Волині, Бессарабії, Поволжя, Сибіру. Статті розповідали про будівництво культових споруд, навчальних закладів, діяльність пасторів, різних кас, господарські досягнення і проблеми. Широкий спектр тем, висвітлених на сторінках газети, сприяв збільшенню кількості передплатників у 1874–1914 рр. – від 700 до 3850.

Під час Першої світової війни “Одеська газета” висувала ідеї патріотизму і переконувала, що любов до своєї нації, звичаїв не заважає бути вірними Вітчизні і проливати за неї кров. 26 жовтня 1914 р. газета, як пізніше й інші німецькомовні видання, була закрита [429; С. 305–309].

Згодом з’явилися менонітські періодичні видання на півдні України: два річні альманахи “Christlicher Familienkalender” (“Християнський родинний календар”, 1897–1914, 1918–1919 рр.) і “Mennonitisches Jahrbuch” (“Менонітський річник”, 1904–1914 рр.), газети “Der Botschafter” (“Вісті”, 1905–1914 рр.) і “Die Friedensstimme” (“Голос миру”, 1903–1914 рр.) [305; Р. 97. 526; Р. 49–51].

“Християнський родинний календар” був одним із перших менонітських періодичних видань на півдні України. Це було офіційне видання менонітської братської церкви. Видавництво розпочали брати Абрам і

Якоб Крекери в Гальбштадті. Видання користувалось попитом серед менонітів і німців-колоністів Південної України. Ті ж брати А. та Я. Крекери заснували газету “Голос миру” в 1903 р. у Берліні, яка спершу виходила кожні пів місяця, з 1906 р. у Гальбштадті – кожного тижня, у 1908 р. газета видавалася двічі на тиждень. У 1913 р. її тираж складав 5800 екземплярів [530; Р. 90–93].

Обидва видання перебували під впливом промонархічних поглядів, а після революції 1905 р. редакція перейшла до підтримки конституційної монархії. На сторінках “Християнського родинного календаря” і “Голосу миру” увага приділялась місіонерській роботі менонітської братської церкви на півдні України. На відміну від традиційної менонітської церкви, у братській церкві дозволялася пропаганда своїх ідей.

Альманах “Менонітський річник” уперше був виданий у 1904 р. Він мав вузько менонітський фокус: включав річні огляди досягнень колоній. До 1910 р. видання редагувалось Г. Дірксом, першим місіонером менонітської братської церкви у Східній Індії в 70-ті рр. XIX ст., до 1914 р. Д. Еппом [305; Р. 97].

Ще одним періодичним виданням менонітів була газета “Der Botschafter”, яка виходила в Бердянську двічі на тиждень, починаючи з 1906 р. Видавцем “Вістей” був І. Тіссен, редакторами Д. Епп і Г. Едигер [390; С. 39]. Генріх Едигер працював учителем, банкіром, міським головою Бердянська. Давид Епп був проповідником, письменником, викладачем [330; С. 39].

“Вісті” фінансувались відомими промисловцями – І. Тіссеном та Есау. Іоганн Тіссен був власником млина в Катеринославі [265; С. 504]. До 1906 р. Есау був міським головою Катеринослава [526; Р. 46]. Саме тому періодичне видання відображало погляди виключно промисловців і великих земельних власників. Обидва видання підтримували проведення поміркованих реформ в імперії.

Крім того, у Гальбштадті у видавництві “Райдуга” публікувалась місіонерська газета “Das Erntefeld” (“Поле врожаю”, видавець – А. Фрізен) [393; С. 151. 507; С. 188. 538; Р. 227–228].

Сторінки менонітських періодичних видань демонстрували, що колонії на півдні України не були ізольовані. “Вісті” та “Голос миру” надавали детальні регулярні доповіді про державний і міжнародний розвиток. Політичні огляди у “Вістях” з’являлись у колонці під назвою “Політичний тижневий огляд” на першій сторінці, а також у рубриках “Хроніка міста і села”, “По Батьківщині”. В ній же друкувались перекладені німецькою мовою виписки з найважливіших випусків російськомовних газет.

У газеті “Голос миру”, в колонці “Поточні справи”, з’являлися репортажі про внутрішні та міжнародні справи, надавалась інформація про врожаї в Російській імперії, тексти указів, програми політичних партій, відомості про безпорядки в Москві і Санкт-Петербурзі, щотижневі огляди політичних змін у Думі [526; Р. 45–47].

Після 1905 р. політичні і ділові події стали більш публічними, що пояснюється демократичними змінами в суспільстві. Оскільки волосні правління, каси безземельних, служба в лісництвах фінансувались оподаткуванням, з’явилися публікації їхніх фінансових операцій [555; Р. 46–47].

На початку ХХ ст. періодичні видання демонстрували досить високий рівень книговидавничої культури серед менонітів півдня України, їхній відносно високий тираж (до 4 тис. примірників) свідчить, що вони були засобами масової інформації, щоб меноніти “йшли в ногу” з часом і подіями, які відбувалися в Російській імперії та у світі.

У першій половині ХІХ ст. інтерес менонітів до теологічних праць стимулювався надходженнями книг і памфлетів із Пруссії. Серед доступних книг для мено-

нітів були Біблія [305; Р. 35], праці Дірка Філіпса і Менно Сімонса [524; Р. 45. 554; Р. 226]. Община займалась видавництвом релігійних книг і навчальних посібників, серед них найпопулярнішими були: “Konfession oder Kurzes und einfaltiges Glaubensbekenntnis derer so man neunt die vereinigte Flämische, Friesische und Hochdeutsche Taufgesinnte Mennoniten Gemeinde” (“Священні праці у скороченні та 9 головних заповідей, що об’єднують фламандців і фризів менонітської общини”, Одеса, 1853); “Katechismus oder Kurze und einfaltige Unterweisung aus der Heiligen Schrift, in Frage und Antwort, für die Kinder zum Gebrauch in den Schulen” (“Катехізіс у скороченні або Святе Писання в питаннях і відповідях дітям для використання у школах”); “Aufgabe fuß’s Tafel rechnen” Генріха Франца (“Завдання для обчислювання на дошці”, Одеса, 1853) [538; Р. 222–223].

У першій половині ХІХ ст. релігійна і навчальна література поширювалась духовними старійшинами, продавцями книг, певна роль у розповсюдженні книг належить Опікунському Комітету іноземних поселенців Південного краю Росії [527; Р. 838–839. 554; Р. 165–167]. Автори підручників за власний рахунок друкували свої праці і поширювали в колоніях. Так, у 1853 р. викладач Хортицького центрального училища Г. Франц опублікував навчальні таблиці для використання в школах. У 1870 р. Г. Ремпель із Гнаденфельду видав “Керівництво до географії” [209]. Вчителі Г. Франц, К. Унрух, В. Ніфельд опублікували навчальні таблиці, підручники для початкової і середньої школи в Молочанському округу [190].

Опікунський Комітет надсилав до колоній різні керівництва з ведення господарства, навчальні посібники, законодавчі документи [51; Арк. 67]. У 1862 р. до колоній було розіслано німецьку хрестоматію “Deutsches Lesebuch zur Forderung den Deutschen Sprache in Russland” (“Німецька книга для читання відповідно

до вимог до німецької мови в Росії”). Упродовж ХІХ ст. меноніти турбувалися, щоб бути в курсі власного правового статусу. На початку ХІХ ст. Опікунський Комітет надсилав до окружних приказів “Інструкції про устрій та управління колоніями іноземних поселенців” німецькою мовою [221; Арк. 5]. У 1862 р. хортицькі і молочанські (окружні й сільські) прикази придбали зведення “Установ та статутів про колонії іноземців в імперії” [202; Арк. 1-16].

Наприкінці ХІХ ст. з’явився особливий інтерес до Хортицького округу у зв’язку зі століттям з його заснування. З’явилась книга Давида Еппа “Die Chortitzaer Mennoniten: Versuch einer Darstellung des Entwicklung derselben” (“Хортицькі меноніти: досвід зображення їх розвитку в той період”, Розенталь, 1889). Д. Епп, редактор газети “Вісті”, став першим менонітським дослідником історії Хортиці, одним з перших дослідників біографії І. Корніса [424; С. 183–184. 519. 520. 526; Р. 53]. Праця Петра Гільдебрандта “Erst Auswanderung der Mennoniten aus dem Danzinger Gebiet nach Subrubland” (“Перше переселення менонітів з Данцизької області у Південну Росію”, Гальбштадт, 1888) була присвячена першій імміграції в Хортицю і періоду оселення. Цікаво, що в 1889 р. Я. Тевс видав працю О. Клауса “Наші колонії” в німецькому перекладі. Книги поширювались у колоніях, де читалися з натхненням і викликали у менонітів почуття гордості за їхні досягнення [305; Р. 35, 97. 538; Р. 224].

А. Ніфелд займався підрахунками кількості шкіл у хортицьких колоніях та опублікував “Die Chortitzer Centralschule 1842–1892” (“Хортицьке центральне училище 1842–1892”, Бердянськ, 1893). Книга “Heinrich Epp. Kirchenalster” (“Генріх Епп. Духовний старійшина”, Лейпциг, 1897) була написана Г. Еппом, сином старійшини Хортиці Генріха Еппа (старшого), це була перша спроба написати біографію в Хортиці. Редактор

“Менонітського щорічника” Г. Діркс опублікував проповідь “Das Reich Gottes im Lichte der Gleichnisse” (“Царство Бога в світлі притч”, Гнаденфельд, 1892) [538; Р. 225].

Значним кроком у видавничій справі колоній півдня України була поява друкарні. В 1887 р. Петро Ніфельд заснував першу друкарню менонітів у Ней-Гальбштадті. Але більшого значення друкарня набула після реорганізації у видавництво “Райдуга”, що розмістилося в приміщенні, яке Г. Браун придбав у П. Ніфельда в 1904 р. [551; Р. 277]. У 1906–1908 рр. книговидавництво “Райдуга” почало працювати в кількості шістьох осіб. За винятком І. Проханова, євангеліста із Санкт-Петербурга, інші були менонітами. Існувало ще кілька видавництв менонітів, але “Райдуга” стала центром менонітських публікацій у Російській імперії [248; Арк. 110. 529; Р. 200].

Друкарень менонітів у Таврійській губернії в 1915 р. було дві – у м. Бердянську і Ней-Гальбштадті. Власниками першої були Г. Едигер, Ф. Едигер, Д. Епп, другої – Г. Браун. Існування друкарні в Ней-Гальбштадті полегшувало можливість поетам і прозаїкам Молочанського округу друкувати свої твори. Серед тих, хто викупив друкарню і був одним із засновників видавництва “Райдуга”, був Абрам Крекер (1863–1944). Він був вчителем, мандрівним проповідником менонітської братської церкви, видавав “Християнський родинний календар”, а з 1904 р. – газету “Голос миру”. А. Крекер написав книгу “Pfarer Eduard Wust” (“Пастор Едуард Вюст”) і “Meiner Flucht” (“Мій політ”). Помер у 1944 р. в США.

На початку ХХ ст. у видавництві “Райдуга” було надруковано дослідження Франца Ісаака “Die Molotschnaer Mennoniten: Ein Beitrag Zur Geschichte derselben” (“Молочанські меноніти: внесок до їхньої історії”, Гальбштадт, 1908) і Петра Фрізена “Die Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789–1910)” (“Менонітське братство в Росії (1789–1910)”, Гальб-

штадт, 1911). Ф. Ісаак і П. Фрізен були представниками менонітської інтелігенції, яка відстоювала ідеї прогресу і популяризували досягнення колоній [305; Р. 118. 526; Р. 53. 527. 532. 535].

Найпопулярнішими письменниками в Молочанському окрузі були Бернард Гардер, Петро Гардер, Якоб Янцен.

Бернард Гардер прославився в духовній і педагогічній сферах у своєму окрузі. Народився в 1832 р. у Гальбштадті в бідній родині. Закінчив Гальбштадтське центральне училище, працював помічником секретаря у волосному правлінні, вчителем, пастором. Б. Гардер створив поетичну збірку “Geistliche Lieder und Gelegenhevtsgedichte” (“Духовні пісні та випадкові поеми”), яка складалася з 1123 віршів. Він писав вірші на дні народження, родинні свята, урочисті випадки. Помер Б. Гардер у 1884 р.

Петро Гардер був сином поета Б. Гардера, народився в 1867 р. у Гальбштадті. П. Гардер був талановитим письменником, який був змушений боротися зі злиднями, намагався забезпечити велику родину, тому за все життя він опублікував тільки дві книги. Його новела “Schicksale oder die Lutherische Cousine” (“Доля чи лютеранська двоюрідна сестра”, Давлеканово: видавництво А.Д. Фрізена, 1913) розповідає про Молочанський округ у його дні. Збірка “Lose Blätter” (“Розкидане листя”, Давлеканово: видавництво А.Д. Фрізена, 1913) складається з коротких історій і кількох поем, де П. Гардер дає майстерні описи менонітського життя, а також дещо з його власного минулого. Помер він у 1919 р. у Уфимській губернії від голоду.

Якоб Янцен був представником комедійного жанру. Народився 1878 р. у родині вчителя на хуторі Штейнбах Молочанського округу. Після навчання в центральних училищах, розташованих у колоніях Орлов і Гнаденфельд, отримав вчительський сертифікат у м. Меліто-

полі. Упродовж чотирнадцяти років Якоб Янцен викладав у різних молочанських школах. У 1924 р. він емігрував до Канади і служив старійшиною в об'єднаній менонітській церкві в м. Ватерлоо.

Перед початком Першої світової війни Я. Янцен створив збірку гуморесок “Denn meine Augen haben deinen Heiland gesehen” (“Моїми очима бачив твій спаситель”, Гальбштадт: “Райдуга”, 1910). У прекрасному стилі він зобразив сцени менонітського життя, які демонстрували його талант спостерігача і любов до людей. Окрім цього, Янцен написав платтдейчем три комедії: “De Bilduna” (“Освіта”, Гальбштадт, 1912), “Daut Schultebott” (“Селянська рада”, Тіге, без року видання), “De Enbildung” (“Покластись на повітря”, Гальбштадт, 1913). Комедії спочатку зустріли стійку опозицію, тому що зображували життя менонітів у новому світлі. Але незабаром вони мали великий успіх, особливо “Освіта”. Янцен був також поетом, але тільки в Канаді зміг видати збірку віршів, частково написаних в Україні, – “Durch Wind und Wellen” (“Через вітер та хвилі”, Ватерлоо, 1928) [529; Р. 200–204].

Важлива роль у самоосвіті менонітів належить бібліотекам. У першій половині ХІХ ст. книги продавалися, але через їхню дорожнечу не всі бажаючі мали можливість їх придбати. Духовні старійшини і вчителі ставали першими колекціонерами книг у колоніях, тому що це було необхідно для підтримки їхнього професійного рівня. Вчителі і пастори давали літературу для читання бажаючим. Серед перших колекціонерів книг були пастори Орловської конгрегації Якоб Мартенс і Давид Епп [554; Р. 165].

За розпорядженням Опікунського Комітету 1818 р. було організовано господарські бібліотеки при Хортицькому і Молочанському окружних приказах. Наприклад, у 1823 р. в одній з бібліотек робили виписки про заходи боротьби з сараною [56; Арк. 11].

Зазначимо, що І. Корніс підтримував створення бібліотек у колоніях. За його ініціативою з метою зростання освіченості дорослих було створено бібліотеку в Гнаденфельді. В 1845 р. вона складалася з 355 томів, але після смерті І. Корніса припинила своє існування [424; С. 153].

У 20–40-і рр. ХІХ ст. покращилась матеріальна база навчальних закладів у менонітських колоніях півдня України, і бібліотеки стали їхньою невід’ємною частиною. Під час складання кошторису училищ на купівлю навчальних засобів виділялись кошти. Так, у 1872 р. у Гальбштадтському центральному училищі на це було відраховано 8% від загальної суми витрат [219; Арк. 140].

Цікавими є відомості про бібліотеку при Гальбштадтському центральному училищі за 1876 р. Серед навчальних засобів у ній зберігалось 250 книг, 400 зразків чистописання, 50 зразків малювання, 10 настінних мап, 4 географічні атласи, 2 колекції картин із природничої історії, один екземпляр “Історії Росії в картинах” Золотова, різне фізичне, географічне, астрономічне приладдя [219; Арк. 77, 176]. Подібний добрий стан бібліотеки склався завдяки діям Молочанської училищної ради.

На початку ХХ ст. бібліотеки при навчальних закладах зростали у своїх володіннях, з’явилися спеціалізовані бібліотеки в громадських медичних установах колоній. У 1903 р. бібліотека в колонії Хортиця нараховувала близько 700 книг, її читальний зал відвідувало 100 осіб [538; Р. 228]. У психіатричній лікарні “Бетанія” (к. Кронсвейде) існували дві бібліотеки – для пацієнтів і медичного персоналу, остання передплачувала періодичні видання, книги із психіатрії з Одеси, Санкт-Петербурга, Німецької імперії [163; Арк. 50].

Таким чином, читацька і видавнича культура була показником рівня освіченості населення менонітських колоній півдня України. У першій половині ХІХ ст.

читацька культура менонітів розвивалась, як правило, завдяки колекціям книг, які були привезені із Західної Пруссії. Тоді ж вузьке коло читачів розпочало передплату періодичних видань Російської імперії.

У другій половині XIX ст. з підвищенням рівня викладання в навчальних закладах серед менонітів з'явилися письменники і поети. Вони створювали переважно релігійно-художні твори, головною тематикою була історія окремих колоній і менонітського братства. На початку XX ст. були створені друкарні менонітів, засновані власні періодичні видання, що активізувало розвиток читацької та видавничої культури менонітів. Після початку Першої світової війни видавництво німецькомовних видань поступово було заборонено і видавнича культура менонітів півдня України щезла.

4.3. Мистецькі традиції

Мистецтво було особливим родом практично-духовного освоєння світу в менонітських колоніях. Мистецькі традиції проявлялися в архітектурі, скульптурі, живописі, музиці. Зупинимось на їхній характеристиці.

Поселення засновувались в єдиному порядку, системним способом згідно з практикою Західної Пруссії. Через середину села йшла головна вулиця, з обох боків якої знаходилися садиби (див. додаток I). У середині XIX ст. при в'їзді в колонію стояв стовп із написом на металевій дошці: назва колонії, кількість жителів і будинків. У селі вже була не одна вулиця, її доповнювали два-три провулки [301]. Весною дороги боронувалися, тротуар посипався піском, за звичаєм, як це було в Західній Пруссії та Фрисландії [514; Р. 169].

Перші поселення містили двадцять будинків із двома по обох боках вулиці. За відомостями про Хорти-

цький округ 1859 р., поселення можна розділити на три групи: до 50 дворів (9 поселень); 50–100 дворів (5); більше 100 дворів (4) [274; С. 232–237]. Отже, кількість садиб мала тенденцію до збільшення.

З 65 десятин землі 0,5 десятини виділялося на садибу; кожна з них була довжиною 64 метри і шириною 42,67 метра. Садиби в пізніших поселеннях були ще ширші – до 80,4 метра [239; Арк. 85. 240; Арк. 88].

Будівля знаходилась за 29,4 метра від вулиці і мала місце для саду перед будинком – 0,5 десятини [529; Р. 11], де вирощувалися фруктові дерева, квіти на клумбах перед вікнами [278; С. 258]. За звичаєм, стежки в саду посипалися піском кожен суботу [514; Р. 169]. На початку ХІХ ст. вздовж головної вулиці копалися довгі канали, у 30-ті рр. ХІХ ст. їх замінили дерев'яні парканки, з 40-х рр. ХІХ ст. – огорожі з цегли [368; С. 152].

Завдяки пільгам колоністи мали можливість будувати більш благоустроєні будинки, ніж у навколишніх селян. Кожна садиба складалась із житлової будівлі, двору, саду, заднього двору, місця для худоби і току. За записами француза Оммера 30-х рр. ХІХ ст., одноманітність будівель була помітна всюди, лише 3-4 домівки виділялися яскравішим кольором, ліпною роботою, химерними ґратами перед садом [271; С. 202].

Розміщення та влаштування садиб у менонітських колоніях півдня України зберігалось традиційне, принесене із Західної Пруссії і Нідерландів. Будівлі були довгі, з крутими двосхилими дахами, високими фронтонами і горищами, склепистими вікнами. Житлові і господарські будівлі знаходились під одним дахом і сполучались дверима (див. додаток К) [186; Арк. 11, 14 зв. 274; С. 183].

Житловий будинок був довжиною 15 метрів, 9 метрів – ширина, висота – 2,7 метра. Будинок розпочинався входом до сіней, з яких був вхід у кухню, а з боків – у кімнати, одна з яких була місцем перебування родини, а друга призначалась для ремісничих та інших занять

господаря. З однієї кімнати був вхід до спальні, а далі до господарської або їдальні. В кожному будинку був погріб, вхід до якого був прямо із сіней або кухні. З кухні або сіней можна було потрапити до конюшні.

Приміщення для тварин складалося з конюшні і сараю (для свиней, корів, птахів), його довжина сягала 15 метрів. Дерев'яна конюшня зазвичай крилася соломою, рідше робилася із цегли і покривалась черепицею. У конюшні знаходилися відділ для коней, спальня для робітників, і залишалося місце для соломорізки.

Дерев'яний сарай уміщав великий тік, де молотили збіжжя, а взимку зберігали сільськогосподарські знаряддя і вози, його довжина складала 12 метрів [500; С. 56]. Поблизу току розташовувалось відділення, де зберігались кормові запаси для худоби. В сараї було приміщення для овець, яке відокремлювалося від інших приміщень товстою стіною і мало окремий вихід у двір. Попіл і сміття збирали в компактну дворову яму, обкладену цеглою і вкриту черепичним дахом [258; С. 132. 373; С. 346–347].

Будівельний матеріал обирався за його доступністю і дешевизною. Спочатку хортицькі меноніти будували домівки дерев'яні, зрубної конструкції, для цього вони отримували 120 деревин довжиною 8,93 метра. За зведенням перших будинків слідкували державні чиновники. До початку ХІХ ст. вони усвідомили, що будівлі у менонітів були надзвичайно великі [245; Арк. 18. 277; С. 45] і їхній ремонт у безлісому регіоні з часом вимагатиме великих затрат і буде пов'язаний з великими труднощами. Саме тому менонітам було рекомендовано будувати споруди глинобитні або із земляної цегли каркасної конструкції, подібні до житла українських селян [239; Арк. 85. 240; Арк. 88].

За записами француза Оммера 30-х рр. ХІХ ст., усі будівлі були одноповерхові, дерев'яні й цегляні, оточені садами, пофарбовані в різні кольори, із трубами з різно-

го дерева, гарними солом'яними дахами [271; С. 202]. У середині XIX ст. будівлі з обпаленої і кам'яної цегли стали більш поширеними, червона цегла симетрично перемішувалася зі світло-жовтою, що надавало будівлям дуже гарного виду [10, 11]. У Хортицькому окрузі, де ліс можна було доставляти по Дніпру, були наявні дерев'яні споруди зрубної конструкції. У Молочанському окрузі лісних матеріалів не вистачало, відбувалося поступове збільшення кількості будівель глинобитних, із каменю, цегли-сирцю [262; С. 479–480. 368; С. 163. 496; С. 554–562].

Із зростанням добробуту покращувалась якість будівельного матеріалу. Солом'яні дахи з часом замінили черепичні, жовтогарячого і червоно-жовтого кольору [3, 5]. У 1866 р. 849 будівель Молочанського округу мали дахи з черепиці.

У середині XIX ст. заможні меноніти стали зводити будинки у два-три поверхи. Поряд із кожним таким будинком був сарай, одна частина якого служила майстернею, в іншій ставилися сільськогосподарські машини та екіпаж [301; С. 203–204].

Архітектурні споруди в менонітських колоніях були синтезом традиційних і сучасних на той час елементів – з одного боку та авторської творчості – з іншого. Перші будівлі були прості, утилітарні, а з покращенням економічних умов вони стали більш різноманітними. Простота і невибагливість змінилась показовістю й оригінальністю [305; Р. 31–32]. Власники великих земельних ділянок і промисловці поступово відмовлялись від традиційного стилю і будували величезні показні оселі у стилях, які були популярні на цей час у Російській імперії і країнах Західної Європи [525; Р. 61–63. 531; Р. 22–23, 66].

Збереження традицій можна простежити в будівництві молитовних будинків. Багато культових споруд було спроектовано за зразком Гейбуденського молитовного дому (Західна Пруссія), деякі проєкти були доповнені

дзвіницею. Молитовні будинки були розташовані в довжину до вулиці поселення, мали двосхилий дах і небагато прикрас [17]. Молитовний будинок, побудований у 1835 р. в колонії Хортиця, був двоповерховий, з товстими зовнішніми стінами з глини та дерну, однаковими склепистими вікнами (див. додаток Л, мал. Л.1) [531; Р. 26–28, 53–54].

Наприкінці ХІХ ст. конструкція молитовних будинків змінилася: відбувся перехід до неоготичного стилю. Склеписті вікна були замінені вікнами готичного зразка, основними елементами цього стилю стали передня платформа на одному кінці прямокутного простору, головний вхід – на іншому кінці, і центр між рядами. У неоготичному стилі було побудовано молитовний будинок в Ейнлаге в 1900 р. (див. додаток Л, мал. Л.2) [531; Р. 76].

Перші школи були головним чином пристосованими приміщеннями. У середині ХІХ ст. будівлі шкіл і середніх училищ [18] створювалися в тогочасних стилях (див. додаток М) [531; Р. 59, 111].

У 1860–1914 рр. будували промислові цегляні будівлі [25], зі склепистими вікнами, що забезпечували проникнення світла на робочі місця, горизонтальною цегляною кладкою по лінії поверху [10, 11]. Дахи робили з черепиці (див. додаток Н) [81; Арк. 44 зв. 529; Р. 212. 531; Р. 143].

Отже, упродовж 1789–1917 рр. менонітські будівлі змінилися, що було зумовлено контактами з навколишнім населенням, проведенням політики русифікації, знайомством менонітів із закордонним життям під час подорожей, читанням різних публікацій, навчанням у вітчизняних і закордонних університетах [525; Р. 61].

Меноніти мали практичний розум, вели аскетичний спосіб життя, тому заняття одного з членів общини живописом і скульптурою розглядалось у той час в общині як дивацтво. В молочанських поселеннях одним із відомих художників був Іоганн Янцен (1868–1917), викла-

дач центрального училища. Його вважали талановитим, а картини виставлялись на виставках у колоніях Орлов і Гальбштадт. Янцен відмовлявся виставлятися на великих виставках, тому що писав для задоволення і не бажав втручання критиків у його творчість. Його син і учень Іоганн Янцен (молодший) навчався живопису в Москві. Після смерті батька він продовжив викладати в Орловському центральному училищі.

Скульптором у молочанських селах був Генріх Дік. Відомо, що в юнацькі роки він жив у Бердянську. В 1908 р. статуї з мармуру і гіпсу прикрашали його двір. Це були бюсти, фігури і навіть цілі скульптурні групи. Але через бідність Г. Дік не зміг розвинути свій талант, він був ранимою натурою, став пиячити і помер у досить молодому віці [529; Р. 204–205].

Музика менонітів переважно розвивалась у стінах молитовних будинків. Традиція співу без акомпанементу була принесена в південноукраїнські колонії із Західної Пруссії. Гімни зберігались у пам'яті віруючих і повторювались кожен неділю солістом і хором. Збереження мелодій залежало від пам'яті солістів, і з роками вони підлягали невловимим змінам. Колоністи співали в так званому старому стилі [512; Р. 203. 544; Р. 792]. У молитовних будинках інструментальна музика не використовувалась, її заміняв багатоголосий спів. Лише в окремих із них у другій половині ХІХ ст. з'явилися органи [205; Арк. 2].

Музичні реформи середини ХІХ ст. були пов'язані з ім'ям Генріха Франца. Його збірка релігійних гімнів "Choralbuch" поширювалась у рукописах упродовж 23 років до опублікування в 1860 р. Її вплив став явним ще до публікації. Головна мета книги була в реставрації мелодій старої збірки "Gesambuch" в їхній оригінальній формі. Необхідно було зняти всі накопичені шари з мелодій. Замість нотної грамоти Г. Франц використовував числа.

Система письма Франца була досить простою, щоб допустити школярів до вивчення гімнів "Gesambuch",

але потрібен був достатній досвід, щоб диригент хору зміг переписати за цією системою ораторії Б. Мендельсона або хор “Алілуя” Г. Генделя. Корисним стало зменшення складності запису у вигляді паличок (12 мажорних і 12 мінорних ключів), які замінялись на один мажорний і один мінорний ключі з рухомим тональним центром, який дозволяв відносно малоосвіченим співакам досягти майстерності за короткий час [512; Р. 204–205].

Свобода творчості обмежувалась авторитетом вірувань, які підтримував інститут духовних старійшин [387; С. 3]. У 1860 р. духовний старійшина Якоб Епп назвав спів за новою системою “антихристиянським”, а вже через десятиріччя написав, що “спів за цією системою... має бути введений і допущений усюди, а сварки і бійки повинні закінчитися” [512; Р. 204–205].

Здібні учні Хортицького центрального чоловічого училища під час навчання дізнавалися про чотириголосе виконання музикальних партій, котре практикувалося там, і після закінчення навчання поширювали спів за новою системою в колоніях. Наприкінці ХІХ ст. завдяки діяльності двох хорових диригентів Олександра Едигера з Шензе і Гейтса Унру з Мунтау хоровий спів розвинувся до дивовижного рівня в молочанських конгрегаціях. На початку ХХ ст. вони керували церковними хорами, які досягли майстерності у виконанні ораторій Г. Генделя, С. Баха, Б. Мендельсона [219; Арк. 77, 176].

Відомо, що органіст Іоганн Ремпель (к. Гнаденфельд) і викладач училища Абрам Нейфельд опублікували збірку пісень “Festgesange” (“Святкові пісні”). Хори діяли в багатьох колоніях [162; Арк. 34. 163; Арк. 16. 277], де на репетиціях співали гімни з “Liederperlen”. Ця збірка гімнів і євангельських пісень була надрукована Ісааком Борном у видавництві “Райдуга” в 1889 р. і до 1914 р. витримала вісім перевидань.

Не дивлячись на те, що розвивалась переважно церковна музика, було б помилкою вважати, що не було

народної музики. Гармонь можна було знайти в декількох домах кожного поселення, рідко зустрічався рояль. Майже кожна молода дівчина мала гітару [529; Р. 205]. Пісні на нижньонімецькому діалекті було опубліковано канадськими менонітами [512; Р. 212–213].

Таким чином, музичні та архітектурні мистецькі традиції в колоніях зазнали впливу вітчизняної і західноєвропейської культури. Поряд із традиційною церковною музикою розвивалася народна з використанням європейських музичних інструментів. На використання інструментальної музики в молитовних будинках існувала заборона, поява органів була поодиноким явищем. Свобода творчості була обмежена соціокультурними інститутами (авторитетом вірувань і традицій, які встановлювали сім'я, громада, інститут духовних старійшин). У будівництві домів і молитовних будинків основні елементи залишалися традиційні, однак у випадку відсутності лісного матеріалу будівлі зводили подібно до житла українських селян. Із середини ХІХ ст. домівки заможних менонітів, середні училища, промислові будівлі зводили в тогочасних архітектурних стилях.

4.4. Побут

Побут характеризується позавиробничою (обстановка будівель, одяг, зовнішній вигляд, їжа, звичаї, традиції, спосіб життя) та родинною (статус жінки і чоловіка в сім'ї) сферами життєдіяльності. Побут менонітської етноконфесійної спільноти півдня України склався під впливом географічних умов, матеріального виробництва, взаємин з навколишнім населенням. Консервативність населення менонітських колоній зумовила збереження традиційних елементів побуту в першій половині

XIX ст., які до початку XX ст. були доповнені українськими та російськими елементами.

Автор проаналізує особливості побуту населення менонітських колоній та його еволюцію під впливом етносоціальних груп регіону.

Обстановка будівель. Кількість житлових приміщень у садибі залежала від рівня матеріального статку. Перші домівки склалися з двох житлових кімнат, у другій половині XIX ст. кількість кімнат збільшилась до 3-4, не враховуючи кухню. У XIX ст. площа житлового будинку складала 135 кв.м [500].

Устрій житла менонітів був одноманітний, меблювання кімнат мало особливості, які враховували, коли будували нову споруду. Внаслідок цього кути, в яких мали стояти меблі, не робились на однаковій відстані від вікон, навпаки, під час розподілу вікон часто співвідносили їх з кутами, тому простінки між вікнами не були симетричні [497; С. 584].

У кутку кімнати, напроти вікна, стояло велике ліжко з балдахіном і строкатими занавісками, на яке клалася велика купа, майже до стелі, пір'яних подушок. В іншому куті позаду печі була вроблена в стіну господарська шафа, до якої прямував вхід з іншого боку, зі столової. Меблі були єдиним, на чому меноніти не економили і не вважали розкішшю [271, С. 202].

Поблизу великої кахельної печі, при вході до кімнати, була вроблена в стіну інша шафа, на верхніх полицях якої за скляними дверцятами зберігався столовий порцеляновий і фаянсовий посуд (тарілки, чашки, глечики, супник, чайник), який використовувався лише під час свят та урочистих подій, на нижніх – кухонний мідний (сковороди, каструлі). На відміну від навколишнього населення, ложки у менонітів були металеві, а не дерев'яні [262; С. 175–176]. Наприкінці XIX ст. поширилися чавунні вафельниці для випікання мучних виробів [498; С. 100].

Згідно зі звичаєм посуд, домашнє приладдя – все мало своє місце і було бездоганно вичищене. В окремих господинь на кухні знаходилися підвісні шафки з багатьма відділеннями [2]. Частина посуду була привезена із Західної Пруссії. Він прикрашався рослинним орнаментом, зображеннями людей [4, 7, 8]. Кожна родина мала глечик для молока (молочник), тому що молоко було найбільш споживаним серед напоїв [6].

У житлі меноніта на задній стіні кімнати між двома дверима, які вели до столової і спальні, висів годинник-ходики. Зустрічалися також настільні годинники [15].

На протилежній стіні, вікно якої звичайно виходило до саду, знаходилося дзеркало, а під ним стояла скриня, в якій господиня зберігала свої коштовності та одяг. Біля четвертої стіни, два вікна якої виходили у двір, стояла софа, а перед нею стіл. У кімнатах знаходились столи, стільці, дерев'яні дивани. Меблі були добре оброблені і пофарбовані [496; С. 554].

У 40–50-ті рр. ХІХ ст. заможні господарі наповнювали свої вітальні меблями і японською порцеляною. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у побуті менонітів з'явилося багато фотографій, а саморобні меблі замінялися фабричними [17–23].

Із середини ХІХ ст. активніше стали поширюватися українські елементи в побуті тих менонітів, які оцінили їхню корисність. Якщо в Західній Пруссії підлога звичайно була дерев'яною, то в південноукраїнських колоніях поширилася глинобитна. У менонітських будівлях з'явилися елементи української обстановки: мисник, лави, різнокольорові шпалери.

Одяг та зовнішній вигляд. Відвідувачі колоній відзначали, що поселенці жили традиційним консервативним життям, коли розкіш і мода повністю заперечувалися і одяг демонстрував відхід від “тріховного світу”. Принциповими особливостями одягу були його скромність, запобігання сексуальності [301; С. 204]. У першій

половині XIX ст. одяг був простий, із грубого домотканого полотна темних кольорів. Лише ближче до кінця XIX ст. меноніти почали слідкувати за модою, чоловіки і жінки надавали вже перевагу більш якісній, гарній тканині, добре скроєним костюмам і більш яскравим сучасним сукням. Носіння годинників на ланцюжку чоловіками і оборочки на сукнях жінок стали поширеними [556; Р. 22].

Чоловіки голились, носили зелені і сіро-блакитні суконні куртки, вузькі чорні панталони, дерев'яні башмаки, підковані цвяхами, капелюхи з великими козирками, а влітку солом'яні. Влітку вони взували черевики з дерев'яними підшвами (сандали), а під час дощів та взимку – високі чоботи і тулупи, які запозичили у навколишнього населення [360; С. 17].

Жінки одягали короткі камзоли і блакитні спідниці, блакитні ситцеві корсажі, чорні фартухи, а прикрашались кількома нитками скромного намиста. Однак прикрас вони носили значно менше, ніж українки, болгарки, єврейки. Щоденно вони носили скромну сукню, сучасник називав її “общипаною”, тому що вона була з полинялого ситцю або пофарбованої тканини [256; С. 135].

Волосся жінки традиційно прибирали в корзинку, виски заплетали косичками, які укладали по боках брів. Зачіска, як запевняв французький мандрівник Оммер у 30-ті рр. XIX ст., була на китайський манер, проділ над відкритим лобом і волосся, зібране у вузол. Коли жінки виходили на вулицю, вони одягали маленький чіпець, який ледь прикривав тім'я голови, або солом'яний капелюх старомодного крою. У молитовний будинок ходили в чіпці, а в неділю – у хустці [271; С. 202. 461; С. 59].

Як свідчать фотографії та нарративні джерела, весільний одяг хлопця складався з костюма (наприкінці XIX ст. доповнився миртовою бутоньєркою), сукня нареченої традиційно була чорного кольору, але наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. поширилась мода на

білу сукню з вуаллю, вінок із мирти на волоссі і корсажі. Білий одяг демонстрував незайманість дівчини [528; Р. 26–28].

Зовнішність менонітів була простою і грубуватою. Вони були переважно високого зросту та міцної статури. Коли Афанасьєв-Чужбинський у 40-і рр. ХІХ ст. відвідав п'ять хортицьких колоній, він прийшов до висновку, що не зустрів “не тільки однієї гарненької, але навіть стерпної жінки, тоді як чоловіки траплялися прегарні” [256; С. 135]. Це автор пояснює тим, що жінки були непомітні і здавалися чужинцям однаковими, тоді як чоловіки демонстрували в одязі свою незалежність і високий соціальний статус у родині.

Їжа та харчування. У кулінарії досить стійко зберегалися риси етнічної специфіки. Постів у менонітів не було, тому калорійну їжу вживали цілий рік. Головною щоденною їжею був суп у різних видах. Зранку і ввечері меноніти пили каву з молоком, заможні – справжню каву, бідні – житню, пшеничну, ячмінну з патокою. Страви населення менонітських колоній півдня України склалися з різних каш, яєць, масла, сметани, сиру, яловичини, свинини в солоному і свіжому вигляді [420; С. 36]. За обідом не можна було зустріти більше трьох страв: суп з картоплею, або яловичиною, щось смажене або мучне і велика миска молока. У 30-ті рр. ХІХ ст. француз Оммер відзначав: “Вино забороняється, і молоко дійсно заміняє в них турецький тербет. Подібно туркам вони не вживають навіть води за обідом; і я кожен раз, як мені припадало обідати у менонітів, змушений був вимагати для себе води” [271; С. 202].

Менонітське та українське населення надавало перевагу житньому хлібу. З часом меноніти почали готувати українські та російські традиційні страви – борщ, куліш, юшку, вареники, голубці, піріжки, квас [305; Р. 63, 89, 108. 361; С. 62. 500; С. 59]. Зазначимо, що меноніти вели тверезий спосіб життя, але келих горілки

став атрибутом гостинного прийому чиновників, за-
кушували її цукром [253; С. 27. 305; Р. 38]. Усі ново-
введення в менонітську їжу були зумовлені контактами
з навколишніми селянами, які працювали в родинах ме-
нонітів, відвідуванням сусідніх сіл і міст, зустрічами з
чиновниками.

Улюблена менонітами їжа – це піджарене копчене
сало, піджарена картопля на салі, молочний суп з бул-
кою, рідко зварені яйця [361]. Весільна і святкова їжа
складалася з шинки, печені, ковбас, пива, вина, горілки.
Поминальна їжа складалася з пивного супу (у пиво
кришили білий хліб) і звібаку (подвійної булочки), які
роздавались усім родичам після похорону. Цей враніш-
ній сніданок називали нахбеграбніс (“після похорону”).

Спочатку в менонітській родині годували дітей, по-
тім їли господарі разом з робітниками. Коли син одру-
жувався, він із жінкою починав снідати разом з батька-
ми, поки знаходився в батьківському будинку. Коли бу-
динок відвідували офіційні гості, то за столом знаходив-
ся лише господар. Жінка була на кухні і відпускала їжу,
а донька, згідно зі звичаєм, прислуговувала гостям [262;
С. 477].

Характер. Національний характер є особливим со-
ціально-психологічним продуктом історичного процесу
і проявляється в нормах поведінки і діяльності представ-
ників кожної етносоціальної спільноти [324; С. 71. 549;
Р. 20]. Український поміщик так характеризував мено-
нітів: “Чоловіки і жінки всі жажливі флегми, але охайні,
розсудливі, працьовиті та економні” [301; С. 203. 324;
С. 71]. Іноземці відзначали, що характер молочанських
менонітів був більш живий і відкритий, ніж у хортиць-
ких. Француз Оммер (30-ті рр. ХІХ ст.) писав: “Складно
собі уявити флегму колоністів Хортиці. Про найпрости-
шу річ вони думають хвилин десять, перш ніж дадуть
відповідь. Повільність їхня будь-кого виведе з терпіння”.
Молочанські жителі гостинніше приймали іноземців,

тоді як у хортицькій колонії Кічкас Оммер обійшов усі домівки, але ніхто не прийняв його на ніч [271; С. 202].

Українське і російське населення вважало менонітів хазяйновитими та дбайливими, тому що останні вішали замки на житлові і на господарські приміщення, побоюючись грабіжників [12, 13, 14]. Їхню поведінку пояснювали припущенням, що меноніти в типовій ситуації будуть поводити себе очікуваним чином. Зі слів повітового чиновника (1912 р.): “У меноніта склянки води не випросиш”, “Прийдеш вночі до німця – в дім не пустить, ночуєш біля коней” [248; Арк. 114 зв. 419; С. 160]. Те, що у представників менонітської спільноти вважалося розумною економією, хазяйновитістю і обережністю, у навколишніх жителів називалося скнарністю, замкненістю, антипатією менонітів до представників інших етносів і конфесій.

У той же час, за свідченням місцевої поліції, вони вважалися вищою мірою законотрухняними [248; Арк. 114 зв.]. Зазначимо, що це було пов’язано з їхніми релігійно-психологічними особливостями (меноніти побоювалися покарання в потойбічному світі).

Мандрівник, який відвідав колонії у 40-і рр. ХІХ ст., зафіксував те, що стало стереотипним уявленням у навколишнього населення і визначило їхні етнічні установки [455; С. 185] відносно менонітів: “...скільки Ногайці безтурботні, ліниві і неохайні, стільки Меноністи запобігливі, працьовиті, освічені, люблять порядок і чистоту...” [258; С. 100].

Одні сучасники свідчили, що меноніти працювали старанно, але не з такою швидкістю і моторністю, як навколишні жителі [248; Арк. 46 зв.]. З розповідей інших старожилів виходить протилежне: “Уже проти німця (тут йдеться про менонітів. – М.Б.) стараннішого й акуратнішого в роботі немає, недарма кацяпня (великороси), що приходять сюди на косовицю, говорять: німець добре за роботу платить, але ще краще змушує працювати! Ось

вони-то, бувало, і розповідають, що у німців так косять: один німець стає на першу ручку, другий – на останню, а робітники між ними; це для того щоб від першого німця робітники не відставали, а котрий відстане, того задній німець і підганяє своєю косою” [272; С. 18].

Простір уявлень про “своїх” і “чужих” у представників етносоціальних груп Південної України пов’язаний з питанням соціальної ідентифікації (релігійної, етнічної, соціальної) [455; С. 183], до якого зверталися дослідники [549; Р. 18–31. 553]. Щоб зрозуміти, кого меноніти вважали “своїми” і “чужими” та як навколишнє населення уявляло собі менонітів на півдні України (1789–1917), завданням дослідження стає аналіз документальних і наративних джерел з проблеми. Розв’язання цього питання надає можливість з’ясувати, який ґрунт був закладений в основу ксенофобії у менонітів і навколишнього населення регіону.

Соціальна ідентичність – це ототожнення людиною себе з певною спільністю. Щоб зробити висновок про соціальну ідентичність представників менонітської етноконфесійної спільноти, необхідно знати, з якими етносоціальними групами меноніти перебували в соціальних взаємодіях.

У наративних джерелах для російськомовних і українськомовних селян меноніти були “чужі”, не відрізнялися від німців-колоністів, а тому їхнім екзоетнонімом був “німець” [272; С. 18]. Під німцями навколишнє населення мало на увазі не тільки вихідців з Німеччини, але всіх європейців. Це слово походило від прикметника “німий”, так називали тих, хто розмовляв незрозумілою мовою [309; С. 96–102. 419; С. 160. 521; Р. 133].

Набір стереотипів щодо менонітів у навколишніх селян був такий: по-перше, меноніти були “чужі”, вони жили поза їхнім світом, що визначалося на основі ціннісних критеріїв і чорно-білого уявлення про світ, де “свої” вважалися хорошими, а “чужі” – поганими. Ген-

денція вважати менонітів “чужими” стала актуальною після реформ 70-х рр. XIX ст. і особливо під час Першої світової війни, коли прояви ксенофобії навколишнього населення стали більш помітними [305; Р. 166]. Етнічні упередження [455; С. 184] були спричинені екстремальністю ситуації [549; Р. 18]. Фактори, які сприяли ворожості українців і росіян були такі: меноніти, як усі колишні іноземні колоністи, у 1871 р. не були прирівняні у правах та обов’язках до селян повною мірою; посилюлися антинімецькі настрої в суспільстві [419; С. 161. 514; Р. 175]. Загострення земельної проблеми викликало формування негативних асоціацій щодо менонітів, які наживалися за рахунок “своїх” (навколишніх селян) [248; Арк. 25–26. 272. 525; Р. 64]. У той же час болгарські колоністи вважалися “своїми”, тому що були слов’янами і православними [407, 425]. Така позиція по відношенню до менонітів у навколишніх селян мала компенсаторний характер, одночасно в ній був закладений потенціал відчуження, тому вони визначали кордони взаємодії і дистанціювалися від менонітів. Одночасно саме тому селяни “приписували” менонітам “абсолютну ізоляцію і відчуження” [419; С. 163], розуміючи традиції в їхніх общинах з погляду власної культури, що стало основним уявленням про менонітів і базовим елементом для формування ксенофобії. Згідно з ліберальною позицією, якої дотримувалися в урядових колах, а також частина чиновництва і поміщиків, меноніти вважалися відносно заможними та одними з тих, хто створював добробут і благополуччя Російської імперії. Ці групи населення були “успішними” і менонітів розглядали як “своїх”, тому що вважали, що “заможне населення – запорука багатства країни” [267, 277, 300, 301, 372].

Етнічні відносини в менонітському соціумі становили модель релігійно-етнічної консолідації на відміну від моделі асиміляції в українсько-російському суспільстві, це було зумовлено релігійними особливостями та

існуючою ендогамією. Картина світу у менонітів і навколишнього населення формувалася на основі ціннісних критеріїв і чорно-білого уявлення про світ, який поділявся на “своїх” та “чужих”.

Статус жінки і чоловіка в общині. Становище жінки і чоловіка в менонітських общинах було зумовлено прийнятими в їхньому середовищі стереотипами поведінки, традиційними культурними, релігійно-психологічними, соціальними стандартами. Картина світу у менонітів формувалася на основі уявлення про світ, який поділявся на сферу жіночу й чоловічу. У процесі гендерної соціалізації відбувалося формування стандартизованої моделі поведінки жінки і чоловіка в общинах [336; С. 671. 553]. З дитинства засвоювалися установки, котрі вважались відповідними гендерним ролям. У процесі виховання діти засвоювали традиційні уявлення про те, що побут родини, її повсякденне життя вважались жіночою сферою. Одночасно роль чоловіка визнавалася як господаря дому, асоціювалася з професійною діяльністю, функцією захисника і годувальника сім’ї [346; С. 53. 462; С. 7].

Статева сегрегація визначалася різницями в становищі чоловіка і жінки в общинах та “закріпленням” за представниками різних статей традиційних занять і сфер життя [346; С. 54]. Жінки були менш освічені, тому що навчання дівчаток у початковій школі закінчувалося, як правило, на два роки раніше, ніж хлопчиків. У шкільній освіті існували “неписані правила”, де знаходили відображення аспекти гендерних відмінностей [336; С. 679]. Їхні парти в початкових змішаних школах стояли окремо, у 1870 р. навчання дівчат і хлопців разом у середніх школах було заборонено. Дівчина в родині готувалась до обов’язку турбуватися про рідних, а не для отримання освіти, створення соціального статусу. Вона турбувалася про своє придане; жіночими атрибутами та особистою власністю була скриня для одягу і скринька для

прикрас [1]. До укладення шлюбу вона проходила перший етап соціалізації в сім'ї батьків, тоді як у хлопців цей етап закінчувався після укладання шлюбу і коли починали вести власне господарство [536; Р. 36]. Після шлюбу жінка брала прізвище чоловіка, входила в сім'ю батьків чоловіка, і родина ставала складною [73; Арк. 3, 15]. Жінка займалась усією хатньою роботою, готувала їжу, доглядала дітей, прибирала двір. Якщо вона хворіла, то приходила її сестра і виконувала роботу в домі, доглядала дітей. У випадку смерті дружини чоловік нерідко одружувався із сестрою своєї померлої жінки. Жінка концентрувалася на тих господарських заняттях, які давали менший прибуток, ніж ті заняття, які виконували чоловіки. Вона доїла корів, виготовляла з молока сметану, масло, сир, займалася прядінням, шиттям, ремонтом одягу, садівництвом, городництвом, шовківництвом [244; Арк. 3 зв.]. У полі жінки в'язали і складали снопи [553]. У родинах консервативних селян жінка корилася в усьому годувальнику-чоловікові, і її заняття були традиційні (жіночі) [556]. В общині їм рекомендувалася пасивна поведінка: виконувати домашню роботу і чекати повернення чоловіка. Француз Оммер зазначав у 30-ті рр. XIX ст., що жінки були непомітні: "Усі без різниці одягнуті однаково, і я нерідко йшов з одних будинків, не змігши відрізнити там господарки, доньки або служниці" [271; С. 202]. У середині XIX ст. український поміщик помітив зміни в жіночому одязі, який став більш яскравий ("сині панчохи!"), поведінці: "вони жажливі розумниці, скороспілки, пишуть, крім звітів з економії, свої щоденники і беруть участь у туземних газетах, Zeitung, котрих у них дві" [301; С. 204]. Після смерті голови родини жінка ставала хранителькою всіх родинних справ, нерідко починала переймати нетрадиційні соціальні ролі, які раніше виконував її чоловік. У торговій і промисловій галузі були зайняті головним чином жінки, які втратили чоловіка і мали забезпечува-

ти велику родину, і доньки вдів [530; Р. 47–48]. Марія Фот з Орлова та її доньки були зараховані в бердянські купці в 1852 р., на початку ХХ ст. вдова Матіас із синами в м. Бердянську керувала підприємством з виробництва сільськогосподарських машин, у 1913 р. Марія Ремпель управляла свинобійнею [24, 189]. Отже, матеріальне становище та доходи жінок головним чином віддзеркалювали становище їхніх чоловіків і батьків.

З середини ХІХ ст. зі зростанням рівня життя підвищився статус жінки в менонітському суспільстві, тому що жінки стали більш освічені та емансиповані. Емансипація жінок виявлялася більшою мірою в наданні батьками доступу до середньої освіти, розширенні їхніх прав у трудовій діяльності, меншою – в суспільному і сімейному житті. Крім сексуальної і репродуктивної функції, а також соціалізації дітей, економічна функція жінок ставала більш значимою з другої половини ХІХ ст. в менонітських общинах. Наприкінці ХІХ ст. у жінок з'явилося більше можливостей забезпечити себе, тому що отримали більший доступ до отримання освіти. Вони не мали подібних умов для створення кар'єри, як у чоловіків, але випадки, коли жінки ставали медичними сестрами і займалися викладацькою діяльністю, стали більш поширені. Жінка продовжувала асоціюватися з побутовою сферою, у якій вона обслуговувала родину. Із залученням жінок до промислового виробництва (шовківництва) і торгівлі (роздрібної торгівлі горілчаними напоями у 20-ті рр. ХІХ ст.) [49, 243] за ними закріплювалися найменш кваліфіковані, малопrestiжні, низькооплачувані види діяльності.

Патріархальність менонітських родин зумовила домінування чоловіків у трудовому, суспільному та сімейному житті. Хлопці дорослішали і приймали обов'язки дорослого життя пізніше, ніж дівчата, що було пов'язано з біологічними і соціальними чинниками. Їхня робота концентрувалась поза домівкою. Вони працювали в са-

раї, порались біля худоби і коней, стригли овець, працювали в полі: орали, сіяли, молотили, проводили окулірування, прививали дерева [244; Арк. 122]. У поселеннях існувало правило, яке допомагало хлопцю вступити в доросле життя: кожний син, навіть найбагатшого селянина, повинен був іти в робітники до когось із сусідів, щоб стати добрим господарем, накопичити гроші [262; С. 476–477]. Праця найманих робітників у колоніях добре оплачувалася, тому батраки могли накопичити невеликий капітал, купити землю, зайнятися власним господарством. Чоловіки домінували в релігійному житті общин, займали посади вчителів і лікарів, ця їхня перевага ще більше підкріплювала цінності патріархальної сім'ї [271. 333; С. 14].

Представники менонітської етноконфесійної спільноти, як правило, чоловіки, у яких основним заняттям була промислова і торгова діяльність і які, порівняно з жінками, краще володіли мовами навколишнього населення [305; Р. 36], виявляли себе більш відкритими в міжетнічних взаємодіях [474; С. 65]. Одночасно, як правило, на них більше впливала урбанізація. В результаті неповноцінного включення в міське соціальне життя і одночасного ведення сільського способу життя виникала “субкультура”, якій було притаманно використання побутових речей і споживання страв, поширених серед представників інших етносів, носіння модного, а не традиційного одягу.

Не дивлячись на те, що для менонітських общин була характерною ендогамна родина, її окремі представники, які укладали змішані шлюби, ставали маргіналами [327; С. 210]. В менонітському соціумі маргіналів не ідентифікували як менонітів – вони були ренегатами і позбавлялися своїх релігійних, соціальних, економічних прав [369. 455; С. 53. 474; С. 85. 477; С. 98]. Автором виявлені окремі випадки укладання шлюбів менонітами з росіянами і українцями (духоборами і православними),

німцями (лютеранами) [256; С. 135–136]. Відносно частіше міжетнічні шлюби укладалися не сільськими менонітами, а урбанізованими, які перебували на обліку в колонії, а постійно проживали в місті [256. 455; С. 25. 522]. За підрахунками Я. Штаха, з 60 родин менонітів у Мелітополі 28 родин були результатом міжетнічних шлюбів (у 23 із 28 випадків одна сторона сповідувала православну релігію). Міжетнічна інтеграція охоплювала головним чином чоловіків, яким був характерний білінгвізм (стан одночасного володіння платтдейчем, російською, українською, іноді єврейською мовами) [305; Р. 82] і які виривалися з сільської периферії до міст [409; С. 153]. Жінки слабше знали мови навколишніх жителів, що завважало їхнім особистим контактам [461; С. 59], а існуючі соціокультурні норми не давали можливості жінкам скористатися зв'язками з представниками інших національностей для укладання шлюбу [305; Р. 58, 71]. Батьки традиційно обирали пару для своїх дітей, тому, як правило, укладалися шлюби з представниками власної церковної конгрегації [305; Р. 85], деякі їздили до Пруссії, щоб знайти чоловіка для доньки або дружину [258; С. 102. 340; С. 330].

Шлюб із менонітами Німецької імперії був допустимим і вважався адекватною поведінкою в общині. Так, донька підприємця Я. Нібура уклала шлюб із німецьким підданам В. Бетхером [80; Арк. 1-2]. Укладалися такі шлюби головним чином найзаможнішими представниками, але навряд вони усвідомлювали, що в менонітському соціумі півдня України, де шлюби укладалися в одному селі, погіршувалася спадковість.

За даними щоденника Я. Еппа, з 191 зафіксованого шлюбу приблизно 70% було першим для молодят, три з кожних десяти шлюбів зафіксовано між вдівцем і нареченою, для якої цей шлюб був перший. Шлюби між вдівцями укладалися після епідемій. Шлюби між вдовою і холостяком були рідкісні.

Ті, хто доживав до зрілого віку і не одружувався, називались бобирями і старими дівами, після смерті холостяків їхня лінія роду закінчувалась. Ці люди не тільки фізично, але й соціально були відокремлені від нормального циклу родини, не вважалися повноцінними чоловіками і жінками, тому що не виконували своїх функцій повною мірою в общині (в першу чергу репродуктивних) [303; Р. 51–52. 553; Р. 103–104].

Отже, чоловіки володіли більшою владою в менонітських общинах і домінували у всіх сферах життя. Соціальний статус жінок був нижчий порівняно з чоловіками. Такий поділ гендерних ролей був пов'язаний з уявленнями про традиційну поведінку жінки в менонітських общинах, коли побут визнавався їхньою сферою, а не престижні економічні функції, які виконували чоловіки, із заниженою самооцінкою і відсутністю у жінок мотивації до отримання освіти й професійної підготовки, забезпечення своєї матеріальної незалежності. Жінки перебували в становищі експлуатованих, тому що зазнавали більших “духовних і матеріальних витрат” на дітей, ніж чоловіки. Одночасно треба зазначити еволюцію в статусі жінки в менонітській громаді, у якій вона отримала доступ до середньої освіти та більше прав у трудовій діяльності.

Мораль, звичаї і традиції, спосіб життя. Найстійкіше зберігалися етноконфесійні ознаки у сфері духовної культури – нормах моралі, звичаях і традиціях, способі життя. Общини були влаштовані так, що все особисте, економічне й культурне життя членів було підпорядковане авторитету менонітських вірувань і традицій. Рада старійшин, громада і сім'я були інститутами соціального контролю, які протидіяли девіантній поведінці членів общин з метою підтримки соціальної стабільності і збереження встановлених правил, традицій, ритуалів. Старійшина слідкував за приватним життям кожного колоніста. Лінощі каралися грошовим стягненням і су-

спільно корисною працею [271]. Коли хтось поведінкою та ігноруванням керівництва общини викликав загальне незадоволення, його кликали до молитовного дому. Старійшина називав його провини, докоряв і від імені громади виключав із числа членів колонії: винний позбавлявся честі, майна, жінки, дітей. Ніхто не міг потиснути йому руку. Виключеному залишалось лише піти в найми до одного із членів колонії. Якщо він виправлявся, років через п'ять його викликали, і старійшина говорив йому, що він своїм чесним життям спокутував гріх і община приймає його знов.

За Височайше затвердженою думкою Державної Ради від 11 січня 1837 р., якщо колоніст прославився розпусною поведінкою і був невинним, то община за рішенням 2/3 родин могла вигнати його з поселення. Виключеному пропонували назавжди виїхати з країни, написати у присутності членів губернського правління письмове зобов'язання ніколи не повертатись. Сім'я могла виїхати з ним або залишитись. Але якщо винний повертався, його віддавали на військову службу або засиляли на поселення згідно з законом про бродяг [289; С. 37–38. 301; С. 204].

Очікування “другого пришествя” Христа в общинах відбувалося шляхом ведення тверезого і благочестивого стилю життя. Меноніти вели тверезий спосіб життя, слідували за виконанням заборони щоденного пияцтва. В колоніях не поважалося відвідання “питного закладу”, хоч меноніти пили пиво до їжі вдома: келих пива за весь спекотливий літній день [305; Р. 38]. За пияцтво і дурну поведінку менонітська громада відправляла общинників до “смирительного дому”, хоч такі випадки були нечасто [48; Арк. 74. 554; Р. 273]. За нашими підрахунками, у першій половині XIX ст. на рік припадало 0,7 випадку пияцтва в молочанських селах і відповідно 0,02 в хортицьких [369; С. 707]. В 30–40-і рр. XIX ст. споживання горілчаних напоїв чоловіками стало поширеним у посе-

леннях через традицію навколишніх жителів. Робили це під час подорожі на ринок, після домовленості про справу, під час стресів – смерті рідних чи економічних проблем [303; Р. 23. 529; Р. 204]. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед представників нижчої страти став поширений алкоголізм [305; Р. 4].

Меноніти, крім недільних днів, святкували лише дванадцять днів на рік (Різдво – три дні, Новий рік – один день, Великдень – чотири дні, Вознесіння Господнє – один день, Трійця – три дні). У навколишніх селян свят було у три рази більше, крім того, після кожного свята селяни прогулювали ще один день дарма, тому що мали відпочити після сильної випивки напередодні [267; С. 250. 305; Р. 100].

Випадки карних злочинів і позашлюбних дітей були винятками в менонітських колоніях. Чиновник А. Фадєєв відзначав, що лише раз було покарано меноніта в молочанських селах за весь час його служби, коли той напідпитку задавив дитину, переїхавши її возом [300; С. 83]. Ще один випадок зафіксовано в маріупольській колонії Бергталь, де було знайдено вбиту позашлюбну дівчинку в ямі для добрива [303; Р. 23].

Норми шлюбно-родинних відносин становили систему традицій, сукупність культурно-історичних і конфесійних правил відносно взаємовідносин між чоловіком і жінкою в шлюбі, між батьками та їхніми дітьми, між шлюбною парою та іншими родичами [340; С. 355. 345; С. 55].

Статистичні відомості надають інформацію про наявність перелюбу у менонітів, хоч і зрідка. За 37 років (з 1804 р. по 1841 р.) у Молочанському окрузі було 111 випадків осудження за злочини і різні провини, тоді як за 10 років, з 1831 р. по 1841 р., у Хортицькому – 67. Переважна більшість становила саме за перелюб: у молочанських колоніях – 36,93% від усіх порушень та 1,1 випадку на рік і відповідно в хортицьких – 35,82% та 2,4

випадку [369; С. 707–708]. Ці дані стосуються насамперед чоловіків, а не жінок, тому що сучасники писали, що ніколи не було прикладу, щоб одружена жінка була звинувачена в шлюбній невірності в менонітських селах [271].

Гетеросексуальність лежала в основі шлюбно-родинних відносин у менонітському соціумі. Однак у щоденнику Д. Еппа вказано один випадок гомосексуалізму [303; Р. 23], що вважалося неадекватною (девіантною) поведінкою і відзначалося, як і алкоголізм, “ярликами” у менонітів [305; Р. 121].

Діти складали 40–50% населення в аграрному менонітському суспільстві. У менонітському традиційному суспільстві дітьми вважалися представники віком до 15 років, які навчалися у школі. У більшості родин переважала потреба в багатодітності і перевага надавалася народженню хлопчика, тому що провідними були економічні репродуктивні мотиви [340; С. 368]. У зв’язку з цим склалася традиція першого народженого хлопчика називати на честь батька [72; Арк. 1-11], якщо немовля вмирало, другому хлопчику знов давалося батьківське ім’я [74; Арк. 6]. Такого поняття як дитячий одяг не існувало, діти носили подібний до дорослого одяг малих розмірів. Діти виховувались дуже суворо, навчалися “добрих манер” у стосунках із дорослими, тому бешкети і бійки рідко зустрічалися в колоніях [222; Арк. 1. 256; С. 130. 420. 556]. Діти виконували ту саму роботу, розважалися так само, як і дорослі, хлопчики наслідували батька, щоб стати маскулініними, дівчатка – матір, щоб стати фемінними, під час праці та ігор, імітуючи дорослих. Отже, у менонітському традиційному суспільстві перехід з підліткового в дорослий стан був еволюційним і менш болючим, ніж у сучасному суспільстві [305; Р. 115. 336; С. 58].

Турбота про дітей у родині виявлялася в тому, що дітей годували в першу чергу, до споживання їжі дорослими; батьки допомагали своїм дітям доти, поки ті на-

копичували гроші і могли купити землю та заснувати власну садибу [262; С. 477. 274; С. 268]. У менонітському суспільстві, в разі смерті одного подружжя, зазвичай віддавали сиріт у різні сім'ї родичів [530; Р. 110], де вони залишалися до одруження або повноліття – приблизно 21 року, тоді їхні опікуни передавали їм спадок. Автор вважає, що це було пов'язано з тим, що самотня сторона шлюбної пари, якщо діти були малолітні, не мала можливості забезпечити їхнє достойне існування. Саме тому вдовиці сходилися з вдівцями і жили разом з дітьми від різних шлюбів.

В общинах поважали старих людей, тому що вони були носіями мудрості й досвіду. У родинях авторитет чоловіків і жінок із віком зростав. Перехід у вікову категорію старих і довгожителів позначав вершину соціального статусу, якої міг досягти індивід [336; С. 60]. У середині ХІХ ст. довгожителі вважалися у менонітів ті, хто доживали до віку понад 80 років. У 1845 р. в Хортицькому окрузі на 5 067 осіб припадало 10 довгожителів [212; Арк. 17–21]. Старі доживали вік у своїх родинях, а після смерті дітей піклування про них покладалося на общину [164; Арк. 49, 105]. У випадку психічних розладів, а це бувало наявне у віці після 30 років у менонітів, коли накопичилися в результаті стресів негативні спогади, діти привозили батьків або одна зі сторін шлюбної пари іншу в психіатричну лікарню “Бетанія” на пожиттєве або тимчасове утримання і сплачували за їхнє утримання частину зі встановленої річної плати в 300 руб., інша частина плати погашалася з фонду безкоштовних ліжок, що автор вважає турботою родичів і громади [166; Арк. 1-121. 167; Арк. 1-180].

У менонітському традиційному суспільстві, де діти, батьки, діди, прадіди жили в одній оселі [305; Р. 26], смерть вважалася природною, коли вмирили батьки в похилому віці. Однак якщо один із подружжя вмирав молодим або дитина, то це було стресом для другої по-

ловини пари, дітей, родичів і вважалося Божим випробуванням. На смерть дивилися як на неминуче, життя розумілося як скороминуще існування душі, похоронні традиції підкріплювалися вірою в її воскресіння. Якщо жінкам прощалися їхні емоційні сльози за рідними під час похорону, то чоловікам рекомендувалася стримана мовчазна поведінка. Вдівців матеріально підтримували родичі, морально – духовні старійшини, тому смерть вела не до самотності представників окремих родин, а до консолідації общини [303, 550].

Похоронний процес менонітів складався з омивання тіла, покладання тіла для одягання на дерев'яний стіл у літній кухні, яка взимку не опалювалася. Чоловікам обов'язково одягали білу сорочку і білий ковпак, жінкам – білий чепець. Похорон відбувався в першій половині дня: співали похоронні гімни, труну клали на віз, везли на кладовище, яке знаходилося в кінці поселення. Похоронна процесія йшла по вулиці, співаючи гімни, поки не доходили до ями. Під час церемонії чоловіки знімали головні убори. Після засипання ями всі йшли додому, де проводилися поминки: їли традиційні поминальні страви, співали кілька гімнів, а потім розходилися [550; Р. 466–467].

Спосіб життя менонітів був консервативний, день був розділений на частини згідно з розпорядком споживання їжі. Хоч настінні годинники були приналежністю домівки меноніта, погодинний розпорядок не був у ХІХ ст. стилем життя [316; С. 137]. Спосіб життя менонітів був зумовлений їхнім проживанням у сільській місцевості і знаходив своє відображення в укладі життя і соціальній поведінці. Найголовнішою характеристикою менонітського традиційного суспільства було те, що більшість працювала на землі [542; Р. 181].

Побут, уклад повсякденного життя, позавиробнича сфера включають задоволення духовних потреб, зокрема у відпочинку і розвагах. Танці, музика суворо забо-

ронялись [301], навіть у “питних закладах” [217], хоч без відома старійшин вони зустрічались. Релігійні правила зобов’язували менонітів підтримувати своїх рідних [222]. Як зазначає нащадок молочанських менонітів П. Классен, у неділю, після молитовного будинку, родичі відвідували один одного, візити включали застілля, так звану фаспу або веспер, спілкування. У тяжкі роки каву заміняв ячмінний напій. Ходили в гості і в інші дні, звичайно після вечері, однак такі відвідини вже не включали застілля. Якщо впродовж ХІХ ст. чоловіки палили тютюн, вели бесіди окремо від жіночого товариства, жінки спілкувалися на кухні, то на початку ХХ ст. представники обох статей збиралися в одній кімнаті та обговорювали родинні події та проблеми [305; Р. 52, 109. 528; Р. 24].

У другій половині ХІХ ст., з посиленням політики русифікації, завдяки листуванню з родичами із Пруссії, читанню газет дозвілля стало більш різноманітне. Влітку грали в крокет, збиралися на природі, співали, пригощалися. У кожній колонії існувало молодіжне товариство, яке організовувало проведення пісенних, драматичних, поетичних вистав, диспутів [305; Р. 142]. Такі заходи проводились раз на місяць, у суботу [530; Р. 110]. На початку ХХ ст. в окремих колоніях діяли дамські товариства, жіночі швейні гуртки, які займалися благодійною діяльністю. Майже в кожній колонії був свій хор, співочі зібрання менонітів на природі дивували навколишніх селян [162; Арк. 33–34. 163; Арк. 230]. Взимку діти катались на санчатах і грали в сніжки. Молодь збиралася по домівках, слухала гітару і балалайку. Весною влаштовували скачки [163; Арк. 16–230, 245. 165; Арк. 83, 170. 528; Р. 24].

До початку ХХ ст. у менонітських колоніях склалася традиція святкування релігійних свят і Нового року. На Різдво всі готували один одному листівки з різдвяними побажаннями, особливо задіяні були діти шкільного віку. У школі вчитель роздавав кожному учню зра-

зок побажань, які переписувались на листівку і були присвячені батькам. Під час свят у класі стояла ялинка зі свічками та іншими прикрасами, а під нею мішечок з цукерками для кожного учня. Різдвяного ранку діти читали побажання у власному домі перед тим, як їм дозволять знайти цукерки в вазах і подарунки. Ці подарунки готувалися напередодні Різдва. Після цього кожна родина йшла на Божу службу, яка нерідко відбувалась у школі. Далі повертались додому на обід, котрий складався з холодного окорока і вершкового супу, який готувався з вершків, родзинок, сушених яблук та інших фруктів. Після цього відвідували родичів, де мали застілля з кави, звібаку та іноді інших делікатесів, і діти розповідали різдвяні вірші [305; Р. 100. 528; Р. 23–26].

Новий рік був також великою подією. За день до свята жінки готували пісочне печиво з родзинками. Свято починалося зі служби в молитовному домі. Вдома для кожної дитини на свято була підготовлена ваза з цукерками, але їх було менше, ніж на Різдво, і подарунки були скромнішими, для їхнього отримання діти читали новорічні вірші. Іноді невеликі групи українських робітників приходили на свято в кожний дім з новорічними побажаннями, піснями, розкидаючи зерно, вони звичайно приносили маленькі подарунки або продукти [305; Р. 101. 528; Р. 23–26].

Великдень, Страсна П'ятниця, Вознесіння Господне, П'ятидесятниця були важливими релігійними святами. За винятком необхідних, ніякі роботи в ці дні не виконувались. Ці свята включали службу в молитовному домі і передбачали візити до друзів і родичів, особливо на Великдень.

Великдень тривав три-чотири дні. Жінки пекли паски, варили і фарбували яйця, готували вершковий суп, чоловіки – окороки. Батьки ховали пофарбовані яйця у дворі, діти знаходили їх вранці на Великдень [528; Р. 23–26].

Ще однією подією було весілля. Одружитися могли ті, хто пройшов обряд хрещення. Статева сегрегація, відділення однієї частини населення від іншої за ознакою статі, мала наслідком те, що шлюби рідко були щасливі [305; Р. 51], тому що хлопець і дівчина до весілля, як правило, не знали одне одного. Меноніти вважали, що зближення молодих людей обох статей вело до розпусти [301; С. 203].

За даними щоденника Я. Еппа, найбільше шлюбів укладалося в жовтні, листопаді, грудні, січні, коли було найменше землеробських робіт і дороги були задовільні, 10% шлюбів було зафіксовано в червні між весняним періодом робіт і збиранням урожаю. Шлюби не уклалися весною і восени, коли шляхи були погані, і взимку, під час завірюх. 2/3 шлюбів було укладено в неділю, 1/3 – у вівторок і четвер [303; Р. 51–52].

Весілля влаштовувалось звичайно під великим навісом, який прикрашався гілками і квітами. Друзі брали участь у прикрашанні навісу, приготуванні їжі для свята. Тіста замішувалось дуже багато, тому його роздавали сусідам для випікання. Вечір перед вінчанням називався полтерабенд (“галасливий вечір”), коли збиралися друзі і вручали молодятим подарунки (посуд, рушники). Після розкриття подарунків молодь грала в ігри.

Усе село запрошувалося на весілля, церемонія проходила в молитовному домі. Пара повільно йшла між рядами, коли співав хор. Після вінчання гості йшли на обід під навіс, де пили каву, їли звібак із джемом за довгим столом, вкритим білою скатертиною і прикрашеним квітами. М'ясо подавалося з білим вином, гості розповідали вірші, кумедні випадки і співали пісень.

Перший травневий день був святом, яке включало так званий травневий стовп, навколо якого кружляла молодь, тримаючи в руках стрічки, а вози прикрашались гірляндами квітів і гілок [528; Р. 23–26. 541; Р. 38–42].

Таким чином, згуртованість общини і релігійні особливості менонітів зумовили консервацію традиційних елементів побуту. До середини XIX ст. за модою не слідкували, одяг, обстановка житла, їжа залишалися незмінними. Поступово традиційне менонітське суспільство запозичило елементи побуту навколишніх жителів. Чоловіки були більш відкриті для культурної взаємодії й обміну, тоді як жінки були обмежені соціокультурними та інституціональними чинниками. В той же час відбувалася еволюція в соціальному статусі жінок у менонітських общинах та їхня емансипація.

4.5. Туризм менонітськими колоніями півдня України

Ностальгійний туризм – прагнення емігрантів та їхніх нащадків побачити історичну батьківщину своїх предків, ознайомитися з її культурою та звичаями. Ностальгійний туризм (ностальгія – від грецького “туга за батьківщиною”) є одним із перспективних видів туризму в Україні, можливості якого повністю не використані, між тим збільшення кількості подорожей іноземців на історичну батьківщину, в основі яких є потреба в ретроспекції, – значний стимул для того, щоб систематизувати “ностальгійних туристів” як окрему групу і сприяти задоволенню їхніх потреб через відповідні туристичні центри. Ініціювати створення подібних центрів можуть як профільні навчальні заклади, так і громадські організації в тісній співпраці з національними товариствами.

Для іноземних громадян у діаспорі, чий далекі родичі або рідні емігрували в інші країни, безумовно буде цікаво побувати на землях предків, зануритися в їхню культуру. Ностальгійні потреби є видом духовних потреб людини, вони стійкі в часі та підкріплюються асо-

ціативною пам'яттю, в якій зберігаються яскраві спогади про минуле. Ці спогади “живуть” у вигляді сімейних легенд, які передаються з покоління в покоління, потребують “підживлення” і спонукають до туристських подорожей людей різних вікових груп. Ностальгійний туризм пов'язаний з етнічним, релігійним туризмом. Це, зокрема, стосується менонітів, яких на початку ХХІ ст. у світі нараховувалось 500–700 тис. осіб. Меноніти намагалися зберігати етнічну однорідність, керуватися рішеннями власних органів самоврядування. Якщо на початку ХХІ ст. на території України було зафіксовано дві менонітські общини, в м. Запоріжжі та Молочанську Запорізької області [375; С. 289], то в 2018 р. в Запорізькій області діяли п'ять громад менонітів – в Запоріжжі та Молочанську, в селах Балкове і Кутузівка Токмацького (тепер Пологівського) району та Миколай-Поле Запорізького району.

Не дивлячись на те, що ностальгійні подорожі здійснюють у першу чергу люди старшого покоління, їхні діти, внуки та правнуки, які мають бажання ознайомитись з особливостями культури та побуту своїх предків, хоча і з певними застереженнями щодо безпеки та рівня сервісу в Україні, цікавляться історичною батьківщиною своїх прашурів.

Серед головних і основоположних причин, що спонукали третину менонітів Південної України до переселення в 70-ті рр. ХІХ ст., треба в першу чергу віднести впровадження обов'язкової військової служби, що для пацифістськи налаштованих менонітів було цілковито неприпустимим, та ліквідацію діяльності на Півдні України Піклувального Комітету. Обидві ці причини, хоча перша й більшою мірою, ніж друга, спровокували вихід назовні тих невдоволень і труднощів, що весь час накопичувалися всередині менонітських громад від самого початку їхнього поселення на півдні України. До таких потрібно віднести нестачу вільної землі для поселення

молодих менонітських подружніх пар та спричинене цим зростання безземельних осіб, що почало давати взнаки, особливо після 1861 р.; бажання дотримуватися чистоти релігійних поглядів, тобто уникати будь-яких спрощень та відходів від усталених норм і правил віросповідання, започаткованих ще батьками – засновниками релігійного віровчення. Масова еміграція менонітів відбувалася в 1873–1876 рр., 1914–1918 рр., 1922–1929 рр., 1941–1948 рр. до Канади, США, країн Латинської Америки [306, 423; С. 30–33]. Зараз там проживають вихідці з цих колоній та їхні нащадки, які отримали заповіт від своїх батьків відвідати свою історичну батьківщину, іноді без здійснення цієї подорожі не могли отримати спадок.

Круїз “Подорож пілігримів” (“The Mennonite Heritage Cruise: A Pilgrim Journey”) проіснував впродовж 1995–2010 рр., кількість пасажирів щорічно складала 200–300 осіб, впродовж 15 років близько 3000 менонітів здійснило круїзну подорож Україною [563; С. 123].

В Україні туристичні агенти Марина та Уолтер Унгери співпрацювали з круїзною компанією “Червона Рута” (м. Київ) та ВАТ “Інтурист-Запоріжжя”. Організатори туристичної подорожі позиціонували круїз кораблем як плаваючу общину пілігримів в Україні, туристи впродовж двох тижнів вивчали свою історію, слухали лекції та відвідували екскурсії. П’ятнадцятиденний круїз, розрахований на вихідців з України та нащадків менонітів зі США та Канади, починався в м. Києві і йшов р. Дніпро через міста Дніпро, Запоріжжя, Херсон до Чорного моря та закінчувався в м. Одесі. У м. Запоріжжі відбувалася зупинка корабля на три–чотири дні, організовувалися автобусні оглядові й тематичні екскурсії до колишніх хортицьких і молочанських менонітських колоній. Під час довготривалих екскурсій туристів забезпечували ланч-пакетами або харчування організовувалось на місці.

До початку круїзу проводилося опитування потенційних клієнтів з метою виявлення місцевостей, які вони

бажають відвідати в Україні: колишні колонії, хутори, економії, щоб спланувати варіативну частину маршруту колишніми менонітськими селами Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської областей та АР Крим. Маршрут менонітськими селами залежав від побажань туристів: зацікавлена особа або група отримувала легковий автомобіль із досвідченим водієм, у разі необхідності перекладачем, з метою відвідування місця, звідки походила сама особа або її пращури.

Під час подорожі р. Дніпро корабель ставав “плаваючим університетом”: професор університету Фресно (США) Пол Тевс читав лекції, присвячені історії менонітів у Російській імперії; канадський архітектор Руді Фрізен знайомив з архітектурою менонітів у Російській імперії, готуючи туристів до відвідування найатрактивніших пам’яток менонітського походження (див. табл. 5.1) [557. 563; С. 123].

Під час круїзу 1999 р. в Запоріжжі відбулась міжнародна конференція “Хортиця – 99”, на якій було представлено дослідження менонітської історії України, Росії, Голландії, Німеччини, США, Канади і були присутні спостерігачі – нащадки жителів колишніх менонітських колоній.

Таблиця 5.1

**Культурно-історичні пам’ятки
менонітської спадщини та інші об’єкти показу
в Запорізькій області**

№	Пам’ятки	Місцезнаходження
1	Цвинтар менонітів XVIII–XIX ст.	м. Запоріжжя, острів Хортиця
2	Хортицьке центральне училище 1870–1890 рр.	м. Запоріжжя, Верхня Хортиця

№	Пам'ятки	Місцезнаходження
3	Хортицьке жіноче училище 1904 р.	м. Запоріжжя, вул. Істоміна, 16. Верхня Хортиця. Школа № 81
4	Будівля колишнього волосного правління	м. Запоріжжя, вул. Істоміна, 12
5	Завод Леппа та Вальмана	м. Запоріжжя, вул. Істоміна, 33. Цех № 122 ПП "Перетворювач"
6	Будинок удови промисловця Вальмана 1930 р.	м. Запоріжжя, вул. Розенталь, 7
7	Млин Г. Нібура 1893 р.	м. Запоріжжя, зупинка Автовокзал
8	Будинок-музей німецьких колоністів	Запорізька обл., Запорізький р-н, с. Ручаївка, вул. Берегова, 5
9	Гальбштадтське центральне училище XIX ст.	м. Молочанськ
10	Будинок Генріха Вілмса початку XX ст.	м. Молочанськ
11	Пивоварний завод XIX ст.	м. Молочанськ
12	Maedchenschule (сьогодні будівля Менонітського центру). Збудовано 1910 р., відреставровано 2001 р.	м. Молочанськ, вул. Ярослава Мудрого, 10
13	Вітряк XIX ст., побудований за голландським зразком. Працював до 1952 р.	В полі поблизу с. Грушівка Токмацького (тепер Пологівського) району Запорізької обл. (колишня к. Олександркроне). Зображено на обкладинці монографії
14	Сирітський будинок для глухонімих дівчаток	Запорізька обл., Мелітопольський р-н, с. Орлове (колишне с. Тіге)

№	Пам'ятки	Місцезнаходження
15	Арка в маєтку І. Корніса I пол. XIX ст. (нині сільська лікарняна амбулаторія на місці колишнього хутора Юшанли)	Запорізька обл., Мелітопольський (тепер Пологівський) р-н, с. Лагідне (колишне Кірове), вул. Мостова, 10
16	Дуб, посаджений І. Корнісом. Приблизний вік дуба близько 200 років	Запорізька обл., Мелітопольський (тепер Пологівський) р-н, с. Лагідне (на місці колишнього хутора Юшанли)
17	Будинок міського голови І. Езау. Архітектор Д. Тіссен	м. Дніпро, вул. Старокозацька, 66
18	Корпус кондитерської фабрики Лур'є. Збудовано 1914 р. Архітектор Д. Тіссен	м. Дніпро, вул. М. Грушевського, 4
19	Млин І. Тіссена	м. Дніпро, просп. Д. Яворницького (поряд з Театром опери та балету)
20	Лісопильний завод І. Фаста	м. Дніпро, вул. Ярослава Мудрого

Питання про майбутню співпрацю дослідників історії менонітських колоній у Російській імперії та Радянському Союзі було завершено відкриттям фонду “Хортиця – 99”. За даними учасниці конференції Н. Венгер (Осташевої), дослідники обговорювали можливість встановлення пам'ятників у колишніх менонітських колоніях. У результаті пропозиції Пола Тевса фонд спонсорував добродійні програми підтримки розвитку культури, освіти та охорони здоров'я на території колишніх менонітських колоній, зокрема в сучасних містах Запоріжжя та Молочанськ: це була ідея зробити щось для живих [564].

Важливим рішенням, прийнятим на установчих зборах, була постанова про створення програми грантів, спрямованих на підтримку досліджень історії колонізації, німецькомовних общин, їхньої взаємодії з іншими етносами в Російській імперії, СРСР, Україні. За даними, зібраними професором з менонітським походженням І. Черказьянкової, з 1992 р. по 2010 р. на пострадянському просторі історики захистили 241 дисертацію, тематика яких була пов'язана з минулим німецькомовного населення. Українські дослідники підготували більшу частину дисертацій – 75,93% (183) [565].

В умовах економічної кризи дослідникам історії менонітів в Україні надавалися гранти, серед них був автор цієї монографії. Після захисту диплома спеціаліста на тему “Хортицький менонітський округ” отримані кошти надали можливість продовжити дослідження та захистити дисертаційну роботу “Менонітські колонії півдня України” (1789–1917) в Запорізькому національному університеті у 2005 р.

Під час круїзу 2000 р. авторка спостерігала, як туристи менонітського походження придбали радянську літературу з фотографіями 80-х рр. ХХ ст., присвячену м. Запоріжжю. Меноніти були в передчутті чогось радісного, родом з дитинства, і бурхливо, голосно вирушили на екскурсію колоніями. Ввечері на кораблі нащадки з колоній і дослідники історії менонітських колоній спілкувалися в гостинній обстановці (див. додаток на с. 337).

Під час перебування менонітських туристів в м. Дніпропетровськ (сьогодні м. Дніпро), для них було проведено екскурсії Дніпропетровським історичним музеєм ім. Д.І. Яворницького. Туристи менонітського походження зацікавлено слухали про радянські репресії 30–40-рр. ХХ ст., найбільше їх вразив той факт, що величезна піраміда з фотографій та прізвищ репресованих надавала далеко неповну картину цього явища в радянському су-

спільстві. Вони дивились на фотографії і ділилися своїми історіями про радянські часи, коли більшість родин постраждали від репресій.

Під час круїзу 2001 р. відбулося публічне вручення одних із перших грантів в м. Дніпропетровську. Ініціаторами та організаторами збору коштів був Міжнародний комітет з увічнення пам'яті менонітів на території колишнього Радянського Союзу.

В Дніпропетровському національному університеті було проведено презентацію діяльності Інституту українсько-німецьких історичних досліджень доцентом Світланою Йосипівною Бобильовою для туристів менонітського походження, які із захватом реагували на те, що в Україні є дослідники, які вивчають менонітську історію. Аспіранти Юрій Володимирович Берестень із Дніпропетровська та Марина Володимирівна Романюк (Белікова) із Запоріжжя, кандидат історичних наук Наталія Вікторівна Венгер (Осташева) та Олександр Безносів із Дніпропетровська, кандидат географічних наук Микола Володимирович Крилов із Мелітополя отримали гранти. Професор Пол Тевс виступив із промовою на врученні грантів українським дослідникам (див. додаток на с. 334).

Сьогодні можна побачити поточні результати популяризації історії менонітської спільноти шляхом публікації матеріалів з історії менонітських колоній регіону та фільми краєзнавчої тематики, які стосуються менонітської проблематики [558, 559, 560, 561, 562]. Продовжується увічнення пам'яті менонітів шляхом встановлення меморіальних пам'ятників (див. табл. 5.2).

Меморіальні пам'ятники для увіковічення історії менонітських колоній України

№	Назва	Рік відкриття та місцезнаходження
1	Меморіальний пам'ятник на честь Токмацької гілки Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, побудованої в 1914 р. Гергардом і Яковом Вал	2004 р. Запорізька обл., Мелітопольський р-н, залізнична станція Світлодолинська
2	Пам'ятник у вигляді компаса	2016 р. Запорізька обл., Мелітопольський р-н, залізнична станція Світлодолинська
3	Меморіальний пам'ятник менонітам – жертвам лихоліть, сталінських репресій та релігійних переслідувань	2009 р. м. Запоріжжя, Верхня Хортиця
4	Пам'ятник Йоганну Корнісу в його садибі Юшанли. На пам'ятникові у вигляді незакінченого стовпа зображено морський якір – символ менонітів	Запорізька обл., Токмацький (тепер Пологівський) район, с. Лагідне, вул. Мостова, 10 (на місці колишньої садиби Корніса на хуторі Юшанли)
5	Пам'ятник Йоганну Корнісу – бюст за його зображенням	2016 р. Запорізька обл., Мелітопольський р-н, с. Соснівка
6	Пам'ятник менонітам у вигляді катка для молотьби	м. Молочанськ
7	Меморіал Хортицьких менонітів	м. Запоріжжя, о. Хортиця, в районі зупинки “ЦІМЕТ”

2004 р. відбулася Міжнародна конференція “Молочна на 2004: меноніти та їхні сусіди, 1804–2004” (Molochna 2004: Mennonites and their Neighbours, 1804–2004. An International Scholarly Conference. Zaporizhzhе, Ukraine. June 2-5, 2004. – Zaporizhzhе, 2004). На конференцію приїхала група дослідників менонітського походження, зокрема професори Харві Дік та Пол Тевс зі США та Канади, професор Ірина Черказьянова та Петро Вібе з Росії, Дік Іоганнес, Давид Зудерманн, Петер Леткеманн, Уїб Руді, Фрізен Арт та Марліс. Під час конференції проводились автобусні тури колишніми колоніями Хортицького менонітського округу для учасників конференції. Екскурсії на високому професійному рівні проводив кандидат географічних наук доцент Микола Володимирович Крилов з Мелітопольського державного педагогічного університету. Організацією послуг розміщення, харчування, транспортних, екскурсійних займались Агентство подорожей “Інтурист” та готель “Інтурист”.

Під час конференції відбулося відкриття Меморіального пам’ятника на честь Токмацької гілки Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, побудованої в 1914 р. Гергардом і Яковом Вал. Цією залізницею меноніти залишали свою батьківщину і вирушали до Канади та інших країн. Встановлений пам’ятник має вигляд гранітної лавки з написом, концепція пам’ятника пов’язана з традицією присісти перед довгою дорогою (див. додаток на с. 338).

Під час менонітського круїзу 2009 р. було встановлено Меморіальний пам’ятник менонітам – жертвам лихоліть, сталінських репресій та релігійних переслідувань в м. Запоріжжі, Верхній Хортиці. Цей меморіал пам’яті менонітів, які постраждали та загинули в радянський час, був ініційований Міжнародним комітетом з увіковічення пам’яті менонітів на території колишнього Радянського Союзу. Пам’ятник мав нагадувати май-

бутнім поколінням про те, що репресії здатні за короткий строк зруйнувати людські життя, родини та цілі общини. Залишились невідомими поховання багатьох жертв. А рідні багатьох репресованих так і не дочекалися звістки від них. Цей меморіал є місцем не лише для оплакування жертв, але й для роздумів та зцілення душевних ран.

За задумом дизайнера менонітського походження Пола Еппа з Канади, символічність меморіального пам'ятника в тому, що для всіх важлива пам'ять про близьких. З ніжністю зберігаються фотографії близьких як знак пам'яті про них. В домівках відводиться спеціальна полиця або камінна плоска поверхня, за цією аналогією була створена поверхня з жіночим, чоловічим та дитячим контурами. Ці контури відтворені в повний зріст під відкритим небом у парку. За цією концепцією в пам'яті залишились лише контури, а в середині них пустота, оскільки реальні люди щезли. Замість зображення лише силует, що символізує втрату кожної родини [570].

Під час відкриття пам'ятника професор Х. Дік сказав, що за радянських репресій загинула третина менонітів, з них половина дорослого чоловічого населення менонітів (див. додаток на с. 339). Не було могил та меморіалів, куди могли би прийти ті, хто залишився в живих, та члени їхніх родин. Саме тому встановлення цього пам'ятника – увічнення пам'яті репресованих, щоб сумувати та пам'ятати. Меморіальний пам'ятник був встановлений у “серці” першого менонітського поселення – так званої Старої Колонії, або Хортиці. Встановленням цього пам'ятника меноніти відповіли на заклик рідних, який звучав у тисячах листах, надісланих із ГУЛАГу: “Не забувайте мене” [570].

Зі слів Йоганнеса Діка (Німеччина), зачитаних на відкритті пам'ятника дослідником менонітської історії в Україні Джоном Стейплзом, меморіальне зібрання мало парадоксальність у тому, що сумуємо за членами родин,

яких не знали, вони загинули задовго до народження їхніх правнуків, нащадки вимушені оплакувати не лише бубусь та дідусів, але й відсутні цілі ланки в ланцюзі поколінь. Незаповнені контури як символ історії менонітів, яку довго замовчували: меморіальний пам'ятник є засобом та символом заповнення пробілів у цих ланках [570].

Меморіальна програма 9–11 жовтня 2009 р. включала відкриття пам'ятника, виступи місцевої адміністрації, членів Запорізької громади, менонітів, які приїхали на свою батьківщину із цієї нагоди, покладання квітів, на захід приїхали дослідники історії менонітських колоній. Меморіальні заходи були продовжені в Будинку культури у Верхній Хортиці, колишній менонітській церкві. Увічнення пам'яті менонітів відбувалось шляхом згадування про їхню трагічну долю та події, які зумовили її.

Виступ запрошеного на меморіальні заходи професора Ф.Г. Турченка “Чому ми тут? Чому пам'ятаємо?” наголошував, що невід'ємною частиною історії запорізької землі було минуле її менонітської громади. Самобутне життя менонітських колоній кардинально змінилося після революції та громадянської війни 1917–1921 рр. Радянська влада, поставивши величезні завдання перед усією країною, не рахувалася ані з традиціями життя українського народу, ані з особливостями інших громад, що населяли наші землі. Одним з найголовніших засобів побудови нового суспільства стали розвинена система поліцейського терору та систематичні репресії (часом вибіркові, часом масові, але постійно – систематичні). У цьому страхітливому вогні загинули мільйони громадян. Навіть зараз, коли написано сотні книг про загублених радянським режимом людей, опубліковано тисячі статей та наукових робіт, не підраховано точну цифру жертв насилля. Однак приблизні дані вражають: близько 1 млн засуджено за вигадані злочини, 3 млн депортовано з України, понад 7 млн померлих від голоду протя-

гом 1921–1923 рр., 1932–1932 рр., 1946–1947 рр. Понад 10 млн людей, які могли б жити, працювати, народжувати дітей...

У радянському суспільстві на менонітських господарів навішували ярлики “куркулів” та “експлуататорів”, на віруючих – “сектантів” та “антирадянщиків”, вчителів та лікарів зараховували до “контрреволюціонерів”. З 30-х рр. ХХ ст. до невдоволення радянської влади економічною активністю менонітських громад додалася національна дискримінація. Для позначення всього німецького населення на теренах Радянського Союзу було вигадано нове формулювання “социально опасное лицо по национальному признаку”. Для влади це було достатньо вагомою причиною, щоб кинути людину до в’язниці або приговорити до розстрілу. Більшість запорізьких менонітів зазнала цієї гіркої долі. Як правило, дорослих чоловіків арештовували, а жінок і дітей висилали до Казахстану, Середньої Азії, Сибіру. На них там чекали трудові армії, спеціальні поселення та поневір’яння на чужій землі [570].

Особливо активну політику проводили в 40-х рр. ХХ ст., коли на весь народ було прикріплено тавро “зрадник”. Під час відступу в 1941 р. та наступу в 1943 р. радянської армії майже все населення менонітських колоній було депортовано. Врятуватися змогли одиниці. З мапи Запорізької області зникли національні райони. Наше завдання – пам’ятати минуле, говорити про нього і запобігати подібного в майбутньому [570].

Під час меморіальної програми в будинку культури були розказані чотири історії про людей, які пройшли через радянський ад. Перша історія відбулася в 1933 р. під час голоду в Україні, коли насильно розкуркулювали людей та нав’язували їм колективізацію. У селян насильно відбирали продовольство, яке найчастіше гнило на залізничних станціях у той час, коли цілі родини голодували. Діти викопували черв’яків або корені рослин.

Матері варили шкіру старого взуття. Сюзанна Гільдебрандт жила в с. Нейгорст Хортицького району. Її чоловіка арештували в 1929 р. і вона більше його ніколи не бачила [570]. Друга історія була присвячена менонітському проповіднику Пітеру Діку, який жив у Кондратівці, поселення Борисове, і написав листа до своєї пастви з ГУЛАГу. Третя – терору 1937–1938 рр., вона записана Оленою Еннс із с. Хортиці в 1946 р. Четверта історія розповідала про депортацію родини Анни Хайдербрехт з Тігервейде Молочанського округу. Розповіді були закінчені гімном “So Nimm den Meine Hande” [570].

З доповіді “Хто такі царські та радянські меноніти?” Дж. Стейплза аудиторія дізналася, що під час Другої світової війни приблизно третина тих, хто вижив у Радянському Союзі менонітів втекла до Німеччини, коли німецькі війська відступали з Радянського Союзу. Близько 60% втікачів було репатрійовано назад до Радянського Союзу та відправлено до трудових таборів. Наприкінці війни менонітів практично не залишилось західніше Уралу, а на схід від Уралу та в Середній Азії вони були сильно розсіяні.

Після 1953 р. у Сибіру та Середній Азії почали відроджуватися менонітські общини. Не дивлячись на репресії на релігійному ґрунті, відроджувались релігійні общини, які склали підпільні церкви. У більш пізній час традиційні культурні зв'язки (мова та звичаї) почали слабшати, і деякі меноніти інтегрувалися до маси радянського суспільства.

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. менонітські общини стали відроджуватися, нерідко за підтримки менонітів із-за кордону. На сьогодні меноніти Заходу посідають лідируючі позиції в реалізації гуманітарних програм, зокрема програм розвитку та допомоги країнам колишнього Радянського Союзу, котрі відкривають нові можливості та дають надію як менонітам, так і не менонітам [570].

Так сталося, що організація круїзів була припинена через зменшення попиту – багато вихідців із менонітських колоній завершили свій життєвий шлях. Масовий річний круїз був замінений автобусними груповими та індивідуальними турами. Через проведення АТО на сході України та побоювання щодо особистої безпеки автобусні тури в 2013–2015 рр. стали поодинокими. У 2018 р. в Запоріжжі вперше після перерви 2013–2017 рр. відновилися круїзи для іноземців.

2016 р. відбулись урочистості до заснування 170 років тому Бердянського лісництва – штучного лісу на півдні України. Цю нележку справу втілив у життя Іоганн Корніс. Він не випадково вибрав саме лівий берег р. Молочна – тільки тут поєднуються різні ґрунти, від чорнозему до пісків, завдяки чому тут з'явилася можливість висадити різні породи дерев.

Відбулось встановлення пам'ятника Іоганну Корнісу у вигляді бюсту за єдиним існуючим його зображенням, на постаменті написано: “Іоганн Корніс 1789–1848. Визнаний та шанований реформатор з менонітської громади, був творцем Бердянського лісництва. Саме він та менонітська спільнота, до якої він належав, зіграли провідну роль у заселенні, облаштуванні та модернізації Півдня України”. Поряд із бюстом знаходиться камінь з гранітною табличкою, на якій викарбовано: “Пам'ятник встановлений завдяки фінансовій підтримці Харві Діка, голови Міжнародного Комітету з увіковічення пам'яті менонітів у колишньому СРСР”. На відкритті пам'ятника разом з Х. Діком приїхали нащадки Іоганна Корніса – Рита і Володимир Дік (див. додатки на с. 341, 342).

На відкритті пам'ятника родичі І. Корніса разом з Генеральним консулом Німеччини в Україні відкрили пам'ятник. Про знаменитого реформатора І. Корніса розповідали історики з Канади і США: професор університету Торонто Харві Леонард Дік і професор університету Нью-Йорка Джон Стейплз. Вони розповіли про те,

як важко і неохоче німці-колоністи і наші земляки бралися за висадку лісів у степах, з якими труднощами, злодійством і нерозумінням стикався, боровся і долав І. Корніс [567].

Харві Дік та його дружина Анна Конрад приїхали до України на подієві заходи, під час подорожі їхній багаж було загублено, їм було нелегко зустрічати ці формажорні обставини, лише через кілька днів багаж було привезено до місця їхнього розміщення в сільській садибі “Алея роз” (Запорізька обл., селище Мирне). Харві Дік приїхав разом з перекладачем Людмилою Карякою і запрошеними професорами Н. Венгер та Дж. Стейплзом. Приїхали вітчизняні дослідники історії менонітів доценти М. Крилов та М. Белікова (див. додаток на с. 343). Пізніше приєднався до урочистостей доцент Дніпропетровського національного університету В. Клец.

Під час приїзду Х. Діка з дружиною та нащадків І. Корніса для встановлення пам’ятника І. Корнісу було відвідано його садибу в Юшанли та оглянуто арку його колишнього маєтку в Юшанли і пам’ятник йому у вигляді незакінченого стовпа (див. додатки на с. 344, 345) та Менонітський центр у м. Молочанську Запорізької області (див. додатки на с. 346, 347), огляд пам’ятника у вигляді катка для молотьби із зображенням на ньому у вигляді якоря (див. додаток на с. 348). Вважається, що меноніти хотіли “заякоритися” на нових землях.

Цікавою була прогулянка до менонітського млина (див. обкладинку і додаток на с. 349) та пам’ятника у вигляді компаса напередодні його відкриття на залізничній станції Світлодолинська (див. додаток на с. 350). На зворотному боці компаса з чорного мармуру було написано: “Для перевезення зерна в порти Азовського моря, залізної руди на Юзівські сталеливарні заводи було вирішено побудувати залізничну гілку Федорівка – Царекостянтинівка з відгалуженням на порт Бердянськ. Будівництво залізничної гілки було розпочато як акціо-

нерне товариство. Одними з головних акціонерів були брати Йоганн та Яків Валли, великі землевласники. На початку 1914 р. була здана в експлуатацію одна із залізничних станцій – станція Ліхтенау. В серпні 1914 р. через початок I Світової війни станція Ліхтенау була перейменована на станцію Світлодолинська”.

Гостинний прийом з концертом та обідом було надано в середній школі с. Давидівки. Село Давидівка пов’язано з братом І. Корніса, могильний пам’ятник якому було оглянуто: Дж. Стейплз розповів біографію Давида Корніса (див. додаток на с. 351). Відвідування Богатирського лісництва, краєзнавчого музею та галереї при ньому в Якимівському (тепер Мелітопольському) районі Запорізької області закінчилось обідом в Українській гостинній садибі та від’їздом учасників (див. додатки на с. 352, 353).

2017 р. канадська делегація менонітів на чолі з керівником благодійної організації “Менонітський сімейний центр” Вальдемаром Заватскі прибула до Запоріжжя з нагоди 15-річчя заснування в області своєї організації. Гостям подякували за благодійну допомогу їхніх фондів і релігійних організацій представники Запорізької обласної адміністрації. У свою чергу, вони розповіли про досвід менонітів у наданні соціальної допомоги. Делегація з Канади відвідала пам’ятні місця, пов’язані з історією менонітів.

Розвиток ностальгійного та подієвого туризму менонітів пов’язаний з етнічним туризмом. 27,5% турів, які пропонуються туристичними підприємствами Запорізької області, є екскурсіями історико-етнографічного напрямку [567]. З них можна виділити 15% історико-етнографічних турів, присвячених історико-культурній спадщині менонітської спільноти. Соціальний попит на вивчення історії та культури менонітів серед нащадків у США та Канаді, а також жителів України, достатньо сформована історіографічна база з проблеми стали пе-

редумовами до розробки екскурсій відповідної тематики:

1) “Запоріжжя і менонітська спадщина: тут ми жили” ТОВ “Агентство подорожей “Інтурист”, об’єктами показу якої є будинки менонітів у м. Запоріжжі, у Верхній Хортиці, будинок XVIII ст. та цвинтар менонітів на о. Хортиця [567; С. 23];

2) “Менонітська спадщина” ТОВ “Агентство подорожей “Інтурист” – м. Запоріжжя (будівля млина та корпуси заводів сільськогосподарських машин колонії Шенвізе) – с. Кутузівка (молитовний будинок) – м. Молочанськ (менонітський культурний центр, пам’ятники першим колоністам Гальбштадта) – с. Світлодолинське (будівля залізничного вокзалу та залізниця, побудовані менонітами) – с. Владівка (будівля лікарні менонітів) – с. Новопилипівка (Старобердянське лісництво);

3) “Мандрівка Сторінками історії менонітського поселення на Верхній Хортиці” ПП “Компанія “Магі-тур” (будівлі волосного управління, Банку Нібура, заводів Леппа і Вальмана, Кригера, млина Діка, Хортицьких центрального та жіночого училищ, житлові будинки, пам’ятник менонітам – жертвам репресій) [567; С. 39];

4) “Шляхами менонітської історичної спадщини” ПП “Компанія “Магі-тур” – Верхня Хортиця – с. Широке (цвинтар з похованнями менонітів, будинки Тіссена, Брауна, Пеннера, Гільдебрандта) – с. Ручаївка (Будинок-музей німецьких колоністів) [567; С. 39];

5) “Історичними місцями. Знайомство з історією та побутом запорізьких менонітів” ПП “Віп-тур” – Верхня Хортиця – с. Ручаївка [567; С. 40];

6) “Перебування менонітів на території сучасного Запорізького району” ПП “Компанія “Магі-тур” – с. Новослобідка (сільська школа, господарські будівлі менонітів XIX – початку XX ст.) – с. Долинське (будівлі заводу сільськогосподарських машин Ремпеля, заводу Шульця кінця XIX ст.; будівлі сільської школи та жит-

лових будівель менонітів XIX ст.) – с. Широке – с. Ручаївка – с. Володимирське (залишки будівель, цвинтар менонітів) – с. Лукашеве (громадський музей з історії заселення краю) – с. Новопетрівка, с. Федорівка (житлові будівлі менонітів XIX – початку XX ст.) – Миколай-Поле (будівлі молитовного дому, школи, магазину менонітів, Культурний центр менонітів) [567; С. 40].

Отже, історико-етнографічні маршрути, присвячені історії менонітів, спрямовані в першу чергу на показ колишніх архітектурних споруд, цвинтарів менонітів та результати їхньої діяльності в області.

Відвідання музеїв з етнографічною колекцією та етносадиб є одним з компонентів етнічних турів Запорізькою областю. Побутове начиння та кухня менонітів представлені в Будинку-музеї німецьких колоністів у с. Ручаївці Запорізького району. Це житловий будинок, побудований Арнольдом Петерсом 1896 р., сучасний господар якого є його нащадком і зробив із цього бізнес: туристам пропонують оглянути будинок та послухати екскурсію [565].

Таким чином, етнічні тури Запорізькою областю, орієнтовані на жителів України та іноземців, зокрема менонітів, які бажають відвідати історичну батьківщину, представляють їхню історію, побут, традиції та звичаї. Це можна пояснити наявністю культурно-історичних ресурсів цієї групи, соціальним попитом, ініціативністю приватних осіб, діяльністю культурних центрів.

Автобусно-пішохідна екскурсія “Тропами своїх предків. Меноніти” м. Запоріжжям тривалістю 3–3,5 години розроблена Романом Акбашем (Вертепним). Маршрут авторської екскурсії включає знайомство з п’ятьма колоніями Хортицького округу – Хортиця, Розенталь, Ейнлаге, Шенвізе та Острів Хортиця. Пам’ятки, які бачать екскурсанти, – це Запорізький дуб, будинок Вальмана, Хортицьке центральне училище, Хортицьке середнє жіноче училище, Меморіальний пам’ятник мено-

нітам – жертвам лихоліть, сталінських репресій та релігійних переслідувань, менонітський цвинтар на острові Хортиця, будинок мера Сименса (будинок з драконами), садиба Копа, млин Нібура. Розповідається про “запорізьку Атлантиду” – колонію Ейнлаге, санаторій “Олександрабад” та Кічкаський міст. По завершенні екскурсії екскурсантів чекає Loft Млин – млин Нібура, де можна подивитись унікальні старі фотографії з менонітською архітектурою та людьми, випити чаю [569].

Прогулянка-екскурсія колишньою менонітською колонією “Шенвізе: в гостях у драконів” та екскурсія “Верхня Хортиця: втрачений рай” організовується Романом Акбашем. Проводиться віртуальна екскурсія-лекція “Запоріжжя менонітське”, де розповідається, хто такі меноніти, як вони потрапили на територію сучасної Запорізької області, що зробили для регіону та чому його залишили, екскурсанти знайомляться зі звичаями менонітів та найвідомішими їхніми представниками. Демонструються фотографії перлин менонітської архітектури. Віртуальна екскурсія з Романом Акбашем охоплює всі менонітські селища, які колись розташовувались на території сучасного Запоріжжя.

У 2019 р. відбулося відкриття меморіальної дошки на честь лікаря Бера, засновника пологового будинку № 1 м. Запоріжжя, його онучка Людмила Носова з Казахстану взяла участь у цій знаковій події, передані нею документи, фотографії з сімейних архівів, посуд, який використовувався в лікарні, поповнили Запорізький обласний краєзнавчий музей, де історія менонітів представлена в експозиції, і популяризація історії менонітських колоній продовжується і сьогодні [571, С. 104. 572. 573].

У тому ж році у фундаменті амбара на Верхній Хортиці було знайдено близько трьох сотень поховальних плит та стел менонітів з менонітського кладовища. На червень 2021 р. частина їх була відреставрована співробітниками Національного заповідника “Хортиця”

та було відкрито Меморіал Хортицьких менонітів в м. Запоріжжі в рамках проекту “Час збирати каміння”, який складається з 18 пам’ятників [574].

Отже, на сьогодні ностальгійний туризм менонітів Південною Україною пов’язаний з подієвим, коли святкуються урочисті дати, проводяться меморіальні заходи, встановлюються пам’ятники; культурно-пізнавальним та музейним, коли організуються виставки та екскурсії регіоном і в музеях, присвячені історії, побуту, культурі менонітів в Україні. В Україні продовжується популяризація історії менонітських колоній.

Таким чином, розвинена соціальна інфраструктура, читацька й видавнича культура стали визначальними ознаками менонітської етноконфесійної спільноти півдня України. Община була зацікавлена в письменності менонітів і забезпеченні їх медичною допомогою. Громадські початкові, середні чоловічі училища, лікарні були засновані для власних потреб у колоніях.

Згуртованість членів менонітської общини сприяла збереженню і розвитку культури. В будівництві основні елементи залишалися традиційними, однак із середини ХІХ ст. домівки заможних менонітів, середні училища, промислові будівлі вже споруджувалися в тогочасних стилях.

Читацька та видавнича культура менонітів були тісно пов’язані. У першій половині ХІХ ст. розвивалися завдяки колекціям книг, які були привезені із Західної Пруссії. У другій половині ХІХ ст. у середовищі менонітів з’явилися письменники, поети, які створювали переважно релігійно-художні твори. На початку ХХ ст. було засновано періодичні видання менонітів у регіоні.

Світ в уявленнях менонітів поділявся на бінарні опозиції – жінок і чоловіків, “своїх” і “чужих”. Соціаль-

ний статус жінки у традиційному менонітському суспільстві еволюціонував у бік підвищення: отримано більший доступ до середньої освіти, розширені права у трудовій діяльності. У соціокультурному просторі півдня України відбувалася аккультурація – процес взаємовпливу культур шляхом формального і неформального обміну. Запозичення елементів побуту інших етносоціальних груп стало наслідком еволюції соціальної психології менонітів у ставленні до навколишнього населення.

На сьогодні одним із перспективних шляхів популяризації історії менонітів Південної України залишається встановлення меморіальних пам'яток, культурно-масовий, музейний, подієвий туризм. Основні результати розділу опубліковані [438, 444, 448, 450, 559, 561, 563].

ВИСНОВКИ

В історіографії існує давня традиція дослідження менонітських колоній півдня України, які головним чином розглядалися як складова історії німецьких колоністів у Російській імперії або в контексті регіональної історії. Дослідження за цими напрямками тривало впродовж XIX – початку XXI ст.: накопичувався фактичний матеріал, з'явилися публікації документів, анотовані описи архівних справ. Розширення джерельної бази досліджень і досягнення певного наукового рівня спричинили появу в XX ст. спеціальних досліджень. Захищена група дисертацій впродовж 1994–2010 рр. в контексті історії німців і менонітів узагальнювала їхній розвиток за XVIII–XX ст. Роботи відзначаються науковою новизною, новим усвідомленням ролі німецькомовного населення в історії Південної України, вводять до наукового обігу нові джерела. Певна частина праць стосується досліджень подібної тематики та хронології в історії спільноти, проте в ній вирішуються протилежні завдання і проблеми, застосовуються різні методи дослідження. Неоднозначність оцінок дослідників спільних процесів, явищ і подій історії німецьких колоній зумовила необхідність переглянути весь існуючий історіографічний доробок з теми.

У монографії запропоновано підхід до вивчення теми шляхом виокремлення проблеми менонітських колоній півдня України з контексту історії німецьких колоністів у Російській імперії та створення цілісної картини їхньої еволюції.

Населення Західної Європи вважалося в російському соціумі представниками більш цивілізованого суспільства, тому уряд зробив ставку на іноземців, а меноніти з'явилися в потрібному місці у відповідний час. Надання найбільших привілеїв і кредитів менонітам зумовлю-

валося ініціативністю організованих і згуртованих менонітських общин під час відстоювання своїх інтересів; їхнім позитивним іміджем у Західній Пруссії; планами уряду щодо переселення менонітів до Російської імперії. Політика уряду щодо менонітів змінювалася – від адміністративного та економічного стимулювання процесу освоєння ними придатних земель і збільшення за їхній рахунок землеробського населення в Південній Україні до використання їх як культуртрегерів.

Кількість населення менонітських колоній зростала за рахунок імміграційного, природного, міграційного рухів, і в 1914 р. менонітська етноконфесійна спільнота Південної України була одним з найбільших ареалів розселення менонітів у Російській імперії. Це свідчить про успішну адаптацію менонітів у регіоні, внаслідок якої відбувався процес релігійної консолідації менонітської етноконфесійної спільноти. Консолідація мала неоднозначні наслідки: з одного боку – зберігалися релігійно-етнічні звичаї й традиції, з іншого боку – відбувалося погіршення психічного й фізичного здоров'я представників окремих родин спільноти, зокрема в результаті нормативної ендогамії.

В еволюції економіки і культури населення менонітських колоній півдня України наприкінці XVIII – у 40-і рр. XIX ст. в їхньому господарстві тваринництво відігравало першорядну роль; йшли пошуки засобів отримання високих врожаїв; формувалася матеріальна база для організації освіти, медичного обслуговування в колоніях.

У 50-ті рр. XIX ст. найприбутковішою галуззю економіки в менонітських колоніях ставало хліборобство. У цей час господарства остаточно набули ринкового характеру. Водночас загострилася земельна проблема, відбувалися процеси обезземелення, соціального розшарування. З 60-х рр. XIX ст. до початку XX ст. менонітські

колонії трансформувалися із землеробських поселень в аграрно-індустріальні селища.

Переважна частина населення менонітських колоній була зайнята в сільськогосподарському виробництві. Система господарювання менонітів на півдні України була створена шляхом багаторічних експериментів і являла собою поєднання менонітських та місцевих землеробських традицій, інновацій. Взаємодії менонітів і навколишнього населення сприяли збільшенню комплексу раціональних елементів в українській землеробській традиції та збагаченню спектра вирощуваних городніх культур і порід худоби в регіоні.

Особливо помітним є внесок менонітів у розвиток сільськогосподарського машинобудування і борошномельної галузі промисловості півдня України. Підприємства з виробництва сільськогосподарської техніки і борошна, які знаходилися у власності менонітів, розташовувалися в колоніях і за їхніми межами. Проблеми стратегічного розвитку підприємств вирішували власники. Наймані ж робітники, зокрема з навколишнього населення, займалися безпосереднім виробництвом продукції.

Діяльність менонітів і навколишнього населення у галузі лісорозведення спричинила заліснення степу та покращення ландшафту в регіоні.

Економічні й культурні успіхи менонітів були зумовлені державною підтримкою, згуртованістю менонітської спільноти, світоглядними рисами, особливою організацією управління господарствами.

У період становлення господарств і підприємств важливу роль відіграла державна підтримка. Державні кредити і пільги, урядові заходи з метою розвитку традиційних та нових галузей господарства, політика протекціонізму стимулювали економічний розвиток менонітських колоній. У результаті було створено матеріальну базу для розвитку соціальної інфраструктури в колоніях. Але державна підтримка не принесла б результатів,

якби меноніти не мали внутрішньої спроможності, щоб скористатися наданими перевагами.

Згуртованість менонітської спільноти позитивно вплинула на економічні та культурні досягнення колоній. В общині надавалася допомога збитковим господарствам, меноніти обирали партнерів по бізнесу серед свого кола, у торгівлі горілчаними напоями при виборі відкупщиків й орендаторів шинків громада надавала перевагу менонітам. Община була зацікавлена у створенні в кожній колонії початкової школи. По відношенню до представників інших конфесій менонітами застосовувалася стратегія виключення з доступу до природних, економічних, культурних ресурсів у місцях їхнього оселення.

Релігійно-психологічні особливості менонітів сприяли успіхам у сфері економіки й культури. У громадах схвалювалися працьовитість та економність, а пияцтво каралося. Високий рівень письменності населення менонітських колоній був зумовлений їхніми конфесійними особливостями, бо кожний віруючий повинен був сам читати Священне Писання. Еволюція вітальної поведінки, що виявлялася в серйозному ставленні до життя і здоров'я, спричинила заснування медичних установ у колоніях.

Меноніти дотримувалися особливої організації управління господарствами і підприємствами, сутність якої полягала у здатності зменшити витрати на виробництво й збут продукції і підвищити їхню рентабельність.

Місце менонітської етноконфесійної спільноти в розвитку Південної України складалося з трьох компонентів, а саме: їхньої ролі, санкціонованої державою, в розвитку регіону; їхнього соціального статусу; власної місії, виконаної менонітами в історії.

Російський уряд, враховуючи надані переваги, стимулював виконання культуртрегерської ролі представ-

никами менонітської спільноти. В результаті активізувалися соціальні взаємодії і відбувався процес взаємної аккультурації з іншими етносоціальними групами регіону.

Соціальний статус менонітів був вищий порівняно з навколишніми державними селянами і німецькими колоністами. Представники менонітської спільноти дистанціювалися від інших етносоціальних груп, намагалися звести до мінімуму економічні й культурні контакти. Незважаючи на це, міжетнічна інтеграція в регіональному просторі зростала, взаємодії відбувалися головним чином шляхом торгових стосунків і наймання робітників з інших етносоціальних груп.

Релігійний світогляд і ментальність менонітської етноконфесійної спільноти сформували їхнє особливе ставлення до дійсності, яке виявлялося в соціальній поведінці – у дотриманні тверезого і благочестивого стилю життя, виконанні тяжкої праці для прославлення Творця, в орієнтації на досягнення господарських успіхів. Місце, яке уряд приділяв менонітам в історії Російської імперії, не збігалось з уявленнями менонітської спільноти про їхню роль в історії. Їхнє місце в економічному розвитку регіону було неоднозначним: з одного боку – здобутки в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, з іншого боку – поширення їхнього впливу відбувалося головним чином у навколишніх селах.

Внесок діяльності менонітів в економічний розвиток півдня України, зокрема Запорізької області: освоєння великих масивів земель, запровадження сівозміни, розпочате масове вирощування картоплі, розведення червоної степової породи корів, започаткування сільськогосподарського машинобудування, залісення степу, покращення ландшафту, поступальне зростання сільськогосподарського, промислового виробництва, товарообігу.

В поліетнічній Україні представники різних етносоціальних спільнот жили, виходячи з принципу “свої” – “чужі”. Дія принципу “свої” – “чужі”, менонітська стра-

тегія виключення навколишнього населення з доступу до природних, культурних, економічних ресурсів у релігійно-культурній, матримоніальній, соціальній, економічній сферах – усе це звужувало рамки впливу менонітів. Ксенофобія стала характерною рисою менонітського та навколишнього населення через формування етнічних упереджень, особливості менталітету, релігійні відмінності, соціальну та економічну нерівність.

Населення менонітських колоній збільшило кількість етноконфесійних груп на півдні України, зробило свій внесок для подальшого розвитку регіону. Ментальність менонітів проявлялася в тому, що зовнішній соціальний тиск, посилення ксенофобії змусили їх консолідуватися, а пасіонарна частина мігрувала, бо вважала, що на цій території не існувало умов для реалізації ідеї первісної християнської церкви. Еміграційна поведінка вважалася менонітами найбільш оптимальним шляхом для розв'язання соціального конфлікту.

На сьогодні одним із перспективних шляхів відновлення історичної пам'яті менонітів є широке використання можливостей, якими володіє ностальгійний, музейний, подієвий, культурно-пізнавальний туризм менонітськими колоніями півдня України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА

Фонди Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника “Хортиця”

1. Д-122. Скринька дерев'яна з гачком. Належала менонітам до 1924 р. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Дерево, скло.
2. Д-123. Шафка підвісна, кухонна. Шафка належала менонітам до 1924 р. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Дерево.
3. КС-46. Черепиця з даху приміщення німецьких колоністів. ХVІІІ ст. Острів Хортиця. Глина жовтогарячого кольору, випал.
4. КС-106. Чашка порцелянова, належала німцям-колоністам. Знайдена на о. Хортиця.
5. КС-240. Черепиця жовтогарячого кольору, виробництво фірми “Пекар і Вібе” (2 одиниці). Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Глина, випал.
6. КС-697. Молочник порцеляновий. Німеччина. Кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. Належав німцям-менонітам.
7. КС-1023. Чашка фаянсова з ручкою. Німеччина. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Належала менонітам.
8. КС-1027. Чашка фаянсова. Початок ХХ ст.
9. КС-1234. Тарілка “Олександрабад”.
10. КС-1238. Цегла облицювальна, фрагмент фризowego декору. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Україна. Гіпс, формування.
11. КС-1239. Цегла облицювальна, фрагмент фризowego декору. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. Україна. Гіпс, формування.

12. М-150. Ключ залізний від господарської будівлі німецьких колоністів. Залізо, кування.
13. М-160. Ключ залізний від господарської будівлі німецьких колоністів. Залізо, кування.
14. М-1418. Ключ залізний від замка, литий, кільце у формі, подібній до цифри “8”, борідка має виріз у вигляді хреста.
15. М-4073. Годинник настільний німецьких колоністів з о. Хортиці. Кінець XIX – початок XX ст. Метал, скло, папір.

ЗОБРАЖАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

Фонди Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника “Хортиця”

16. НДФ-12991. Фото. Паспорт (лицьовий бік) родини Пітера Ширлінга для поїздки з Данцигу в Хортицьку Колонію. 1817 р.
17. НДФ-12994. Фото. Молитовний будинок менонітів. 1905 р.
18. НДФ-12995. Фото. Сільська школа в Розенталі. 1907 р.
19. НДФ-12998. Фото. Вид з дому Пітера Ремпеля. 1911 р.
20. НДФ-12999. Фото. Будинок Пітера Ремпеля 1907 р.
21. НДФ-13000. Фото. Будинок Герхарда Ремпеля 1890 р.
22. НДФ-13002. Фото. Будинок І. Ремпеля 1908 р.
23. НДФ-13004. Фото. Будинок діда Ремпеля 1907 р.
24. НДФ-13009. Фото. Свинобивня Марії Ремпель 1913 р.
25. НДФ-13010. Фото. Будівля управління фабрики Герхарда Ремпеля. 1900 р.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Дніпропетровської області

Фонд 134. Контора Опікунства новоросійських іноземних поселенців, опис 1 (1781–1857 рр.):

26. Спр. 21. Список хортицьких колоністів, які отримали грошову позику, за 1797 р. 14 арк.
27. Спр. 25. Інструкція Експедиції державного господарства з обслідування менонітських колоній та листування з Новоросійською казенною палатою про асигнування коштів на будівництво млинів у колоніях за 1798 р. 14 арк.
28. Спр. 30. Відомості про кількість населення, наявність врожаю, господарського майна в німецьких колоніях Новоросійської губернії за 1798 р. 13 арк.
29. Спр. 55. Відомості про наявність колоністів, посів і врожай зернових культур, господарського інвентаря в Розентальській, Кронсвейдській та інших колоніях і списки колоністів за 1802 р. 172 арк.
30. Спр. 91. Листування Головного судді Контори з Експедицією державного майна про розселення колоністів, розведення рогатої худоби та коней у колоніях, відомості про посів і врожай зернових культур, витрати громадських коштів у колоніях. 51 арк.
31. Спр. 114. Відомості про розвиток шовківництва в біловезьких та інших колоніях. 1804–1811 рр. 66 арк.
32. Спр. 138. Відомості про посів сільськогосподарських культур, зібраний урожай, запаси хліба в Терновській, Іозефстальській, Хортицькій та інших колоніях. 1805–1806 рр. 444 арк.
33. Спр. 150. Донесення та листування з Міністерством внутрішніх справ, Херсонським губернатором і доглядачами колоній про розселення колоністів, на-

- дання їм матеріальної допомоги та інші питання.
1805–1808 рр. 150 арк.
34. Спр. 157. Відомості про наявність у колоністів і менонітів сільськогосподарського інвентаря, рогатої худоби, запасів хліба в сільських магазинах і кількість фруктових дерев у колоніях за 1806 р. 23 арк.
  35. Спр. 168 “Б”. Меморії розглянутих Конторою справ про розселення колоністів і надання їм матеріальної допомоги, нагородження службовців колоній за 1807 р. 503 арк.
  36. Спр. 174. Відомості про посів і врожай сільськогосподарських культур у терновських, молочанських, Данцизького приказу та інших колоній за 1807 р. 349 арк.
  37. Спр. 187. Меморії розглянутих Конторою справ про розселення колоністів, розвиток шовківництва, подання в Контору даних про народження, взяття шлюбів і смерть колоністів та з інших питань за 1808 р. 359 арк.
  38. Спр. 196. Відомості про розселення прибулих із-за кордону німецьких колоністів і менонітів з вказівкою їхнього фаху за 1808–1809 рр. 18 арк.
  39. Спр. 205. Відомість про кількість колоністів і меноністів, наявність землеробських знарядь, рогатої худоби, фруктових, шовковичних та інших дерев у Хортицькій, Шведській та Інгульській Колоніях за 1808 р. 200 арк.
  40. Спр. 212. Відомості про посів і врожай сільськогосподарських культур, наявність рогатої худоби, фруктових дерев у Хортицькій менонітській, Ямбурзькій, Іозефстальській та інших колоніях за 1808 р. 32 арк.
  41. Спр. 253. Виписка з відомості про посіви та врожаї зернових та городніх культур у йозефстальських, молочанських, греко-болгарських та інших колоніях за 1809 р. 1 арк.

42. Спр. 301. Рапорти доглядачів хортицьких, шведських та інших колоній про наявність хліба в магазинах і дані про розведення шовковичних та інших дерев у колоніях. 80 арк.
43. Спр. 375. Рапорт доглядача хортицьких колоній і відомості про врожай зернових культур 1813 р. 73 арк.
44. Спр. 402. Рапорти доглядачів молочанських, шведських та інших колоній про розвиток вівчарства. 1814–1815 рр. 180 арк.
45. Спр. 427. “Ревізька сказка” про наявність менонітів хортицьких колоній Катеринославської губернії за 1815 р. 72 арк.
46. Спр. 431. Рапорти доглядачів молочанських, йозефстальських та інших колоній і відомості про стан вівчарства в колоніях. 1815–1816 рр. 186 арк.
47. Спр. 538. Меморії розглянутих Конторою справ про заснування Консисторії для віруючих, про заборону колоністам незаконно виготовляти горілчані напої. 1818–1819 рр. 111 арк.
48. Спр. 571. Меморії розглянутих Конторою прохань колоністів про видачу їм грошової позики, зменшення поземельного податку, виділення додаткових земельних ділянок і з інших питань. 1819 р. 91 арк.
49. Спр. 613. Справа про незаконний продаж вина в молочанських менонітських колоніях. 1819 р. 168 арк.
50. Спр. 631. Відомість про витрату грошових коштів менонітами с. Хортиці для обзаведення господарством за 1785–1795 рр. 126 арк.
51. Спр. 707. Рапорти доглядачів молочанських, кримських та інших колоній про появу сарани, заходи для боротьби з нею та надання матеріальної допомоги колоністам, які постраждали від неврожаю 1822–1823 рр. 152 арк.
52. Спр. 723. Відомості про доходи та витрати громадських грошей у колоніях Молочанського окружного приказу 1822–1832 рр. 230 арк.

53. Спр. 742. Укази Правлячого Сенату про заснування Єнісейської губернії, рапорт доглядача Молочанського менонітського окружного приказу про падіж худоби в колоніях, листування з Саратовською мезою конторою з фінансових питань 1823 р. 25 арк.
54. Спр. 752. Рапорти та відомості про наявність фруктових дерев, списки новонароджених, тих, хто взяли шлюб і померлих у хортицьких колоніях 1823 р. 22 арк.
55. Спр. 753. Рапорти доглядача молочанських колоній і відомості про народження, одруження та смерть колоністів, наявність фруктових дерев і списки колоністів 1823 р. 46 арк.
56. Спр. 784. Рапорти доглядачів Шведського окружного приказу, маріупольських та інших колоній і про захворювання та падіж худоби в колоніях 1825–1827 рр. 153 арк.
57. Спр. 807. Відомість про розвиток вівчарства в колоніях Катеринославського оселення за 1826 р. 2 арк.
58. Спр. 832. Рапорти доглядачів хортицьких, молочанських та інших колоній про кількість колоністів, посів і врожай озимого та ярового хліба 1827 р. 53 арк.
59. Спр. 915. Рапорти доглядачів колоній Хортицького окружного приказу, Маріупольського, Бердянського округів та інших колоній, відомості про кількість колоністів, посів і врожай хліба та наявність худоби 1832 р. 30 арк.

Державний архів Запорізької області

Фонд Ф-1. Олександрівська міська ратуша, опис 1 (1794–1866 рр.):

60. Спр. 752. “Ревізькі сказки” 10-го народного перепису населення в колоніях Маріупольського менонітського округу, 8 квітня 1858 р. 33 арк.

**Фонд Ф-3. Олександрівська чоловіча гімназія
Міністерства народної освіти, м. Олександрівськ
Олександрівського повіту Катеринославської
губернії, опис 1 (1909–1919 рр.):**

61. Спр. 3. Ревізія приватного училища Ляховського.
47 арк.
62. Спр. 4. Особистий склад, листування 1909–1916 рр.
92 арк.

**Фонд Ф-5. Третя приватна Олександрівська
жіноча гімназія Бартелінг, м. Олександрівськ,
опис 1 (1917–1919 рр.):**

63. Спр. 1. Свідоцтва про народження, закінчення на-
вчання, успішність і довідки про закінчення 1917 р.
414 арк.
64. Спр. 2. Свідоцтва про успішність і довідки про за-
кінчення 1918–1919 рр. 273 арк.

**Фонд Ф-6. Олександрівське механіко-технічне
училище з нижчою ремісничою школою при ньому,
опис 1 (1899–1920 рр.):**

65. Спр. 55. Списки учнів, які навчалися в 1901–
1915 рр. 241 арк.
66. Спр. 92. Листування з попечителем Одеського на-
вчального округу та іншими про введення викла-
дання Закону Божого для менонітів 1910 р. 42 арк.
67. Спр. 249. Документи про надання стипендії імені
Петра Петровича Леппа та Петра Павловича Плакса
1909–1919 рр. 169 арк.
68. Спр. 367. Звіт за 1913 р. 117 арк.
69. Спр. 475. Списки нижчої ремісничої школи за 1916 р.
244 арк.

**Фонд Ф-7. Олександрівське відділення
Російського для зовнішньої торгівлі банку,
опис 1 (1910–1912 рр.):**

70. Спр. 1. Свідоцтва про кредитоспроможність 1910 р.
206 арк.
71. Спр. 2. Листи 1910–1917 рр. 125 арк.

**Фонд Ф-12. Олександрівське повітове казначейство,
опис 2 (1800–1861, 1884, 1916, 1919 рр.):**

72. Спр. 101. “Ревізькі сказки” колонії Шенвізе. 1816 р.
21 арк.
73. Спр. 246. “Ревізькі сказки” с. Вигодного, Софіївки,
колонії Шенвізе та інших. 1850–1851 рр. 132 арк.
74. Спр. 273. “Ревізькі сказки” військовослужбовців
м. Олександрівська, жителів колонії Шенвізе.
1858 р. 171 арк.

**Фонд Ф-24. Олександрівська міська дума й управа,
опис 1 (1866–1919 рр.):**

75. Спр. 230. Про приєднання колонії Шенвізе до тери-
торії м. Олександрівська. 1905–1914 рр. 138 арк.
76. Спр. 367. Про хід Думських засідань 1910–1913 рр.
51 арк.
77. Спр. 405. Протоколи перших спільних зібрань ак-
ціонерів “Г.А. Нібур і К”, “А.Я. Коп і Гелькер” і
листування з заводами. 1911–1917 рр. 2 арк.
78. Спр. 460. Про клопотання перед Олександрівським
повітовим земством про влаштування шосе між Воз-
несенівкою та Кічкаським мостом 1912–1915 рр. 19 арк.
79. Спр. 468. У справі позову Острів-Хортицького сіль-
ського товариства до Олександрівського міського
управління про відновлення порушених прав воло-
діння. 1912–1913 рр. 44 арк.

80. Спр. 487. Про відкриття в Олександрівську автомобільного руху. 1913 р. 2 арк.
81. Спр. 823. Листування з різними особами та промисловими підприємствами про оціночний податок з нерухомого майна. Відомості про кількість землі у Шенвізькому районі з планом селища Олександрівки. 72 арк.
82. Спр. 829. Відомості про кількість жителів за станом і віросповіданням, про кількість хворих. Листування поселянина Копа з приводу скасування оподаткування міським оціночним збором на 1911 р. 46 арк.
83. Спр. 1443. Про купівлю ділянки землі у Шенвізького товариства містом. 1894–1904 рр. 6 арк.
84. Спр. 1588 “А”. Список найбільших промислових підприємств в Олександрівському повіті. 1903 р. 8 арк.
85. Спр. 1817. Про оподаткування міським оціночним збором деякого майна в Шенвізе, приєднаному до м. Олександрівська. 1911–1917 рр. 116 арк.
86. Спр. 1896. Про торгіві і торгово-промислові товариства та підписання торгових угод між ними. 1912–1915 рр. 115 арк.
87. Спр. 2055. Про купівлю у Московського сільського товариства в Шенвізе землі для потреб міста. 1916 р. 73 арк.

**Фонд Ф-30. Механічний та чавуноливарний завод
торговельно-промислового товариства
“Лепп і Вальман”, м. Олександрівськ,
опис 1 (1887–1920 рр.):**

88. Спр. 8. Листування з замовниками з прийому, виконання замовлень і грошових розрахунків 14 квітня 1893 р. – 24 листопада 1893 р. 170 арк.

89. Спр. 10. Листи фермерів Леппу і Вальману про пересилання машин на склад і деякі конструктивні зміни до машин 20 грудня 1893 р. 161 арк.
90. Спр. 17. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини, частини машин і грошові розрахунки із замовлень 4 січня 1894 р. – 27 грудня 1894 р. 240 арк.
91. Спр. 18. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини, частини машин і грошові розрахунки із замовлень 4 січня 1894 р. – 9 грудня 1894 р. 165 арк.
92. Спр. 19. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини, частини машин і грошові розрахунки із замовлень 4 січня 1894 р. – 28 грудня 1894 р. 337 арк.
93. Спр. 20. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини, частини машин і грошові розрахунки із замовлень 5 січня 1894 р. – 21 грудня 1894 р. 413 арк.
94. Спр. 22. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини, частини машин і грошові розрахунки із замовлень 9 січня 1894 р. – 29 грудня 1894 р. 362 арк.
95. Спр. 26. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини, частини машин зі складу землеробських машин та знарядь І.Г. Тіссена, М.Ф. Томма та інших 8 січня 1895 р. – 5 листопада 1895 р. 114 арк.
96. Спр. 32. Листування з Новоросійським товариством про замовлення на чавун, прийом і виконання замовлень на сільськогосподарські машини для складу сільськогосподарських машин Новікова 1 березня 1895 р. – 28 грудня 1896 р. 71 арк.
97. Спр. 39. Листування з залізорудною конторою Колачевського, магазином Калініна та іншими з прийому і виконання замовлень на машини та частини

- машин, про поїздку на виставку в Нижній Новгород та інші 10 листопада 1895 р. – 1 листопада 1896 р. 109 арк.
98. Спр. 41. Листування з товариством металургійних заводів у Варшаві – Гантке 1896 р. 9 арк.
99. Спр. 43. Листування з торговими агентами з реалізації сільськогосподарських машин, з придбання заліза компанією “Тільманс і К^о”, з прийому та виконання замовлень, оплата за замовленнями сільськогосподарських машин і частин машин 15 січня 1896 р. – 30 грудня 1896 р. 110 арк.
100. Спр. 55. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини і частини машин, розрахунки із замовлень з постачальниками металів 4 січня 1897 – 9 грудня 1897 р. 92 арк.
101. Спр. 56. Листування з прийому та виконання замовлень на сільськогосподарські машини і деталі до них. Повідомлення Кременчуцького сільськогосподарського товариства про конкурсні випробування плугів. Пропозиції товариства “Тільманс і К^о” на залізо 4 січня 1897 р. – 4 січня 1898 р. 56 арк.
102. Спр. 57. Листування про прийом і виконання замовлень на сільськогосподарські машини та деталі до них, повідомлення торгових агентів про реалізацію машин і висилання преїскурантів. 7 січня 1897 р. – 19 грудня 1897 р. 146 арк.
103. Спр. 58. Листування про прийом і виконання замовлень на сільськогосподарські машини та деталі до них, про відношення Технічної Контори “Філіп і К^о”, влаштування електроосвітлення на заводі, висилку преїскурантів 7 січня 1897 р. – 28 грудня 1897 р. 75 арк.
104. Спр. 59. Листування про прийом і виконання замовлень на сільськогосподарські машини та деталі до них. Пропозиція уповноваженого товариства “Лавров, Локшин” на вугілля для заводу “Лепп і

- Вальман” 7 січня 1897 р. – 28 грудня 1897 р. 122 арк.
105. Спр. 70. Листування з постачальниками металів, резинових рукавів і розрахунки з ними. Про стягнення боргів з кредиторів через присяжного повіреного Гезе та інших. 8 січня 1898 р. – 1 вересня – 1 жовтня 1898 р. 151 арк.
  106. Спр. 71. Листування з торговим представником Ассауленком про реалізацію сільськогосподарських машин, прийом і виконання замовлень на сільськогосподарські машини, витрати на замовлення 14 січня 1898 р. – 29 грудня 1898 р. 106 арк.
  107. Спр. 86. Листування про прийом і виконання замовлень на машини та деталі до них, розрахунок із замовлень і з постачальником чавуну Верхньодніпровським металургійним товариством, постачальником черепиці Вільмсом та іншими 18 травня 1899 р. – 21 вересня 1899 р. 67 арк.
  108. Спр. 90. Листування з постачальниками: заводом черепиць Вільямса, лісопромисловцем Вінецьким, власником парового млина Венгеровським про постачання лісу, глини та іншого, розрахунки із замовлень, прийом і виконання замовлень на машини та деталі до них. 25 вересня 1899 – 15 грудня 1899 рр. 28 арк.
  109. Спр. 100. Листи та телеграми про постачання вугілля, чавуну, заліза і деталей механізмів заводами та фірмами: Тресталь, Тираспольським та іншими. Розрахунки із замовлень. 6 липня 1900 – 30 грудня 1901 рр. 416 арк.
  110. Спр. 102. Листування про реалізацію машин і деталей до них, купівлю в окремих постачальників деталей для машин і механізмів 8 грудня 1900 р. – 10 грудня 1901 р. 32 арк.
  111. Спр. 103. Листування з постачальниками металів і металевих виробів металургійними товариствами

та Донецько-Юрїївськими покупцями машин, розрахунки із замовлень та з постачальниками 13 грудня 1900 – 22 грудня 1901 рр. 109 арк.

112. Спр. 107. Листування з власниками сільськогосподарських складів про закупівлю та реалізацію машин та розрахунок із замовниками 19 січня 1901 – 1 лютого 1902 рр. 351 арк.
113. Спр. 111. Листування з торговим представником заводу Котляревським, про реалізацію машин, розрахунки із замовлень 29 жовтня 1901 – 2 жовтня 1902 рр. 104 арк.
114. Спр. 122. Протоколи першого спільного зібрання власників акцій товариства, статут та оцінка майна. Дозвіл Міністерства фінансів на організацію товариства 2 лютого 1903 р. – 27 жовтня 1903 р. 48 арк.
115. Спр. 135. Звітність заводу “Лепп і Вальман” за 1904–1916 рр. 31 грудня 1904 – 31 грудня 1916 рр. 117 арк.
116. Спр. 188. Журнал Катеринославської казенної палати про державний промисловий податок. Листування про прийом і виконання замовлень на машини та деталі до них. Закупівля вугілля у постачальників. 30 грудня 1905 – 30 січня 1908 рр. 179 арк.
117. Спр. 208. Прейскуранти, положення про першу сільськогосподарську і торгово-промислову виставку. Листування про прийом і виконання замовлень на машини та деталі до них. 9 січня 1909 р. – 28 грудня 1909 р. 190 арк.
118. Спр. 218. Листування з питань медичної допомоги й огляду хворих, кредитоспроможність осіб та окремих фірм, про прийом і виконання замовлень на машини та деталі, про купівлю заліза, дерева та іншого. 2 січня 1911 р. – 30 грудня 1911 р. 218 арк.
119. Спр. 219. Листування про прийом і виконання замовлень на придбання машин, розрахунки із за-

мовлень і з постачальниками заліза, лісу та іншого.
3 січня 1911 р. – 22 грудня 1911 р. 207 арк.

120. Спр. 222. Листування з товариством взаємного кредиту фірм і громадян про фінансування та інше. 18 січня 1911 р. – 9 грудня 1911 р. 159 арк.
121. Спр. 245. Листування з фабричним інспектором з обслідування умов та охорони праці на заводі, про прийом і виконання замовлень на машини та деталі до них. 5 січня 1913 р. – 16 грудня 1913 р. 145 арк.

**Фонд Ф-32. Фабричний інспектор третьої дільниці
Катеринославської губернії, м. Олександрівськ,
опис 1 (1880, 1894–1919 рр.):**

122. Спр. 386. Документи про діяльність лікарняних кас заводів с. Канцерівки, Хортиці. 1913–1917 рр. 11 арк.
123. Спр. 387. Документи про діяльність лікарняних кас промислових підприємств с. Кічкас. 1913–1916 рр. 6 арк.
124. Спр. 388. Документи про діяльність лікарняних кас промислових підприємств с. Павлівки. 1913–1918 рр. 8 арк.
125. Спр. 393. Протоколи засідань лікарняної каси млина Товариства Нібура. 1913–1917 рр. 69 арк.
126. Спр. 439. Листування з заводом Товариства Ремпель про замовлення, гербовий збір, надання медичної допомоги робітникам. 1914–1918 рр. 13 арк.
127. Спр. 469. Довідковий листок парового котла заводу Торгового Дому “Сини К. Гільдебранда і Пріс” у м. Олександрівську, у колишньому селі Шенвізе, зараз Московці, Петровсько-Строганівської волості, Олександрівського повіту. 1916 р. 61 арк.

128. Спр. 480. Прохання про постачання палива заводам товариства Коп. 1915–1917 рр. 303 арк.
129. Спр. 481. Прохання правління товариства “Нібур і К^о” про видання посвідчень на пересилання вугілля для млинів, ремонт парових котлів. Список млинів міста. 1915–1918 рр. 3 арк.
130. Спр. 505. Листування з хортицьким заводом Торгового Дому “Сини К. Гільдебранда і Пріс” про виконання замовлень, отримання палива, надання відстрочки військовозобов’язаним робітникам. 1916–1917 рр. 8 арк.

**Фонд Ф-34. Хортицьке волосне правління,
опис 1 (1851–1903 рр.):**

131. Спр. 2. Список перших поселян-власників с. Хортиці, які мають право голосу на сільському сході та посвідчення Хортицького волосного правління. 1904–1909 рр. 3 арк.

**Фонд Ф-46. Завод томильного чавуну товариства
“А.Я. Копп і Гелькер”, м. Олександрівськ,
опис 1 (1905–1920 рр.):**

132. Спр. 3. Запис паспортів. 1907–1909 рр. 52 арк.
133. Спр. 28. Особисті рахунки. 1914 р. 59 арк.

**Фонд Ф-65. Завод землеробських машин і знарядь
торгово-промислового товариства “Лепп і Вальман”,
с. Хортиця Катеринославського повіту,
опис 1 (1875–1918 рр.):**

134. Спр. 5. Книга зарплат за 1879–1881 рр. 218 арк.
135. Спр. 8. Книга зарплат за 1881 р. 20 арк.

136. Спр. 20. Книга зарплат за 1883–1885 рр. 67 арк.
137. Спр. 26. Книга зарплат за 1886–1887 рр. 158 арк.
138. Спр. 28. Книга зарплат за 1888–1890 рр. 285 арк.
139. Спр. 47. Паспортна книга. 1900–1903 рр. 245 арк.
140. Спр. 80. Списки робітників заводу “Лепп і Вальман” у с. Хортиці. 1905–1918 рр. 10 арк.
141. Спр. 81. Люстрований каталог машин і знарядь механічного та чавуноливарного заводу “Лепп і Вальман” у с. Хортиці Катеринославської губернії та його відділення в м. Олександрівську Катеринославської губернії. 1889 р. 18 арк.

**Фонд Ф-75. Банкірська контора Нібура,
с. Хортиця Катеринославського повіту,
опис 1 (1910–1916 рр.):**

142. Спр. 1. Книга обліку видання позик. 1910–1916 рр. 181 арк.

**Фонд Ф-76. Олександрівське міське реальне училище,
опис 1 (1913–1920 рр.):**

143. Спр. 7. Книга для запису учнів за 1915–1916 навчальний рік. 24 арк.

**Фонд Ф-158. Завод землеробських машин і знарядь
товариства “Копп”, м. Олександрівськ,
опис 1 (1889–1919 рр.):**

144. Спр. 12. Книга особистого складу заводу. 1893–1916 рр. 20 арк.
145. Спр. 14. Листи про склади машин. 1894–1900 рр. 58 арк.

146. Спр. 20. Листування про замовлення і з постачальниками чавуну та вугілля. 1903–1905 рр. 88 арк.
147. Спр. 24. Листування про замовлення. 1905–1906 рр. 307 арк.
148. Спр. 25. Листування з приводу грошових розрахунків. 1906–1908 рр. 80 арк.
149. Спр. 26. Листування про замовлення та кредитоспроможність окремих осіб. 1906–1907 рр. 66 арк.
150. Спр. 28. Листування про замовлення та кредитоспроможність окремих осіб. 1907–1908 рр. 85 арк.
151. Спр. 32. Листування з прийому та виконання замовлень на машини і частини машин, грошові розрахунки з покупцями. 18 січня 1908 р. – 28 липня 1908 р. 96 арк.
152. Спр. 37. Листування з питань прийому та виконання замовлень на машини і частини машин, пропозиції торгових фірм на сировину, матеріали, фабрикати та інше. 1 вересня – 20 грудня 1908 р. 831 арк.
153. Спр. 38. Листування з питань прийому та виконання замовлень на машини і частини машин, пропозиції торгових фірм на матеріали, фабрикати. Грошові розрахунки з покупцями та постачальниками. 3 грудня 1908 р. – 28 червня 1909 р. 535 арк.
154. Спр. 39. Листи, телеграми, листування з питань прийому і виконання замовлень на машини торгового товариства Шавинер та інші з реалізації машин. 15 червня 1906 р. – 13 жовтня 1908 р. 126 арк.
155. Спр. 45. Листування у торгових справах з акціонерним товариством Ельворті. 66 арк.
156. Спр. 47. Листи та телеграми, листування з питань прийому та виконання замовлень на машини і частини машин. Грошові розрахунки за замовленнями, пропозиції торгових фірм на матеріали та фабрикати, про будівництво під'їзних шляхів та інше. 12 листопада 1909 р. – 19 листопада 1910 р. 648 арк.

157. Спр. 54. Листування про нагляд за паровими котлами, прийом та виконання замовлень на машини і частини машин, преїскуранти торгових фірм. 5 січня 1911 – 14 грудня 1911 р. 84 арк.
158. Спр. 66. Листування з питань прийому, виконання замовлень на машини і частини машин, листи Ради з'їзду російських фабрикантів з приводу регулювання ринку з продажу сільськогосподарських машин. 1913 р. 160 арк.
159. Спр. 73. Листування з питань прийому та виконання замовлень. 1913 р. 55 арк.
160. Спр. 74. Листи з приводу утворення товариства “Врожай”. 1914 р. 20 арк.
161. Спр. 96. Про військові замовлення 1917 р. 215 арк.

**Фонд Ф-201. Психіатрична лікарня “Бетанія”,
с. Володимирівка Хортицької волості
Катеринославського повіту,
опис 1 (1911–1917 рр.):**

162. Спр. 1. Головна книга 1911–1912 рр. 81 арк.
163. Спр. 2. Головна книга 1913–1914 рр. психіатричної лікарні “Бетанія”. 267 арк.
164. Спр. 3. Розрахункова книга хворих 1912–1914 рр. 114 арк.
165. Спр. 4. Книга витрат 1914–1916 рр. 197 арк.
166. Спр. 5. Розрахункова книга хворих 1914–1916 рр. 140 арк.
167. Спр. 7. Книга хворих 1916–1917 рр. 190 арк.

Державний архів Одеської області

Фонд 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора по Катеринославській губернії, опис 221 (1803–1824 рр.):

168. Спр. 6. У справі представлення Катеринославського губерньського правління про заснування в окружному селі колонії Хортиці торгів та ярмарків. 1806 р. 2 арк.

Фонд 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії, опис 1 (1799–1818 рр.):

169. Спр. 1066. Про вивіз селянами поміщика Попова з Кронсгартенського шинку гарячого вина. 1816–1819 рр. 72 арк.
170. Спр. 1649. Про заснування Комісії в Молочанському менонітському окрузі для управління ходом громадського вівчарства. 1824 р. 12 арк.
171. Спр. 1741. Про віддачу відкупного продажу напоїв у Хортицькому менонітському окрузі купцю Трояновському до 10 лютого 1827 р. 1824–1825 рр. 10 арк.
172. Спр. 1834. За донесенням Катеринославської Контори іноземних поселенців про відлучення безвісти молочанських менонітів: Якоба Діка, Іоганна Вілімса, Петра Бауера та Іоганна Вінца до м. Ромни Полтавської губернії для продажу вовни. 109 арк.
173. Спр. 1892. Про запис у гостинні купці 3-ї гільдії менонітів Катеринославського залучення з залишенням їх у цьому званні. 1826 р. 5 арк.

**Фонд 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців
Південного краю Росії,
опис 2 (1847–1851 рр.):**

174. Спр. 9503. Про прирахування у Бердянські 3-ї гільдії купці меноніста кол. Руднервейде Ісаака Матосова. 1847 р. 2 арк.
175. Спр. 9539. Про прирахування у Бердянські 3-ї гільдії купці меноніста кол. Шензе Генріха Янцена. 1847 р. 2 арк.
176. Спр. 10876. Про дозвіл меноністу Вібе відкрити на хуторі Юнгланія [Юшанли] тютюнового закладу. 1848–1852 рр. 19 арк.
177. Спр. 11555. Про відправку двох молодих меноністів до Італії для вивчення розмотки шовку. 1848 р. 5 арк.
178. Спр. 11769. Про хід хвороби холери в колоніях Хортицького округу. 1848 р. 10 арк.
179. Спр. 11792. Про призначення в Молочанський менонітський округ приватного лікаря. 1848–1855 рр. 88 арк.
180. Спр. 11802. Про продовження видання в 1849 р. для німецьких колоністів “Співрозмовника”. 1848–1849 рр. 16 арк.
181. Спр. 12054. Про внесені гроші на виписку у майбутньому 1850 р. газети “Співрозмовник”, опублікованої для німецьких колоністів. 1849–1855 рр. 127 арк.
182. Спр. 12184. Про затвердження контракту, укладеного Маріупольським менонітським окружним приказом з меноністами Мартенсом і Вінсом, про віддачу останнім у відкупне утримання продажу напоїв. 1849 р. 4 арк.
183. Спр. 12410. З подання представника Молочанського менонітського Товариства сільського господарства, про утиски роблених казенним відкупом від-

купщику напоїв у Маріупольських менонітських колоніях Мартенсу. 1850 р. 14 арк.

184. Спр. 13068. Про видачу редактору газети, опублікованої Комітетом для німецьких колоністів, 400 руб. ср. на покриття витрат, зроблених для видання тієї газети. 1851 р. 8 арк.
185. Спр. 14464. Про віддачу у відкупне утримання рибної ловлі при кол. Кронсгартен. 1851 р. 10 арк.

**Фонд 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців
Південного краю Росії,
опис 3 (1853–1856 рр.):**

186. Спр. 14914. Про дозвіл меноністам Хортицького і Маріупольського округів селитися в новій колонії в Маріупольському окрузі – Фрідріхсталь. 1852–1856 рр. 51 арк.
187. Спр. 15245. Про затвердження кошторису про прибуток і витрату громадських сум Молочанського менонітського округу на 1853 р. 1852–1853 рр. 211 арк.
188. Спр. 15253. Про затвердження кошторису про прибуток і витрати общинних сум у Хортицькому менонітському окрузі. 1852–1853 рр. 83 арк.
189. Спр. 15361. Про прирахування меноністки колонії Орлов Марії Фот з синами Олександром, Тобранем і Теодором та дочками Ернестиною і Молівітею в Бердянські купці. 1852 р. 6 арк.
190. Спр. 15696. Про видання вчителем громадського в колонії Хортиці училища Генріхом Францом навчальних таблиць для використання у менонітських школах. 1853 р. 3 арк.
191. Спр. 16587. Про вручення меноністам паспортів для проживання в різних містах Російської імперії. 1854 р. 2 арк.

**Фонд 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців
Південного краю Росії,
опис 4 (1856–1877 рр.):**

192. Спр. 17857. Про віддачу у відкупне утримання на-поїв упродовж 1857 р. і 1858 р. у Маріупольському окрузі. 1856–1857 рр. 13 арк.
193. Спр. 18101. На прохання вчителя при Молочанському менонітському училищі Петра Нейфельда про допущення дітей російського походження до вступу на виховання в цей заклад. 1857 р. 1 арк.
194. Спр. 18133. Про приймання з Контори Банку за білетом на 8000 руб. процентів суми Хортицького центрального училища. 1857 р. 8 арк.
195. Спр. 18571. Про прирахування у Бердянські 3-ї гільдії купці меноніста Ісаака. 1857 р. 2 арк.
196. Спр. 19998. Про газету “Unterhaltungsblatt” і календар за 1861 р. 1860–1864 рр. 1 арк.
197. Спр. 20147. Про прирахування меноніста Ісаака Петрова Діка в Бердянські купці. 1860 р. 4 арк.
198. Спр. 20159. Про прирахування меноніста Миколи Вінса в Бердянські купці. 1860 р. 5 арк.
199. Спр. 20267. Про прирахування меноніста Якоба Езау в Бердянські купці. 1860–1863 рр. 3 арк.
200. Спр. 20504. Про будівництво училищного дому в колонії Фрідріхсталь (Маріупольського округу). 1861–1862 рр. 9 арк.
201. Спр. 20883. Про виписку Землеробської газети для Маріупольського менонітського окружного приказу на 1862 р. 4 арк.
202. Спр. 20914. Про опублікований у німецькому перекладі статут про колонії вид. 1857 р., а також положення про акциз із тютюну та питного збору. 1862–1864 рр. 79 арк.
203. Спр. 21220. Відомості про щеплення віспи в колоніях. 1863–1864 рр. 65 арк.

204. Спр. 21590. Про щеплення дітям віспи та призначення віспощеплювачів у переселенській колонії. 1863–1866 рр. 30 арк.
205. Спр. 21839. Про купівлю маленького органу для молитовного дому. 1864 р. 5 арк.
206. Спр. 21887. З відомостями приказів про посів і врожай хлібів у 1864 р. 282 арк.
207. Спр. 21941. Про щеплення дітям віспи та призначення віспощеплювачів у переселенській колонії. 1864–1865 рр. 62 арк.
208. Спр. 23202. Про ведення торгівлі та промислів у колоніях. 1869–1870 рр. 47 арк.
209. Спр. 23442. Про поширення у колоніях твору Гнаденфельдського меноніста Густава Ремпеля “Керівництво до географії”. 1870 р. 4 арк.

**Фонд 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців
Південного краю Росії,
опис 5 (1819–1876 рр.):**

210. Спр. 19. Про надання Хортицькими меноністами побратимам, які виселилися до Маріупольського округу, нової допомоги на обзаведення. 1842–1843 рр. 45 арк.
211. Спр. 29. Про винахід меноністом колонії Хортиці Діркком Діком знаряддя для спущення ґрунту. 1843–1845 рр. – Див. опис, справа втрачена.
212. Спр. 59. Справа зі звітом Хортицького окружного приказу за 1845 р. 1846 р. 75 арк.
213. Спр. 63. Справа зі звітом Маріупольського окружного приказу за 1845 р. 1846 р. 72 арк.
214. Спр. 64. Пожалування меноністу колонії Хортиці Дірк Діку золотої медалі за винахід знаряддя для підпушування ґрунту під лісові насадження 1846 р. 7 арк.

215. Спр. 219. Про будівництво училищного дому в колонії Розенталь Хортицького округу. 1859–1867 рр. 24 арк.
216. Спр. 246. Про будівництво дому в колонії Бергталь під приміщення Маріупольського окружного приказу. 1860–1864 рр. 86 арк.
217. Спр. 379. Про заборону танців і музики в питних закладах у колоніях іноземних поселенців. 1867 р. 12 арк.
218. Спр. 453. Про вимогу з Одеської Контори Державного банку процентів на капітал Хортицького центрального училища. 1867–1870 рр. 36 арк.
219. Спр. 580. Справа про Гальбштадтське російське центральне училище (листування, рапорти, свідоцтва, матеріали німецькою мовою). 1869–1881 рр. 269 арк.

**Фонд 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців
Південного краю Росії,
опис 7 (1800–1806 рр.):**

220. Спр. 6. Листування про розбиті на Дніпровських порогах судна Меноніста Вінца, який сплавляв ліс до Олександрівської фортеці. 1805–1809 рр. 69 арк.

**Фонд 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців
Південного краю Росії,
опис 8 (1808–1871 рр.):**

221. Спр. 44. Інструкції про устрій та управління колоніями іноземних поселенців. 41 арк.

**Фонд 89. Менонітська община
Мелітопольського повіту Таврійської губернії,
опис 1 (1803–1920 рр.):**

222. Спр. 561. Виправлення деяких статей та опис менонітських колоній. 1839 р. 5 арк.
223. Спр. 762. Матеріали Іоганна Корніса про обов'язки члена-кореспондента Вченого Комітету при Міністерстві державного майна у Таврійській губернії. 1841–1842 рр. 125 арк.
224. Спр. 930. Акти про посадку та збирання врожаю картоплі. 1843 р. 879 арк.
225. Спр. 1123. Посів громадської кукурудзи та картоплі. 1845 р. 250 арк.
226. Спр. 1235. Статистичний матеріал про посіви та жнива. 1806–1846 рр. 14 арк.
227. Спр. 1458. Листування управління Державного майна з Ф. Вібе з приводу становища ремісників. 1849–1850 рр. 96 арк.
228. Спр. 1465. Умови на оренду водяного млина Тевсом. 1849–1850 рр. 16 арк.
229. Спр. 1507. Сільськогосподарські примітки про шовківництво. 1850 р. 46 арк.
230. Спр. 1678. Таблиці цін на зерно за 14 років у Молчанському окрузі. 1839–1852 рр. 35 арк.
231. Спр. 1727. Ділові листи Ніссена, оптового торговця шовком, Філіпу Вібе. 1853–1857 рр. 129 арк.
232. Спр. 3116. Про кількість осіб і кількість десятин у 1894 р. 68 арк.
233. Спр. 3517. Відомості про менонітські школи на 1 січня 1908 р. 15 арк.

Російський державний історичний архів
Фонд 20. Департамент торгівлі та мануфактур,
опис 12 (1808–1900 рр.):

234. Спр. 51. Відомість з даними про заводи “Лепп і Вальман”, А.Я. Копа та інші за 1896 р. 87 арк.

Фонд 23. Міністерство торгівлі та промисловості,
опис 17 (1873–1918 рр.):

235. Спр. 46. Про Обласну Південноросійську сільсько-господарську, промислову та кустарну виставку 1 липня 1910 р. у м. Катеринославі. 102 арк.

Фонд 381. Канцелярія Міністерства землеробства,
опис 46 (1837–1917 рр.):

236. Спр. 10. Всеподданійші доповіді по III Департаменту Міністерства державного майна. 1841 р. 12 арк.

Фонд 381. Канцелярія Міністерства землеробства,
опис 47 (1843–1878 рр.):

237. Спр. 464. Центральні російські училища та їх капітал. 1876 р. 28 арк.

Фонд 383. Міністерство державного майна,
опис 1 (1838–1866 рр.):

238. Спр. 161. Огляд новоросійських іноземних колоній (меноністів Катеринославської губернії – план земель колоній по обидва боки р. Дніпро). Туш, акварель. 1798–1804 рр. 128 арк.

**Фонд 383. Міністерство державного майна,
опис 29 (1838–1842 рр.):**

- 239. Спр. 159. З Журналу Експедиції про доставку відомостей від Новоросійського губернського правління відносно оселених у Новоросійському краї меноністів. 1797–1798 рр. 94 арк.
- 240. Спр. 177 “Б”. Про переселення з Елбінгу та Марієнбургу деяких меноністів і про кошти на випадок їхнього прийому. 1802 р. 135 арк.
- 241. Спр. 214. Справа з представлення Новоросійської Опікунської Контори щодо виданих меноністам, які вийшли з Пруссії, кормових грошей і позики для обзаведення їх господарством. 1803–1806 рр. 62 арк.
- 242. Спр. 251. Про стягнення з Хортицьких меноністів з Пруссії, Іозефстальських колоністів казенного боргу та плати поземельних грошей. 1805 р. 90 арк.
- 243. Спр. 491. Про кормчество, яке відбулося в менонітських колоніях Катеринославської губернії. 1826 р. 50 арк.

**Фонд 398. Департамент землеробства,
опис 2 (1838–1853 рр.):**

- 244. Спр. 174. Сільське господарство – про віддачу для його вивчення вихованців до меноніста Корніса. 1838–1849 рр. 384 арк.

**Фонд 398. Департамент землеробства,
опис 6 (1841–1847 рр.):**

- 245. Спр. 1550. Менонітські колонії нового облаштування – про використання їхнього господарства щодо нових російських поселень у Південній Росії. 1842–1845 рр. 18 арк.

**Фонд 398. Департамент землеробства,
опис 21 (1851–1958 рр.):**

246. Спр. 7177. Сільські хлопці – про представлення їх для навчання до меноністів. 1857 р. 364 арк.

**Фонд 398. Департамент землеробства,
опис 29 (1858–1861 рр.):**

247. Спр. 8369. Про відкриття в 1858 р. виставки сільськогосподарських виробів у Катеринославській губернії. 1859 р. 85 арк.

**Фонд 821. Департамент духовних справ
іноземних віросповідань,
опис 133 (1841–1917 рр.):**

248. Спр. 319. Про обстеження побуту та сучасного стану менонітів. 1915 р. 173 арк.
249. Спр. 321. Про торгово-промислові підприємства менонітів. 1914–1915 рр. 111 арк.

**Фонд 1483 Особливого Комітету боротьби
з німецьким засиллям,
опис 1 (1914–1918 рр.):**

250. Спр. 18. Всепідданійші просьби іноземних вихідців про виключення їх із дії узаконень 2 лютого і 13 грудня про припинення іноземного землеволодіння та землекористування. 1916 р. 162 арк.
251. Спр. 20. Всепідданійші просьби, записки, особливі журнали Особливого Комітету з боротьби з німецьким засиллям та листування про обмеження прав менонітів Катеринославської, Таврійської та інших

губерній на підставі узаконень 2 лютого і 13 грудня 1915 р. про припинення іноземного землеволодіння та землекористування. 1916–1917 рр. 16 арк.

252. Спр. 32. Про ліквідацію німецького землеволодіння у Волинській, Катеринославській та Київській губерніях. 32 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

253. Августинович Э. По степям и колониям в Новороссии. *Труды Императорского Вольного Экономического Общества*. 1882. Том 3. 182 с.
254. Агрономическое путешествие по Таврической и некоторым частям Екатеринославской и Херсонской губерний в 1853 году. *Журнал Министерства государственных имуществ* (далі – ЖМГИ). 1854. Ч. 53. № 4. С. 7, 94–111.
255. Адрес-календарь г. Александровска и уезда на 1907 год под ред. И.Я. Акинфиева. Александровск, 1907. 178 с.
256. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. I. Очерки Днепра. СПб., 1863. 465 с.
257. Весь Екатеринослав. Издание Буровой. За 1900 г. Екатеринослав, 1900. 348 с.
258. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Сост. Генштаба подполковник Герсеванов. Т. XI. Ч. 2. Таврическая губерния. СПб., 1849. 225 с.
259. Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел по поручению Стат. совета. Вып. 8: Губернии Новороссийской группы. Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабия. СПб., 1886. 119 с.

260. Воспоминания о еврейских земледельческих колониях. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье: ДИВО, 1999. С. 212–223.
261. Вся Екатеринославская губерния. 1913 год. Екатеринослав, 1913. 360 с.
262. Гакстгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. Т. I. М., 1870. 486 с.
263. Документы, относящиеся к вероисповедным вопросам меннонитов. Гальбштадт, 1910. 35 с.
264. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 г. СПб., 1863. 84 с.
265. Екатеринославский адрес-календарь. Екатеринослав, 1915. 562 с.
266. Законы о ликвидации с 2 февраля 1915 года немецкого и австрийского землевладения в России (немцы-колонисты, поселяне-собственники, иностранные хлебопашцы, поселенцы). Одесса, 1915. 30 с.
267. Из записной книжки проезжего лесничего. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1865. Ч. 90. Отд. II. С. 247–269.
268. Ігнатуша О.М., Тедеєв О.С. Німецьке населення Запорізького краю за документами Бердянської, Катеринославської, Мелітопольської та Олександрівської земських управ. *Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Випуск 1(4). Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998. С. 51–77.
269. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. Издание 2-е, дополненное. Гальбштадт: Издание Товарищества “Радуга”, 1915. 77 с.
270. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. Рига: Спридитис, 1990. 118 с.

271. Оммер. Менонистские колонии на Молочных Водах. *Одесские Вести*. 1839. № 17. С. 199–202.
272. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении. Составил П.К. Дзякович. Издание Типо-Литографии Л.Л. Либермана в Мелитополе. 1900 г. Запорожье, 1990. 45 с.
273. Очерки путешествия в Крым профессора Шмальца в 1837 году. *Журнал Министерства внутренних дел* (далі – ЖМВД). 1840. Ч. 36. № 4. С. 422–465.
274. Павлович. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба. Екатеринославская губерния. СПб.: Типография Деп. Генштаба, 1862. 358 с.
275. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XL. Таврическая губерния. СПб., 1904. 309 с.
276. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Часть XIII. Екатеринославская губерния. СПб., 1904. 234 с.
277. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803–1814 гг. Под ред. О.В. Коноваловой. Одесса, 1999. 282 с.
278. Письмо из колонии Гальбштадт. *Молва*. 1832. № 65. 12 августа. С. 257–259.
279. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собрание I. Т. XVI. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1135 с.
280. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXIV. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 872 с.
281. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXVI. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 895 с.

282. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXVIII. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1328 с.
283. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXXI. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 944 с.
284. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXXV. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 674 с.
285. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXXVI. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 736 с.
286. ПСЗРИ. Собрание I. Т. XXXVII. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 986 с.
287. ПСЗРИ. Собрание II. Т. VIII. Отд. I. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1834. 832 с.
288. ПСЗРИ. Собрание II. Т. X. Отд. I. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. 918 с.
289. ПСЗРИ. Собрание II. Т. XII. Отд. I. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1838. 622 с.
290. ПСЗРИ. Собрание II. Т. XII. Отд. II. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1838. 1067 с.
291. ПСЗРИ. Собрание II. Т. XVII. Отд. I. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1843. 326 с.
292. ПСЗРИ. Собрание II. Т. L. Отд. III. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1877. 533 с.

293. ПСЗРИ. Собрание III. Т. I. СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885. 544 с.
294. Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1899. 176 с.
295. Список населенных и ненаселенных пунктов Бердянского уезда с распространением их по волостям к 1 января 1911 г. Бердянск, 1912. 83 с.
296. Список населенных мест. По сведениям 1864 года. Изд. Центр. Стат. Комитетом МВД. Т. XLI. Таврическая губерния. СПб., 1865. 138 с.
297. Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1902. 27 с.
298. Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911. 124 с.
299. Список фабрик и заводов России. 1910. М., СПб., Варшава, 1910. 1024 с.
300. Фадеев А.М. Воспоминания А.М. Фадеева, 1790–1867. Одесса, 1897. 231 с.
301. Херсонские менонистския колонии и табуны степных диких лошадей в Украине. *Северная Пчела*. 1852. № 51. С. 203–204.
302. Яворницький Д.І. До історії Степової України. Дніпропетровськ: Друкарня пам'яті “Перекопу”, 1929. 536 с.
303. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp 1851–1880. Translated and edited, with an introduction and analysis, by Harvey L. Dyck. Toronto, Buffalo, London, 1991. 456 p.
304. Petzholdt A. Reise im Westlichen und Sudlichen Europaischen Russland im Jahre 1855. Leipzig, 1864. 501 s.

305. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union. 1789–1923 / David G. Rempel with Cornelia Rempel Carlson. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press Incorporated, 2002. 356 p.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

306. Атаманенко С.В. Імміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті роки XIX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.
307. Багалеї Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. К.: Типография Корчак-Новицкого, 1889. 115 с.
308. Бедный М.С. Демографические процессы и здоровье населения. *Общественные науки и здравоохранение* / И.Н. Смирнова. М.: Наука, 1987. С. 163–171.
309. Белобородова И.Н. Этноним “немец” в России: культурно-политологический аспект. *Общественные науки и современность*. 2000. № 2. С. 96–102.
310. Бертенсон В. С Юга. Менонистские колонии. *Хозяин*. 1894. № 4. С. 281–282.
311. Бертенсон В.А. Состояние шелководства на юге России в 1915 г. и меры к развитию его. *Известия Комитета шелководства Императорского общества сельского хозяйства южной России*. 1916. № 4–5. С. 64–79.
312. Бессмертный Ю.Л. “Анналы”: переломный этап? *Одиссей. Человек в истории*. 1991. С. 7–24.
313. Белікова М. Адміністративне управління менонітських колоній півдня України (1789–1917 рр.).

Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. К.: УНІСЕРВ, 2004. Випуск 16. С. 16–21.

314. Белікова М.В., Зацепіна Н.О. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Випуск XXXI. С. 122–124.
315. Благовещенский В. Обзор правительственных мер относительно иностранных поселений в России. *ЖМВД*. 1850. Ч. XXX. С. 3–45.
316. Блок М. Апология истории, или ремесло историка / перевод Е.М. Лысенко. М.: Наука, 1986. 256 с.
317. Большая медицинская энциклопедия / за гл. ред. Б.В. Петровского. М.: Советская энциклопедия, 1974. Том 3. 512 с.
318. Большая медицинская энциклопедия / за гл. ред. Б.В. Петровского. М.: Советская энциклопедия, 1977. Том 5. 568 с. с ил.
319. Большая медицинская энциклопедия / за гл. ред. Б.В. Петровского. М.: Советская энциклопедия, 1978. Том 9. 483 с. с ил.
320. Большая медицинская энциклопедия / за гл. ред. Б.В. Петровского. М.: Советская энциклопедия, 1981. Том 16. 512 с.
321. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России. Петроград, 1916. 207 с.
322. Бочарова Н.В. Роль немецкой диаспоры в производстве и продаже сельскохозяйственных орудий и машин в Украине в XIX веке. *Вопросы германской истории* (далі – ВГИ). Днепропетровск, 1995. С. 74–83.
323. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983. 412 с.
324. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973. 283 с.

325. Васильчук В. Німецькі переселенці в Україні. *Історія в школі*. 1999. № 10. С. 11–16.
326. Велицын А. Иностранная колонизация в России. *Русский вестник*. 1890. № 2. С. 256–259.
327. Велицын А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящее положение немецких колоний на Юге и Востоке России. СПб., 1893. 282 с.
328. Венгер Н. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). *Етнічна історія народів Європи*: збірник наукових праць. К.: УНІСЕРВ, 2004. Випуск 16. С. 29–36.
329. Веселовский К. Тонкорунное овцеводство в России. *ЖМГИ*. 1846. Ч. XX. С. 105–154.
330. Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Год изд. 1-й. Одесса: Изд. “Бердянских Новостей”, 1911. 97 с.
331. Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы “новой исторической науки”. *Одиссей. Человек в Истории*. 1991. М.: Наука, 1991. С. 60–74.
332. Вибе Ф. Полеводство. Хлебопашество менонитов южной России. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России* (далі – ЗИОСХ). 1853. С. 153–159.
333. Воронина О.А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на западе. *Общественные науки и современность*. 2004. № 4. С. 9–20.
334. Выставка сельских произведений в Екатеринославе в 1858 году. *ЖМГИ*. 1859. Ч. LXX. С. 57–72.
335. Гавель. О хлебопашестве немецких поселенцев в степях южного края России. *ЖМГИ*. 1851. Ч. 28. № 1. С. 57–68.
336. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкуна, А. Олійник. К.: Основи, 1999. 726 с.
337. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців (Історико-

- етнографічна монографія). К.: Наукова думка, 1971. 163 с.
338. Гротто-Слепиковский А. Очерки из истории южнорусского сельского хозяйства. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1897. Т. CLXXXV. № 4. С. 39–94.
339. Гузенков С. Використання цифрової інформації масових джерел (за матеріалами метричних книг). “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”: матеріали Всеукраїнської наук. конф., м. Нікополь, 10–11 жовтня 2002 р. Нікополь–Запоріжжя–Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. С. 199–204.
340. Демографический энциклопедический словарь / за ред. Д.И. Валентей (гл. ред.) и др. М.: Сов. энциклопедия, 1985. 608 с.
341. Державний архів Запорізької області: короткий довідник. Запоріжжя: ДАЗО, 1999. 231 с.
342. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. М.: Издательство АН СССР, 1959. 256 с.
343. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800–1825 гг. М.: Наука, 1970. 382 с.
344. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825–1860 гг. М.: Наука, 1981. 215 с.
345. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года. *Одиссей. Человек в Истории*. 1991. М.: Наука, 1991. С. 48–59.
346. Ермакова С.И. Гендерные проблемы. Обзор российских и зарубежных исследований. *Социологические исследования*. 2000. № 11. С. 52–67.
347. Заблоцкий А. Хозяйственные замечания о некоторых губерниях южного края России. *ЖМГИ*. 1841. Ч. I. С. 11–55.
348. Запорізький обласний державний архів та його філіал у м. Мелітополі. Путівник. К.: Наукова думка, 1968. 295 с.

349. Звіт про науково-дослідну роботу за 2001 р. головного хранителя фондів Борисенко О.Є. *Науковий архів Національного заповідника "Хортиця"* (НА 364). С. 81–90.
350. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии. *Социологические исследования*. 2000. № 11. С. 15–23.
351. Злобина Л.Г., Малаховская Н.В. Развитие образования в Александровске. *Наукові праці історичного факультету*. Випуск II. Дніпропетровськ: МП "Промінь", 1997. С. 79–85.
352. Ипатов А.Н. Меннониты. Вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности. М.: Мысль, 1978. 213 с.
353. Ипатов А.Н. Проблема религиозного и национального в современном меннонитстве. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. М., 1971. 20 с.
354. Исмаилов М.С. Возникновение немецких колоний юга Украины (конец XVIII – 30-е годы XIX в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. Днепрпетровск, 1994. 20 с.
355. Историческое обозрение водворения иностранных поселенцев в России. *ЖМГИ*. 1854. Ч. 52. № 7. С. 35–78.
356. Историческое обозрение колоний в царствование Императора Николая I. *ЖМГИ*. 1855. Ч. 54. С. 71–88.
357. История городов и сел УССР. Запорожская область. К.: Полиграфкнига, 1981. 728 с.
358. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. М.: Наука, 1976. 307 с.
359. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение? (К вопросу об иностранных поселениях на юге России). М., 1895. 136 с.

360. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770–1917). Запорожье: Запорожский государственный университет, 1998. 286 с.
361. Карагодин А.И. Немецкие колонии на юге Украины (этнографические заметки). *Из прошлого Запорожья*. Запорожье, 1992. Выпуск I. С. 48–72.
362. Карагодин А.И. Очерки истории сельского хозяйства Запорожского края во второй половине XIX в. *Из прошлого Запорожья*. Запорожье, 1992. Выпуск 2. С. 43–81.
363. Карагодин А.И., Кокошинский А.Н. Земельные проблемы немецкой колонизации на юге Украины (XVIII–XIX века). *Культурологічний Вісник*. 1996. Выпуск 3. С. 5–13.
364. Кеппен П. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 году. СПб., 1857. 297 с.
365. Кеппен П.И. О шелководстве в России. *ЖМВД*. 1834. Ч. XIV. С. 105–120.
366. Классен Х.И. Красный степной скот. М.: Издательство “Колос”, 1966. 247 с.
367. Клаус А. Духовенство и школы в наших немецких колониях. *Вестник Европы*. 1869. Т. I. С. 138–174.
368. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. СПб., 1869. 455 с., приложения 101 с.
369. Клаус А. Сektаторы-колониcты в России. *Вестник Европы*. 1868. Том 3. № 6. С. 665–722.
370. Клибанов А. Меннониты. М. – Ленинград: Московский рабочий, 1931. 110 с.
371. Клибанов А.И. Меннонитская колонизация на юге России в XVIII–XIX вв. Тезисы диссертации. Ленинград, 1935. 5 с.
372. Климова С.Г. Стереотипы повседневности в определении “своих” и “чужих”. *Социологические исследования*. 2000. № 12. С. 13–22.

373. Книга Петцольдта. *Современник*. 1865. Т. 107. № 4. С. 337–389.
374. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М.: Наука, 1987. 439 с.
375. Количественные методы в исторических исследованиях: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. “История” / под ред. И.Д. Ковальченко. М.: Высшая школа, 1984. 384 с.
376. Корнис И. Краткий обзор состояния менонистских колоний на реке Молочной, в 1847 году, в сельскохозяйственном отношении. *ЗИОСХ*. 1847. С. 66–69.
377. Корнис И. О породе немецких коров на Молочных Водах. *Сборник статей о сельском хозяйстве юга России, извлеченных из ЗИОСХ с 1830 по 1868 год*. Одесса, 1868. С. 513–514.
378. Корнис И. О состоянии хозяйства в Молочанских колониях в 1842 г. *ЖМГИ*. 1843. № 3. С. 64–78.
379. Корнис И. О состоянии хозяйства в Молочанских менонистских колониях в 1843 году. *ЖМГИ*. 1844. Ч. IX. С. 130–144.
380. Корнис И. Об орошении луков в молочанских колониях. *ЖМГИ*. 1842. Ч. 4. С. 378–435.
381. Краткие справочные сведения о заводах, мастерских и складах земледельческих машин и орудий. Составлено по сведениям за 1903 и 1904 гг. СПб.: Типография М. Меркушева, 1905. 141 с.
382. Краткий экономический словарь / под ред. Ю.А. Беллика и др. М.: Политиздат, 1987. 399 с.
383. Краткое известие об успехах шелководства, виноделия и садоводства в полуденных губерниях России, за 1835 год. *ЖМВД*. 1836. Ч. XX. № 4. С. 27–64.
384. Крестьянинов В.Ф. Меннониты. М.: Политиздат, 1967. 223 с.
385. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители: К. Вернер и С. Харизоменов. М., 1887. 112 с.

386. Кривонос М.А. Промышленность Александровска в начале XX века. *Из прошлого Запорожья*. Запорожье, 1992. Выпуск I. С. 74–89.
387. Кривохатський М. Меноніти на Україні. Харків: Пролетарій, 1930. 48 с.
388. Кругляк Б.А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні. *Український історичний журнал*. 1986. № 10. С. 81–90.
389. Кузьмин. Сельскохозяйственное положение Екатеринославской губернии в 1862 г. *ЖМГИ*. 1863. С. 42–70.
390. Кулинич И.М. Меннониты на Украине. *ВГИ*. Социально-экономическое развитие неизученной проблемы. Днепропетровск: Издательство ДГУ, 1991. С. 30–45.
391. Кулинич И.М. Развитие немецких колоний на Украине. *Советские историки-германисты: Кто они?* Бюллетень № 1. С. 108–128.
392. Кулинич И.М. Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). *Український історичний журнал*. 1990. № 9. С. 18–30.
393. Кулинич И.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Наукова думка, 1995. 272 с.
394. Линдеман К.Э. Законы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. М.: Типография К.Л. Меншова, 1916. 233 с.
395. Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г.; 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. М., 1917. 379 с.
396. Лискун Е.Е. Красный немецкий скот. *Труды бюро по зоотехнике*. 1912. Вып. 8. С. 1–84.

397. Лохматова А.И. Очерки истории промышленного развития Запорожского края во второй половине XIX в. *Из прошлого Запорожья*. Запорожье, 1992. Выпуск 2. С. 82–98.
398. Малиновский Л.В. Заблуждения и ходячие стереотипы в истории российских немцев. *Российские немцы*: материалы междунар. науч. конф., г. Анапа, 20–25 сентября 1995 г. М., 1996. С. 127–130.
399. Малиновский Л.В. История немцев в России. Барнаул, 1996. 186 с.
400. Малиновский Л.В. Община немецких колонистов в России и ее региональные особенности в XIX – начале XX в. *История СССР*. 1990. № 2. С. 175–182.
401. Малиновский Л.В. Социально-экономическая жизнь немецкой колонистской деревни в Южной России (1762–1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ленинград, 1986. 26 с.
402. Малиновский Л.В. Экономическое и социальное развитие колонистской деревни в Южной России в первой половине XIX в. *Исторические записки*. 1983. Том 109. С. 177–202.
403. Мельникова Н.П. Традиційні і нові елементи в побуті євреїв-землеробів півдня України (XIX – початок XX ст.). *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*: збірник наукових праць Всеукр. наук.-практ. конф. 4–5 жовтня 2001 р., м. Запоріжжя. Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, Сімферополь: Доля, 2001. С. 81–84.
404. Мешков Д.Ю. Докладные регистры и мемории Конторы Опекунства новороссийских иностранных поселенцев как источник по истории немецкой колонизации юга России 1800–1810 гг. *Российские немцы. Историография и источниковедение*

- ние: материалы междунар. науч. конф. Анапа, 4–9 сентября 1996 г. М., 1997. С. 315–327.
405. Миклашевский А.М. О торговле зерновым хлебом в южных губерниях России. *ЗИОСХ*. 1885. № 2. С. 72–81.
406. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. Харьков, 1895. 48 с.
407. Мільчев В.І. Болгарське населення Південної України у XVIII ст. Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Запоріжжя, 2000. 19 с.
408. Народы мира: историко-этнографический справочник / под ред. Ю.В. Бромлея. М.: Советская Энциклопедия, 1988. 624 с.
409. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). К.: Наукова думка, 1975. 275 с.
410. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. *Відродження*. 1993. № 9. С. 7-11.
411. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. II. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. К.: Видавництво АН УРСР, 1962. 580 с.
412. Новая земледельческая газета в Одессе. *ЗИОСХ*. 1846. С. 99–103.
413. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1997. 88 с.
414. О покупке шелка и шелковичных коконов правительством, в видах поощрения шелководства. *ЖМГИ*. 1849. Ч. XXX. С. 30–31.
415. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в южной России, в 1850 г. *ЖМГИ*. 1851. Ч. XL. № 3. С. 65–118.
416. О состоянии сельского хозяйства в Южной России, в 1851 году. *ЖМГИ*. 1852. Ч. XLIV. № 3. С. 107–136.

417. О состоянии сельского хозяйства в Южной России, в 1853 году. *ЖМГИ*. 1854. Ч. 51. № 2. С. 111–146.
418. Об успехах хозяйства в колониях южного края России. *ЖМГИ*. 1847. Ч. XXXIII. С. 252–262.
419. Оболенская С.В. Образ немца в русской народной культуре XVIII–XIX вв. *Одиссей. Человек в Истории*. 1991. М.: Наука, 1991. С. 160–185.
420. Описание меннонитских колоний в России. *ЖМГИ*. 1842. Ч. IV. С. 1–42.
421. Осташева Н.В. Династия Леппов и их предприятие. *ВГИ*. Днепропетровск, 1998. Том 1. С. 54–58.
422. Осташева Н.В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – поч. 30-х рр. XX ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового степеня канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1996. 24 с.
423. Осташева Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. М.: Готика, 1998. 256 с.
424. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С.И. Бобылева и др.; под ред. С.И. Бобылевой. Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. 232 с.
425. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917): комплексне дослідження. Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 1996. 19 с.
426. Пачев С.І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині XIX – на початку XX ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття*. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. Вип. 6. С. 205–209.
427. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным

- документам). М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1909. 340 с., приложений 83 с.
428. Писаревский Г.Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. Ростов-на-Дону, 1917. 68 с.
429. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803–1920. Одесса: Издательство ТЭС, 1999. 520 с.
430. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876 гг. / под ред. О.В. Коноваловой. Том 1. Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. Одесса, 1998. 151 с.
431. Постников В. Молочанские и Хортицкие немецкие колонии. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1882. Т. XL. С. 35–49.
432. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. М.: Типо-литография Высочайше утвержденного товарищества И.Н. Кушнерев и К, 1891. 391 с.
433. Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803–1917: библиографический указатель / Одесский государственный университет им. И.И. Мечникова. Научная библиотека; сост. В.В. Самодурова; науч. ред. и авт. вступ. ст. М.А. Шевчук; библиогр. ред. М.А. Подрезова; ред. И.В. Шепельская. Одесса, 1999. 192 с.
434. Рейнмарус А. Меннониты. *Антирелигиозник*. 1938. № 1. С. 47–53.
435. Релігієзнавство: навчальний посібник / за ред. С.А. Бублика. Стер. вид. К.: Юрінком Інтер, 2001. 496 с.
436. Репина Л.П. Пол, власть и концепция “разделенных сфер”: от истории женщин к гендерной истории. *Общественные науки и современность*. 2000. № 4. С. 123–137.
437. Романюк М.В. Боршномельна промисловість у менонітських колоніях півдня України (кінець XVIII – початок XX століття). *Державна етно-*

- національна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: збірник наукових праць V Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2–3 жовтня 2003 р. Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, Сімферополь: Доля, 2003. С. 81–84.*
438. Романюк М.В. Демографічні та соціально-побутові аспекти життя населення менонітських колоній півдня України (перша половина XIX ст. – 1917 р.). *Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. Випуск 6. С. 234–240.
439. Романюк М.В. Етнонаціональна політика Російської імперії на Півдні України (початок – 70-ті рр. XIX ст.). *Наукові записки. Історичні науки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / укладачі В.Й. Борисенко, К.О. Баханов, П.В. Дмитренко. К. – Бердянськ: Спільне видання НПУ ім. М.П. Драгоманова та БДПУ, 2002. Випуск 46. С. 42–46.*
440. Романюк М.В. “Єврейський проект”: спроба співіснування євреїв та менонітів у спільних поселеннях (50–80-ті рр. XIX ст.). *Седьмые Запорожские еврейские чтения*. Запорожье, 2003. С. 118–122.
441. Романюк М.В. Землеробство в менонітських колоніях Півдня України (перша половина XIX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2002. Випуск XIV. С. 36–41.
442. Романюк М.В. Ілюстрований каталог підприємства “Лепп і Вальман” 1889 р. як джерело для вивчення промисловості менонітів півдня України. *Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України*

- ЗДУ. Випуск 5. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. С. 256–258.
443. Романюк М.В. Історіографія питання про роль і місце менонітських колоній в соціально-економічному розвитку Запорізького краю. *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи*: науковий збірник. Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. С. 189–197.
444. Романюк М.В. Історія розвитку художньо-релігійної літератури в менонітських колоніях Півдня України (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*: збірка наукових праць. Том 3. Одеса, 2002. С. 323–324.
445. Романюк М.В. Місце менонітів у соціально-економічному розвитку міста Нікополя (кінець XVIII – початок XX століття). *Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району*: матеріали Всеукр. наук. конф. м. Нікополь, 10–11 жовтня 2002 р. Нікополь – Запоріжжя – Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. С. 205–209.
446. Романюк М.В. “Народная память о Запорожье, предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине, 1875–1905 г.” Я.П. Новицького як джерело з історії менонітських колоній півдня України кінця XVIII – початку XIX ст.). *Матеріали Перших Новицьких Читань*. м. Запоріжжя, 24 жовтня 2002 р. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. С. 77–79.
447. Романюк М.В. Населення менонітських колоній Півдня України (I половина XIX ст. – 1917 р.). *Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*: збірник наук. праць Всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 4–5 жовтня 2001 р., Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, Сімферополь: Доля, 2001. С. 68–71.

448. Романюк М.В. Освіта Хортицького менонітського округу (кінець XVIII – початок XX сторіччя). *Теоретичні та практичні питання культурології: збірник наукових статей*. Випуск III. Запоріжжя, 2000. С. 228–233.
449. Романюк М.В. Переселення менонітів на південь України: передумови, хід та результати (1788–1863 рр.). *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*. Запорізьке відділення. Том 7. К., 2001. С. 212–222.
450. Романюк М.В. Побут менонітських колоній півдня України (I половина XIX ст. – 1917 р.). *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія*. Бердянськ, 2000. С. 106–113.
451. Романюк М.В. Про час заснування підприємства “Лепп і Вальман” на півдні України. *Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2003. Випуск 7. С. 270–272.
452. Романюк М.В. Розвиток промисловості Хортицького менонітського округу (кінець XIX ст. – 1917 р.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей)*. К. – Донецьк: Рідний край, 2001. Випуск 16. С. 41–47.
453. Романюк М.В. Шенвізе: від колонії до частини міста Олександрівська. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2002. С. 89–94.
454. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. Т. 14. Новороссия и Крым. СПб., 1910. 983 с.

455. Садохин А.П. Этнология. Учебный словарь. М.: Гардарики, 2002. 208 с.
456. Сайенко К. В течение пяти лет. *Неделя*. 1893. № 2.
457. Санаторий “Александрбад”. Акционерное общество на Днепре, бл. г. Александровска. М.: Типография “Земля”, без года. 32 с.
458. Сведения о Мелитопольском уезде, за 1838 год. *ЖМВД*. 1839. Ч. XXXI. № 1. С. 295–343.
459. Свод законов Российской империи. Т. XII. Отд. II. СПб., 1857. 112 с.
460. Сельское хозяйство и лесоводство и Земледельческая газета. *Труды Императорского Вольного Экономического Общества*. 1883. Том 3. С. 533–534.
461. Сергійчук В. Німці в Україні. *Берегиня*. 1999. № 2. С. 53–63.
462. Силласте Г.Г. Гендерная социология как частная социологическая теория. *Социологические исследования*. 2000. № 11. С. 5–14.
463. Скальковский А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846–1848. *ЖМВД*. 1850. Ч. XXX. Кн. 6. С. 1–63.
464. Скальковский А. Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае. *ЖМВД*. 1857. Ч. XXVI. Отд. III. Кн. 10. С. 1–14.
465. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть I. Одесса, 1850. 364 с.
466. Скальковский А. Опыт хозяйственной статистики Новороссийского края. Ч. II. Одесса, 1853. 552 с.
467. Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края. Одесса, 1848. 32 с.
468. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. *ЖМВД*. 1851. Ч. XXXIII. Кн. 2. С. 1–38.
469. Скальковский А. Торговля Азовского бассейна в 1850 годах. *ЖМВД*. 1856. Ч. 29. С. 7–40.

470. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823. Ч. 1. С 1730 по 1796. Одесса, 1836. 288 с.
471. Скальковский А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края. *ЖМВД*. 1855. Ч. XI. Кн. 4. С. 1–78.
472. Скальковский А.А. О нынешнем состоянии садоводства в Новороссийском крае. *ЖМВД*. 1852. Кн. 7. С. 387–433.
473. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. *ЖМВД*. 1851. Кн. 4. С. 393–420.
474. Соколовский С.В. Меннониты Алтая. История, демография, ономастика. М.: Российская Академия Наук, Институт этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая, 1996. 256 с.
475. Соколовский С.В. Этнические контакты и размыывание этноизолирующих барьеров у меннонитов Новороссии (конец XVIII – начало XX в.). *Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения)*. М., 1989. С. 70–85.
476. Состояние сельского хозяйства в Южной России. *ЖМГИ*. 1855. Ч. LVI. Отд. II. № 3. С. 8–62.
477. Социология: краткий тематический словарь / под общ. ред. Ю.Г. Волкова. Ростов-на-Дону: Издательство “Феникс”, 2001. 320 с.
478. Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы “Анналов”. М.: Наука, 1993. 208 с.
479. Справочная книга “Фабрики и заводы” Екатеринославской губернии. Издание Год 1-й. Екатеринослав: Типография Братства Св. Владимира, 1902. 299 с.
480. Статистические сведения о состоянии шелководства на юге России в 1912 и 1913 годах. *Известия Комитета шелководства Императорского обще-*

- ства сельского хозяйства южной России.* 1913. № 3. С. 5–7.
481. Статистические сведения об иностранных поселениях в России. *ЖМВД.* 1838. Ч. XXVIII. № 4. С. 1–83.
482. Статистический справочник Таврической губернии. Симферополь, 1915. 119 с.
483. Стевен. Краткий отчет об успехах шелководства, виноделия и садоводства в полуденных губерниях России, за 1836 год. *ЖМВД.* 1837. Ч. 23. С. 28–499.
484. Стевен Х.Х. О состоянии разных отраслей сельского хозяйства в южной России, в 1848 году. *ЖМГИ.* 1849. Ч. XXXI. С. 193–213.
485. Струков Д. Отчет инспекции сельского хозяйства южных губерний за 1857 г. *ЖМГИ.* 1858. Ч. 68. С. 1–63.
486. Струков Д. Память о прошлом 1852-м и привет новому 1853-му году. *Одесский Вестник.* 1853. № 1.
487. Струков Д.И. Взгляд на состояние разных отраслей сельского хозяйства в Южной России в последние пять лет, 1849–1854 гг. *ЖМГИ.* 1855. № 3. Ч. I. С. 1–22.
488. Тедеев А.С. Архивный фонд “Фабричный инспектор третьего участка Екатеринославской губернии, г. Александровск” как источник по истории развития промышленности на Запорожье. *История Запорожского края в дооктябрьский период: Тезисы областной историко-краеведческой конф., г. Запорожье, 16 апреля 1991 г.* Запорожье: Запорожский государственный университет, Типография издательства “Коммунар”, 1991. С. 50–51.
489. Успехи шелководства в немецких колониях Таврической губернии. *Земледельческая газета.* 1853. № 9. С. 69–70.
490. Утин А.В. Наследственность и среда при эпилепсии. М.: Медицина, 1982. 144 с.

491. Учреждение новых колоний, в царствование Императора Александра I. *ЖМГИ*. 1854. Ч. 53. № 10. С. 1–44.
492. Фадеев А.М. Замечание на статью [помещ. в журнале “Дух журналов” Кн. 21 за 1819 г.] о колониях в южных областях России и известия об оных. Б.м. Б.г. 48 с.
493. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Ф. Ильичев и др. 2-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.
494. Фонд “Контора опекунства новороссийских иностранных поселенцев” 1781–1857. Том I. Аннотированная опись дел 1781–1818 гг. Днепропетровск, Киев, 1997. 268 с.
495. Хлебная торговля в Черноморских и Азовских портах Южной России. *ЖМВД*. 1854. Ч. 4. С. 1–52.
496. Хозяйственные замечания в России. Быт молочанских менонистских колоний. *ЖМГИ*. 1841. Часть 1. С. 554–562.
497. Хозяйственные строения в Хортицком менонистском округе (объяснение прилагаемых чертежей). *ЗИОСХ*. 1849. С. 584–589.
498. Чайка О.В. История заводов Леппа и Вальмана в Екатеринославской губернии (по материалам Государственного архива Запорожской области). *Музейний Вісник. Науково-теоретичний щорічник*. Запоріжжя, 2002. Випуск 2. С. 99–108.
499. Чайка О.В. Создание системы социального страхования на предприятиях, принадлежавших меннонитам. *Музейний Вісник. Науково-теоретичний щорічник*. Запоріжжя, 2003. Випуск 3. С. 75–83.
500. Чайка О.В. Усадьба, дом и быт меннонитов в XIX веке. *Музейний Вісник. Науково-теоретичний щорічник*. Випуск 1. Запоріжжя, 2001. С. 56–59.
501. Чеботаева О.Б. К этноконфессиональной характеристике меннонитов. *Археологія та етнологія*

- Східної Європи: матеріали і дослідження: збірка наукових праць. Одеса, 2002. Том 3. С. 325–326.*
502. Чеботарева В.Г. Социально-экономические аспекты жизни немецких колоний в российской историографии (40-е годы XIX в. – 1917 г.). *Российские немцы. Историография и источниковедение: материалы международной научной конференции. г. Анапа, 4–9 сентября 1996 г. М., 1997. С. 21–43.*
503. Чижикова Л.Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины. *Культурно-бытовые процессы на юге Украины / отв. ред. Ю.В. Иванова. М.: Наука, 1979. С. 12–23.*
504. Шелухин С. Немецкая колонизация: Доклад, прочитанный 8 ноября 1914 г. в Собрании Киевского юридического общества при Императорском Университете Св. Владимира и 22 ноября 1914 г. в заседании Историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса: Издание Акционерного Южно-Русского Общества Печатного дела, 1915. 83 с.
505. Шелухин С.П. Закон 14-го июня 1910 года и поселяне-собственники (бывшие колонисты). Одесса, 1913. 32 с.
506. Шилова Л.С. Трансформация женской модели самосохранительного поведения. *Социологические исследования. 2000. № 11. С. 134–140.*
507. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. М., 1916. 266 с.
508. Штемпель. О запрудах в степных местах Новороссийского края. *ЗИОСХ. 1853. С. 448–457.*
509. Энгельгардт. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края. *ЗИОСХ. 1855. С. 401–416.*
510. Эпп Д.Г., Бергман Г.А. К вопросу о происхождении меннонитов. Пг.: Издание Г.А.Б., 1915. 34 с.

511. Ясман З.Д. Возникновение сельскохозяйственного машиностроения в крепостной России (к проблеме становления капиталистического уклада). Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. М., 1970. 22 с.
512. Berg W. Music among the Mennonites of Russia. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 203–220.
513. Crahn C. Mennonite Community Life in Russia. *The Mennonite Quarterly Review* (далі – MQR). 1942. July. Volume XVI. No. 3. P. 174–177.
514. Crahn C. Some Social Attitudes of the Mennonites of Russia. *MQR*. 1935. October. Volume IX. № 4. P. 165–177.
515. Crahn C. Views of the 1870s Migrations by Contemporaries. *MQR*. 1974. October. Volume XLVIII. No. 4. P. 447–459.
516. Dyck H.L. Landlessness in the Old Colony: The Judenplan Experiment 1850–1880. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 183–201.
517. Dyck H.L. Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies. *Journal of Mennonite Studies* (далі – JMS). 1984. Volume 2. P. 9–28.
518. Ens A. Mennonite Education in Russia. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 75–99.
519. Epp D.H. Die Chortitzer Mennoniten. Odessa: Druct von Uschulze, 1889. 195 s.
520. Epp D.H. Johann Kornies. Zuge aus seinem Leben und Wirken. Jecaterinoslaw und Berdjansk: Der Botschafter, 1909. 224 s.

521. Epp G.K. Mennonite – Ukrainian Relations (1789–1945). *JMS*. 1989. Volume 7. P. 131–144.
522. Epp G.K. Urban Mennonites in Russia. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 239–259.
523. Francis E.K. The Mennonite Commonwealth in Russia, 1789–1914. A Sociological Interpretation. *MQR*. 1951. July. Volume XXV. № 3. P. 173–182.
524. Friesen J. Mennonite Churches and Religion Developments in Russia 1789–1850. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 43–74.
525. Friesen L.G. Mennonites and their Peasant Neighbours in Ukraine before 1900. *JMS*. 1992. Volume 10. P. 56–69.
526. Friesen L.G. Mennonites in Russia and the Revolution of 1905: Experiences, Perceptions and Responses. *MQR*. 1988. January. Volume LXII. P. 42–55.
527. Friesen P.M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1910). Fresno, California, 1978. 1187 p.
528. From the Steppes to the Prairies. A History of the Agneta and David Klassen Family in Russia and Kanada by Paul Klassen. Winnipeg, Manitoba, 1996. 304 p.
529. Goerz H. The Molotschna settlement. Winnipeg, Manitoba, 1993. 252 p.
530. Huebert H.T. Hierschau: an example of Russian Mennonite life. Winnipeg, Manitoba, 1986. 416 p.
531. Into the Past. Buildings of the Mennonite Commonwealth in Russia / Ed. R.P. Friesen with Sergey Shmakin. Winnipeg, Manitoba, 1996. 286 p.
532. Isaak F. Die Molotschner Mennoniten Ein Beitrag zur Geschichte derselben. Halbstadt: H.J. Braun, 1908. 354 s.

533. Klassen I.P. Die Insel Chortitza. Steinbach, Manitoba, 1979. 126 s.
534. Klippenstein L. The Mennonite Migration to Russia, 1786–1806. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 13–43.
535. Loewen H. Intellectual Developments among the Mennonites of Russia, 1880–1917. *JMS*. 1990. Volume 8. P. 89–107.
536. Loewen R.K. Family, Church and Market. A Mennonite Community in the Old and the New Worlds, 1850–1930. Urbana, Chicago, 1980. 371 p.
537. Mennonite Historical Atlas. Second edition revised and expanded. Maps by William Schroeder. Text and some maps by Helmut T. Huebert. Winnipeg, Manitoba, 1996. 182 p.
538. Reimer A. The Print Culture of Russian Mennonites 1870–1930. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 221–237.
539. Rempel D.G. The Mennonite Commonwealth in Russia: a sketch of its founding and endurance, 1789–1919. *MQR*. 1973. October. № XLVII. P. 259–308.
540. Rempel D.G. The Mennonite migration to New Russia (1787–1870). *MQR*. 1935. Volume IX. № 2. P. 71–91.
541. Schroeder W. The Bergthal Colony. Winnipeg, Manitoba, 1989. 134 p.
542. Staples J.R. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna basin, 1783–1861. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press Incorporated, 2003. 253 p.
543. The Mennonite Encyclopedia. A Comprehensive Reference Work on the Anabaptist – Mennonite Movement. Volume 1. Scottdale, Pennsylvania, Newton, Kansas, Hillsboro, Kansas, 1955. 972 p.

544. The Mennonite Encyclopedia. A Comprehensive Reference Work on the Anabaptist – Mennonite Movement. Volume 3. Scottsdale, Pennsylvania, Newton, Kansas, Hillsboro, Kansas, 1957. 994 p.
545. The Mennonite Encyclopedia. A Comprehensive Reference Work on the Anabaptist – Mennonite Movement. Volume 4. Scottsdale, Pennsylvania, Newton, Kansas, Hillsboro, Kansas, 1959. 1013 p.
546. The Mennonite Kleine Gemeind Historical Series: Volume 2. The Golden Years. The Mennonite Kleine Gemeind in Russia (1812–1849). Stainbach: DFP Publications, Rosenort: Prairie View Press, Manitoba, 1985. 355 p.
547. The Peter J. Braun Russian Mennonite Archive, 1803–1920: A Research Guide / Ed. Ingrid J. Epp and Harvey L. Dyck. Toronto, 1996. 215 p.
548. The Story of Bethania. Founded by the Mennonite Benevolent Society. Winnipeg, Manitoba, 1996. 98 p.
549. Thomson A. Nations, National Identities and Human Agency: Putting People Back into nations. *The Editorial Board of The Sociological Review*. 2001. Published by Blackwell Publisher. P. 18–31.
550. Toews J.B. Childbirth, Disease and Death among the Mennonites in Nineteenth-Century Russia. *MQR*. 1986. July. Volume LX. № 3. P. 450–468.
551. Toews J.B. Early Communism and Russian Mennonite Peoplehood. *Mennonites in Russia, 1788–1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz*. Edited by John Friesen. Winnipeg, Manitoba, 1989. P. 265–287.
552. Toews J.B. The Emergence of German Industry in the South Russian Colonies. *MQR*. Volume LV. October 1981. № 4. P. 289–371.
553. Urry J. Gender, Generation and Social Identity in Russian Mennonite Society. *JMS*. 1999. Vol. 17. P. 95–106.

554. Urry J. *None but Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia, 1789–1889*. Winnipeg, Manitoba, Hyperion Press Limited, 1989. 328 p.
555. Urry J. *The Cost of Community: the Founding and Economic Management of the Russian Mennonite Commonwealth before 1914*. *JMS*. 1992. Volume 10. P. 22–55.
556. Urry J. *Through the Eye of a Needle: Wealth and the Mennonite Experience in Imperial Russia*. *JMS*. 1985. Volume 3. P. 7–35.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

557. Безносков А.И., Безносова О.В. Экскурсия по меннонитскому Екатеринославу – Днепропетровску. *ukrgerman*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrgerman.16mb.com/stati.html> (дата звернення: 20.08.2018).
558. Бетания: поисковые будни. *Батаев Юрий*: youtube канал. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tqAwv1QgG2E> (дата звернення: 23.12.2021).
559. Белікова М.В. Ендогамія в менонітській етноконфесійній спільноті півдня України (1789–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Прогрес, 2007. Випуск XXI. С. 49–52.
560. Белікова М., Стьопченко Е. Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. К., 2011. Том 22. С. 356–369.

561. Белікова М.В. Меноніти: “свої” або “чужі” на півдні України (1789–1917)? *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Запоріжжя: ЗДУ, 2005. Випуск XIX. С. 119–124.
562. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.). Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”; Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2005. 20 с.
563. Белікова М.В., Зацепіна Н.О. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Випуск XXXI. С. 122–124.
564. Венгер Н. Памяти светлого человека: вспоминаем американского историка Пола Тевса. *Вопросы германской истории*. 2016. С. 20–26.
565. Дом-музей немецких колонистов в Ручаевке. *Geocaching*: веб-сайт. URL: <http://www.geocaching.ru/?pn=101&cid=5410> (дата звернення: 23.12.2021).
566. Стейплз Д. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества. *Вопросы германской истории*. 2017. С. 18–21.
567. Туристичні маршрути Запоріжжя. До чемпіонату Європи з футболу 2012 р.: Довідник. Запоріжжя: АА Тандем, 2011. 48 с.
568. Центр по изучению истории и культуры немецкого и меннонитского населения. *ukrgerman*: веб-сайт. URL: <http://www.ukrgerman.16mb.com/history.html> (дата звернення: 20.08.2018).
569. Екскурсія “Запорожье меннонитское”. *Lila.travel*: веб-сайт. URL: <http://lila.zp.ua/index.php/blizhajshietury/420-0212-avtorskie-ekskursii-ekskursiya-zaporozhe-mennonitskoe> (дата звернення: 23.12.2021).

570. Memorial to Victims of Soviet Terror Unveiled: Ukraine Monument Honors 30,000 Who Died During Years of Stalin's Persecution. *North Dakota State Universite*: веб-сайт. URL: <https://library.ndsu.edu/grhc/articles/newspapers/news/memorial.html> (дата звернення: 20.08.2018).
571. Белікова М.В. Культурно-історичні ресурси Запорізької області та їх характеристика. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку туристичного і готельно-ресторанного бізнесу в Запорізькому регіоні*: монографія / за заг. ред. проф. В.М. Зайцевої; Запорізький національний технічний університет. Запоріжжя: ТОВ "ЛПС" ЛТД, 2012. С. 87–132.
572. Основателю першого роддома в Запорож'є відкрили меморіальну дошку. *Укринформ*: веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-culture/2704968-osnovatelu-pervogo-roddoma-v-zaporoze-otkryli-memorialnuu-dosku.html> (дата звернення: 23.12.2021).
573. Беликова М.В. Что рассказывает коллекция Запорожского краеведческого музея о предприятиях меннонитов. *Marina Belikovamuseumtour*: youtube канал. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1uviUL_R21o (дата звернення: 23.12.2021).
574. Музей менонітів Хортиця-online. *Суспільне Запоріжжя*: youtube канал URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DdXnXFH13s4> (дата звернення: 08.01.2022).

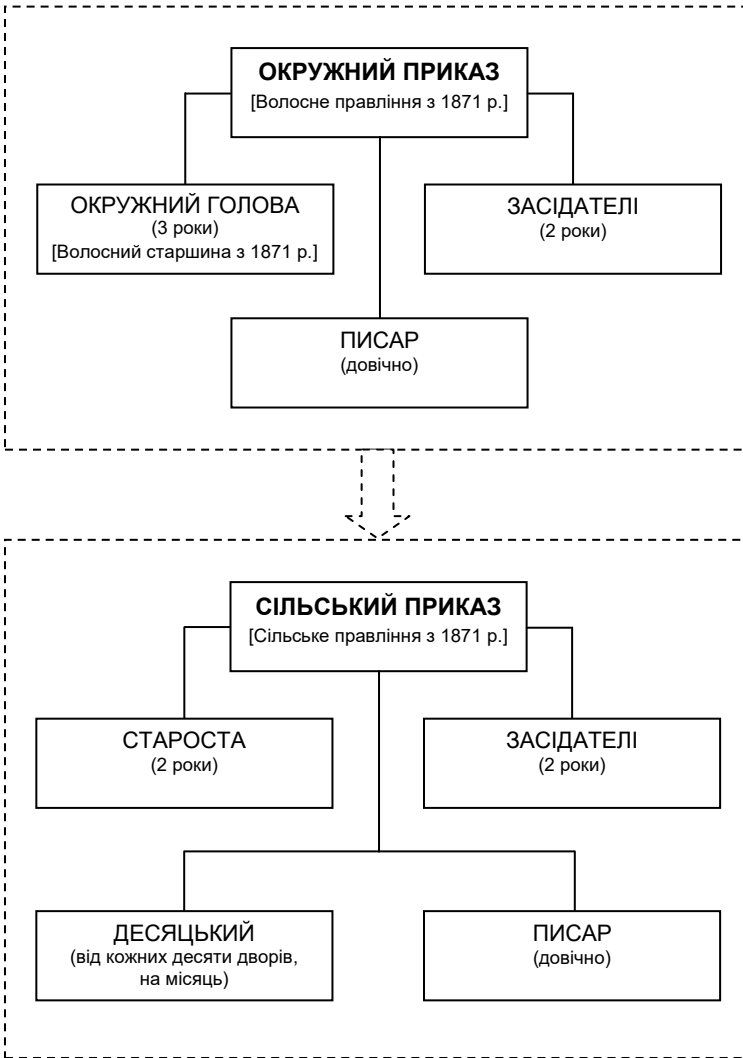
**Розташування менонітських колоній
за сучасним адміністративним поділом ***

* Mennonite Historical Atlas. Second edition revised and expanded. Maps by William Schroeder. Text and some maps by Helmut T. Huebert. Winnipeg, 1996. P. 27. Переклад назв та легенди карти зроблено автором.

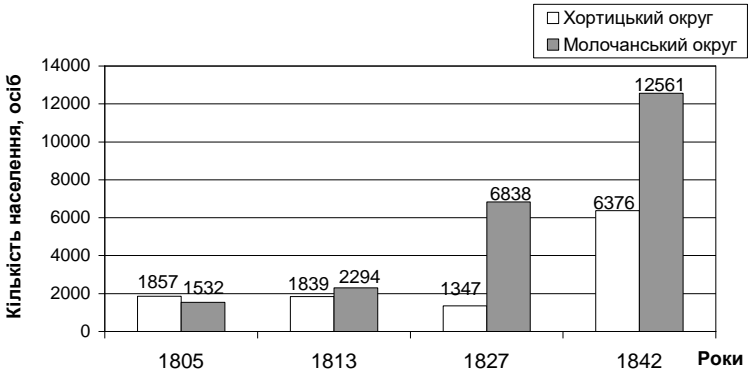

**Адміністративне управління
в менонітських колоніях півдня України ***

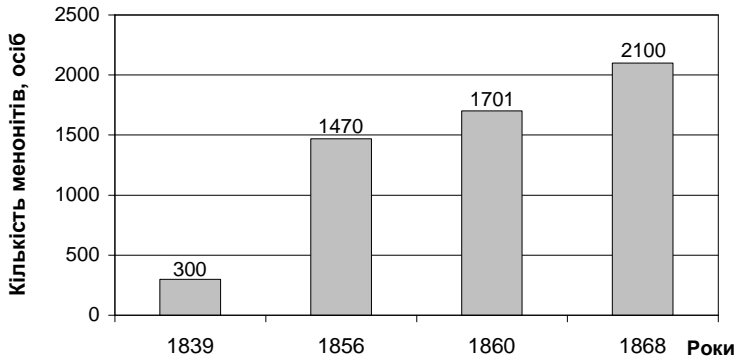

* Схему складено за матеріалами: Свод законов Российской империи. Т.ХІІ. Отд.ІІ. СПб., 1857. С. 26–27; Велицын А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящее положение немецких колоний на Юге и Востоке России. СПб., 1893. С. 96–98.

Демографічні зміни в менонітських колоніях півдня України

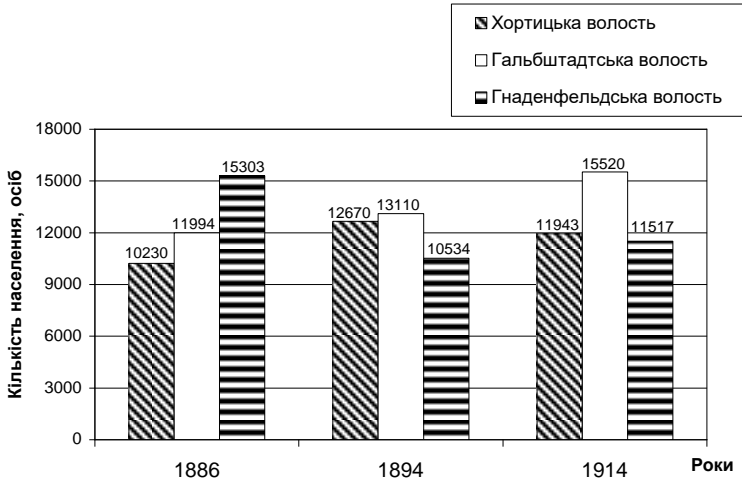

**Рис. Е.1. Кількість населення
в Хортицькому та Молочанському округах
(1805–1842 рр.)**

**Рис. Е.2. Кількість населення
в Мариупольському окрузі
(1839–1868 рр.)**

Додаток Е
(продовження)

**Рис. Е.3. Зміни кількості населення
в менонітських волостях
(1886–1914 рр.)**

Розподіл менонітського населення за віковими групами і статтю в Таврійській губернії в 1897 р. *

Додаток Ж

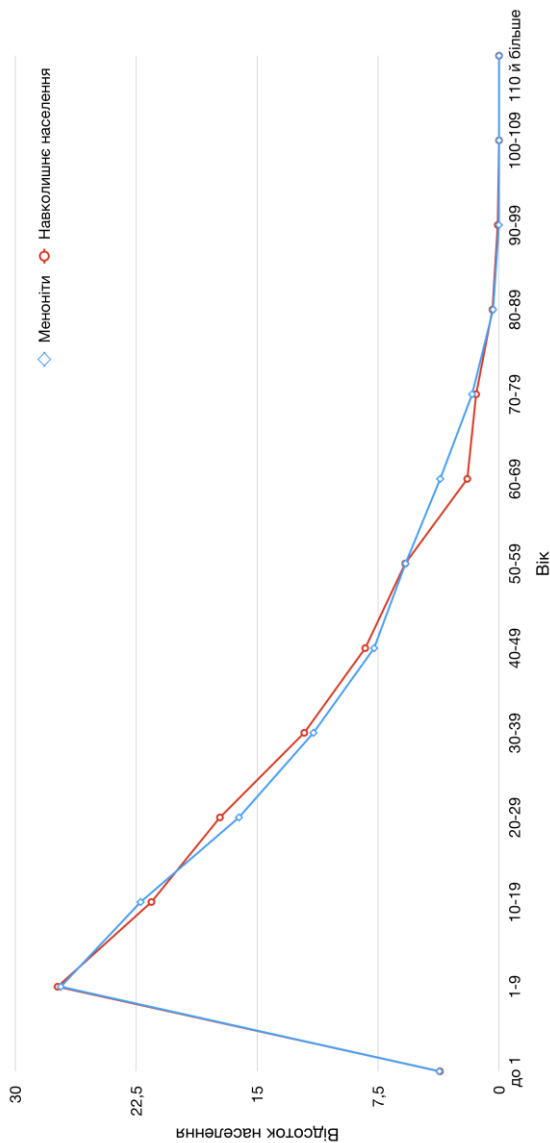
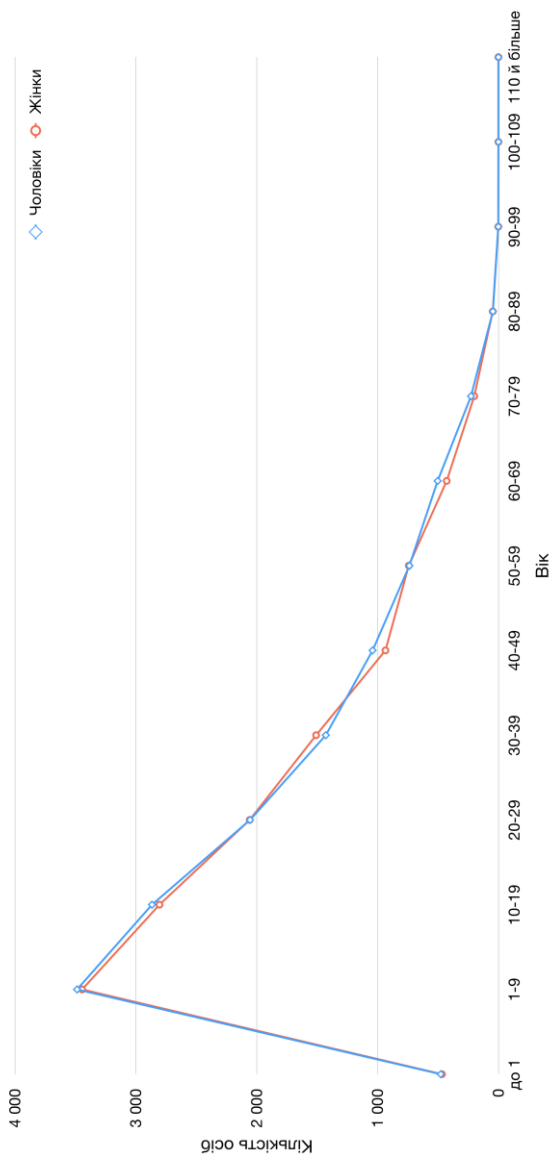

Рис. Ж.1. Меноніти і навоколишнє населення Таврійської губернії

* Графіки побудовано за матеріалами: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XL. Таврическая губерния. СПб., 1904. С. 298–299.

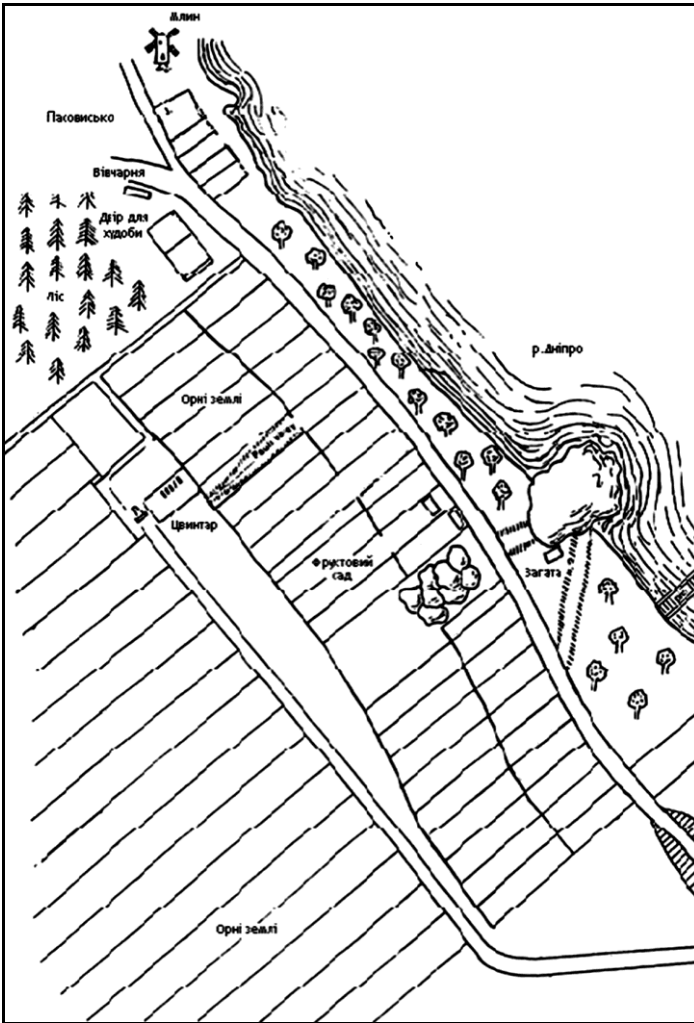
Рис. Ж.2. Співвідношення чоловіків і жінок за віком

**Медичні установи,
які утримувались менонітами в 1914 р. ***

№	Назва установи	Місцезнаходження
Катеринославська губернія		
1.	Лікарня для хворих на туберкульоз	колонія Острів Хортиця
2.	Лікарня	колонія Верхня Хортиця
3.	Психіатрична лікарня “Бетанія”	колонія Ейнлаге
4.	Лазарет при Червоному Хресті	м. Катеринослав
5.	Лікарня доктора Г. Бера	м. Олександрівськ
6.	Санаторій “Олександрабад”	поблизу колонії Ейнлаге
7.	Лазарет при Червоному Хресті	с. Гуляйполе
8.	Лазарет при Червоному Хресті	с. Половіци
Таврійська губернія		
1.	Амбулаторія	колонія Гальбштадт
2.	Євангельська община сестер милосердя “Морія”	колонія Гальбштадт
3.	Амбулаторія	колонія Гнаденфельд
4.	Лікарня	колонія Мунтау
5.	Лікарня	колонія Орлово
6.	Амбулаторія	колонія Олександрволь
7.	Лікарня	колонія Олександркроне
8.	Лікарня	колонія Вальдгейм
9.	Маріїнське училище для глухонімих	колонія Тіге
10.	Богадільня	колонія Рюккенау
11.	Богадільня	на р. Курушан

* Таблицю складено за матеріалами: Російського державного історичного архіву (Ф.821, Оп.133, Спр.319: “Про обстеження побуту та сучасного стану менонітів 1915 р.”, Арк.25).

План колонії Острів Хортиця*

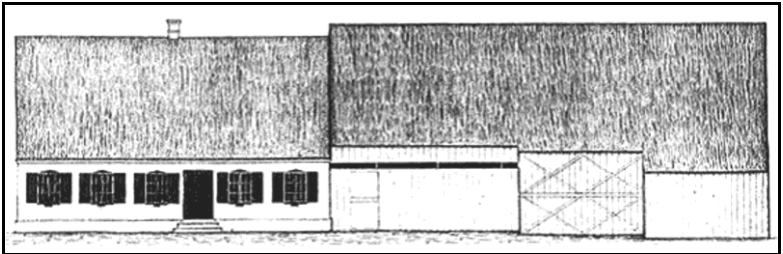

* Klassen I.P. Die Insel Chortitza. Steinbach, Manitoba, 1979. S. VIII.
Переклад зроблено автором.

**Вигляд будівлі в колонії Фрідріхсталь
Маріупольського округу за проєктом 1856 р. ***

Мал. К.1. Фасад будівлі

Мал. К.2. Торцева частина

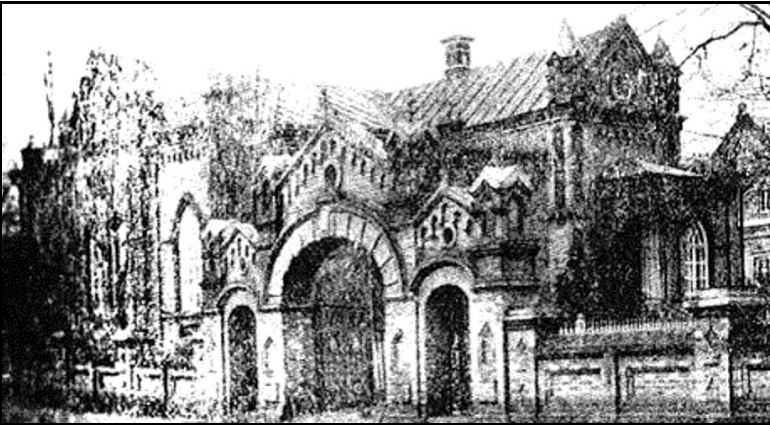
---

* Малюнок введено автором до наукового обігу за матеріалами Державного архіву Одеської області, Ф.6, Оп.3, Спр.14914, Арк.11, 14 зв.

Менонітські молитовні будинки *

Мал. Л.1. Молитовний будинок у колонії Хортиця

Мал. Л.2. Молитовний будинок у колонії Ейнлаге

---

* Into the Past. Buildings of the Mennonite Commonwealth in Russia / Ed. R.P. Friesen with Sergey Shmakin. Winnipeg, Manitoba, 1996. P. 26–28, 53–54.

Навчальні заклади менонітів*

Мал. М.1. Початкова школа в колонії Маргенау

**Мал. М.2. Середнє жіноче училище
в колонії Верхня Хортиця (1904 р.)**

---

* Into the Past. Buildings of the Mennonite Commonwealth in Russia / Ed. R.P. Friesen with Sergey Shmakin. Winnipeg, Manitoba, 1996. P. 59, 111.

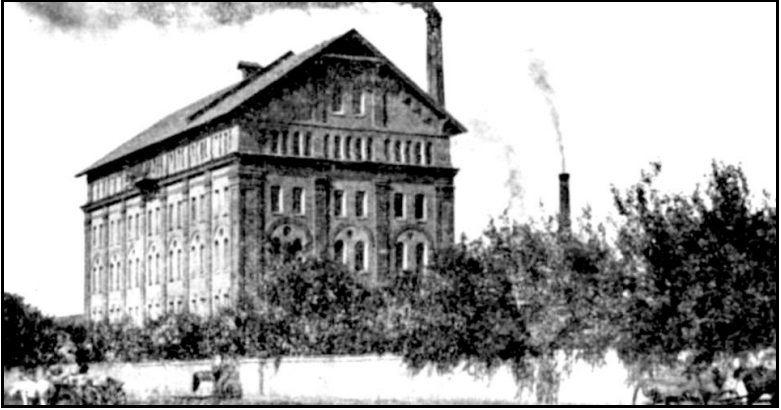
**Млини та підприємства
в менонітських колоніях***

Мал. Н.1. Вітряний млин у колонії Блюменорт

---

* Goerz H. The Molotschna settlement. Winnipeg, Manitoba, 1993. P. 212. Into the Past. Buildings of the Mennonite Commonwealth in Russia / Ed. R.P.Friesen with Sergey Shmakin. Winnipeg, Manitoba, 1996. P. 143.

Мал. Н.2. Паровий млин у колонії Гальбштадт

Мал. Н.3. Заводууправління А.Я. Копа в колонії Шенвізе

Заходи для популяризації історії менонітських колоній Південної України

Вручення грантів, 2001 р., м. Дніпропетровськ.

Зліва направо: перекладач, Пол Тевс, невідомий, С. Бобильова, М. Романюк (Бслікова), Н. Венгер, Ю. Берестень, М. Крилов. *Фото з архіву автора*

**Конференція, 2002 р., м. Запоріжжя.
В центрі перекладач, М. Романюк (Бєлікова), канадський дослідник Дж. Стейплз.
*Фото з архіву автора***

Зліва направо: директор ДАЗО О. Тедєєв, М Романюк (Белікова), студентка В. Карагодіна, Дж. Стейплз. 2002 р.

Фото з архіву автора

Нашадки з менонітських колоній і дослідники їхньої історії спілкуються в гостинній обстановці, 2002 р.
Зліва направо: проф. Харві Дік, аспірант М Романюк (Белікова), студентка В. Карагодіна (донька проф. Карагодіна), А. Беліков, невідомий турист, О. Безносів, А. Карагодін (майже не видно).

Фото з архіву автора

Відкриття меморіальних пам'ятників у колишніх менонітських колоніях

Меморіальні пам'ятники на залізничній станції
Світлодолинська. Фото з архіву автора

Меморіальні події 2009 р.

Виступ професора Х. Діка під час відкриття Меморіального пам'ятника менонітам – жертвам лихоліть, сталінських репресій та релігійних переслідувань в м. Запоріжжі, Верхня Хоргиця, 2009 р.

Фото з архіву автора

Меморіальний пам'ятник менонітам в м. Запоріжжі, Верхня Хортиця
Фото з архіву автора

Меморіальні події 2016 р.

Х. Дік (посередині) та нащадки І. Корніса – Володимир і Маргарита Дік. 2016 р. Фото з архіву автора

Камінь з інформацією про фінансову підтримку Х. Діком пам'ятника І. Корнісу. 2016 р.
Фото з архіву автора

У сільській садибі “Алея роз”: верхній ряд – Ірина, Марина та Зоя – власники садиби, Дж. Стейплз, М. Дік, В. Дік, О. Венгер, М. Крилов; нижній ряд – Л. Каряка, Х.Дік, А. Конрад, Н. Венгер, М. Белікова, голова сільської ради. 2016 р. Фото з архіву автора

Масток Юшанли

Маргарита та Володимир Дік поряд із пам'ятником пращурі І. Корнісу. 2016 р.

Фото з архіву автора

Арка в маьтку І. Корніса. 2016 р. Фото з архіву автора

Вивіска Менонітського центру. Фото з архіву автора

Учасники Меморіальної програми 2016 р. в Менонітському центрі.
Фото з архіву автора

**Професор Харві Дік та пам'ятник менонітам
у вигляді катка для молотьби (м. Молочанськ).**
Фото з архіву автора

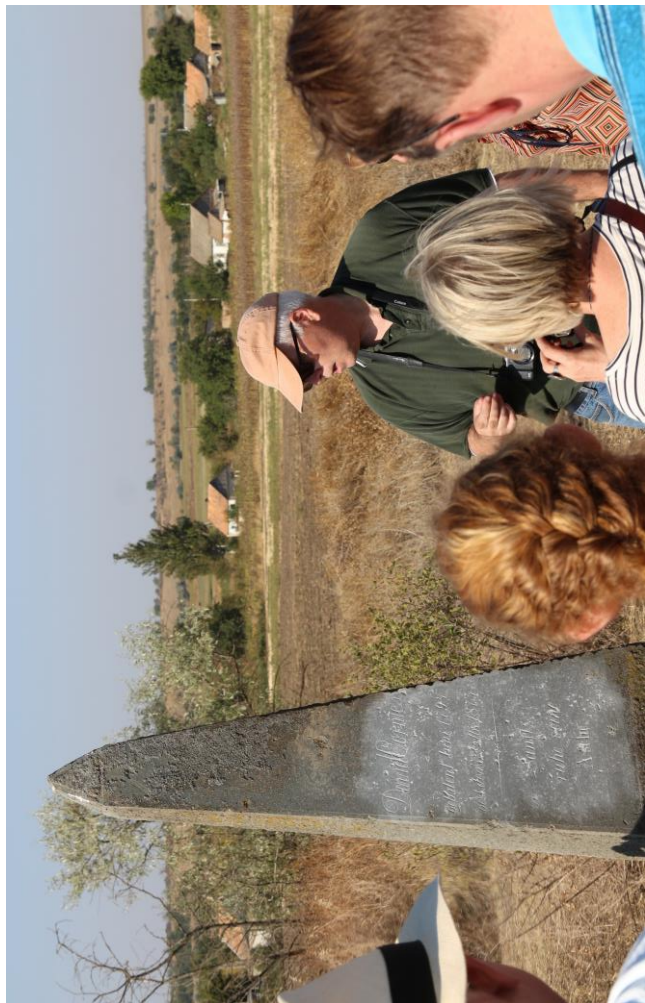

Група туристів після прогулянки до менонітського млина.

Фото з архіву автора

Група туристів біля пам'ятника у вигляді компаса напередодні його відкриття на залізничній станції Світлодолинська. Фото з архіву автора

Дослідник Дж. Стейплз поряд з могильним пам'ятником Д. Корнісу розповідає його біографію.
Фото з архіву автора

Гостинний прийом в с. Давидівка, названого на честь брата І. Корніса
Фото з архіву автора

Прійом в Українській гостинній садибі Богатирського лісництва Якимівського (тепер Мелітопольського) району Запорізької області. 2016 р.
Фото з архіву автора

БЄЛІКОВА Марина Володимирівна (18.12.1976, м. Запоріжжя) – кандидат історичних наук (2005 р.), доцент (2012 р.). На сьогодні доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу Національного університету “Запорізька політехніка”.

У 1994–1999 рр. навчалась на історичному факультеті Запорізького державного університету, отримала диплом зі спеціальності “Історія України” та кваліфікацію “Історик, викладач історії і суспільствознавства”.

У листопаді 1999 – жовтні 2003 р. навчалась в аспірантурі Запорізького державного університету.

У 2000–2002 рр. тричі отримувала гранти для написання дисертації: Candidate Dissertation Research Grant from the Mennonite Studies Grants Program (Canada). Ці гранти

надали можливість підготувати та у 2005 р. захистити кандидатську дисертацію “Менонітські колонії півдня України (1789–1917)”.

З вересня 1999 р. – вчитель історії та правознавства ЗОШ “Гімназія № 45”, з грудня 2002 р. – старший науковий співробітник Національного заповідника “Хортиця”, а з вересня 2003 р. – викладач кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету.

З вересня 2010 р. – доцент кафедри міжнародного туризму Запорізького національного технічного університету.

У 2017–2018 рр. навчалась у магістратурі Запорізького національного технічного університету, диплом магістра зі спеціальності “Туризм”.

З липня 2019 р. – доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу Національного університету “Запорізька політехніка”.

З 2022 р. – член громадської спілки “Всеукраїнська асоціація гідів”.

Сфери наукових інтересів: історія менонітських колоній Південної України XVIII–XIX ст., музеї як складова туристичної сфери, музейний туризм, музейний менеджмент і маркетинг.

Автор більше 130 наукових публікацій.

Соцмережі: <https://www.facebook.com/belikova.marina>,
<https://www.instagram.com/belikovamuseumtour/?hl=ru>

Веду канал YouTube: <https://www.youtube.com/channel/UCZH-rP-IwPkIJK3pPJzJxkA>

e-mail: belikova.marina@outlook.com

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БЄЛІКОВА Марина Володимирівна

**МЕНОНІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ:
історія, культура, туризм**

*На обкладинці – фото вітряка XIX ст.,
побудованого за голландським зразком, фото з архіву автора.
Вітряк знаходиться в полі поблизу с. Грушівка Пологівського
(до децентралізації Токмацького) району Запорізької області.*

Відповідальний за випуск
Підготовка обкладинки
Обробка малюнків і фото
Комп'ютерне верстання
Коректура

І. Я. Крайній
В. С. Зесенко
В. С. Зесенко
М. М. Пасічна
М. М. Пасічна

Підписано до друку 05.05.2022 р. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”. Друк цифровий.
Обл.-вид. арк. 18,1. Ум. друк. арк. 20,7.
Тираж 100 примірників. Замовлення 29/22.

Товариство з обмеженою відповідальністю “ЛПРС” ЛТД
вул. Цитрусова, 6а, м. Запоріжжя, 69071.
Тел. 097-954-74-70, 099-972-04-60, 073-072-74-79.
E-mail: zplips@gmail.com
Сайт: lips.in.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 1592 від 04.12.2003 р.